

**ВАЛЕРИ
СТОЯНОВ**

**ТУРСКОТО
НАСЕЛЕНИЕ
В
БЪЛГАРИЯ
МЕЖДУ
ПОЛЮСИТЕ
НА
ЕТНИЧЕСКАТА
ПОЛИТИКА**

ЛИК

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ
МЕЖДУ ПОЛЮСИТЕ
НА ЕТНИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА

Bulgaro - Turcica 2

На
Айля Сайдам Делибалтова
(1965 – 1997)

© Валери Стоянов, автор
© Димитър Николов, художник
© Издателство „ЛИК“, 1997

ISBN - 945-607-121-8

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

**ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ
МЕЖДУ ПОЛЮСИТЕ
НА ЕТНИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА**

Bulgaro - Turcica 2

София, 1998 г.

Книгата се издава
с любезното съдействие на:

Фондация „Отворено общество“ - София

Център по проблемите на малцинствата
и културните взаимодействия

Прегговор

Въпросът за турското население отдавна заема важно място в българската национална политика. Неговото значение нарасна особено много през последните десетилетия, когато по идеологически и конюнктурно-политически съображения редица други, далеч по-важни аспекти на националния въпрос бяха изместени на заден план. Едва ли е имало друга подобна тема, която така често да е занимавала държавните институции, като темата за турското малцинство. Поредицата решения на висшите органи на властта по практическата политика спрямо това население, за повишаване жизнения стандарт и културния възход на „трудещите се турци“, за преодоляване на етническите различия и пр., свидетелстват за осъзнатата сериозност на проблема. При търсенето на бързи еднозначни решения в рамките на комунистическия национален модел обаче се стигна до похвати, чиито последици още дълго ще тегнат в обществено-политическия живот на страната.

Турският проблем винаги е присъствал в новата българска история. Но той придоби особена актуалност едва в края на 70-те и през 80-те години, когато, изчерпал своите възможности за легална интеграция и повлиян от псевдопатриотичните изяви на някои интелектуални среди, тоталитарният режим предприе опит за насилствено асимилиране на най-голямата миноритетна общност в страната. Използваните при това средства години наред бяха прилагани спрямо българомохамеданите, поради което цялата кампания бе обозначена като „възродителен процес“. Друг е въпросът дали и доколко този процес бе приумица на тогавашното партийно ръководство, превантивна мярка срещу възможен „кипърски вариант“ на Балканите, рефлекс на сложната обстановка в края на Брежневата ера, последица от възприетата концепция за „единна социалистическа нация“, резултат на национал-културната мегаломания сред обкръжението на Людмила Живкова, проява на безсилие на властите да се справят с етнодемографските проблеми или той бе породен и от тенденции, съществували още в предкомунистическа България.

Несъмнено мерките за българизиране на мюсюлманското население бяха обусловени и от съображения по националната сигурност – главно от податливостта му по отношение на Анкарската пропаганда и от високия му прираст на фона на общото демографско развитие, заплашващ в перспектива с „обезбългаряване“ на цели райони¹. Затова българските турци станаха „потурчени българи“, а данните за общия им брой се покриха с булото на секретността. Това на свой ред доведе до спекулации както от страна на властите, така и от опонентите им в чужбина. И докато Тодор Живков публично заявяваше, че България е хомогенна еднонационална държава, емигрантските организации в Турция говореха за присъствието на около 4 милиона мюсюлмани в България, от които – над 2 милиона турци, близо 1 милион помаци и към 800 хиляди цигани мохамедани. Според официалните турски оценки почти 75% от циганите у нас били с мюсюлманско вероизповедание, а броят на българските турци към 1985 г. достигал до милион и половина². Малко по-умерена позиция зае на времето международната организация „Amnesty International“, която отчете за средата на 80-те години едно „само“ 900-хилядно турско малцинство³. Подобни бяха мненията и на повечето европейски изследователи. Изхождайки от степента на нарастване на турското население и съобразявайки се с миграционните процеси, отделни автори предполагаха числеността на българските турци през 1985 г. да се е движила между 948 922 и 968 641 души, т.е. да е била около 10,6% до 10,8% от общия брой жители на страната (8 942 976 за същата година)⁴.

¹ Ако през 1975 г. в бившия Кърджалийски окръг 70,5% от населението е било турско (срв. К. Кертиков. *Националният проблем, етнопопулизъмът и проектът за нова конституция*. – *Култура*, бр. 24 от 14 юни 1991, с. 3), т.е. относителният дял на българите се равнявал на 29,5%, то през 1990 г. българите в Кърджалийско представлявали вече едва 15% (50 000 души спрямо 236 000 турци – според изказване на Д. Арнаудов пред Великото народно събрание).

² Същите цифри бяха възприети на доверие от някои новоизлюпени български политици през 1991 и 1992 г.

³ Срв. доклада на Норвежкия Хелзингски комитет от януари 1987 г., публикуван също и в турски превод: *Bulgaristan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı – Belleten*, 51, 1987, 1445–1471.

⁴ Например: W. Höpken. *Modernisierung und Nationalismus: Sozialgeschichtliche Aspekte der bulgarischen Minderheitenpolitik gegenüber die Türken*. – *Südosteuropa*

Явно демографският аспект е играел важна (макар и не единствена) роля, за да се пристъпи към решаването на проблема с такива драстични средства. Българските турци винаги са били най-многобройната инородна общност. Същевременно те представляват и най-голямата група от т.нар. „балкански турци“, които – съвсем логично – са обект на интересите на Анкарската национална политика. Тъкмо това трябва да се има предвид, когато отчитаме, че България някога била на първо място сред балканските страни по броя на турскоезични издания, а не да търсим обяснението само в добронамереността на официалните власти⁵.

Опитът за насилствено асимилиране на турското население нанесе дълбока рана върху моралното единство на нацията и ускори дезинтеграционните процеси. Той не само претърпя провал с оглед на преследваните цели, но и отблъсна българските турци от тяхната собствена родина. На практика акцията от 1984–1985 г. заличи почти всичко, постигнато в дългогодишния процес по приобщаване на мюсюлманите, поради което днес тя може да се разглежда и като своеобразна диверсия срещу българските национални интереси. Нищо чудно тогава, че в публикациите по въпроса продължават да липсват имената на същинските инициатори, а се търси сметка само от шепя висши партийни функционери⁶. Не се говори и

(SOE), 35, 1986, № 7-8, 437-457 (статията е публикувана и в: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. München 1987, 255-279).

⁵ Както едностранно бива тълкувано при К. Манчев, Е. Дойчинова. *Мюсюлманското население от Североизточна България в българската и турската политика* (1919–1939 г.). – *ИПр.*, 1991, № 5, 57-73 (на с. 64).

⁶ Пример за това дават „откровенията“ на един от добре осведомените по въпроса бивши секретари на ЦК на БКП. Отричайки стремежа на партията след 1958 г. към етническа хомогенизация на обществото, той приписва „внезапното“ решение за преименуване на български турци на авторитарното ръководство на Т. Живков и внушенията на някои (неназовани) лица. Срв. Ст. Михайлов. *Възрожденският процес в България*. С., 1992, с. 93-98, 211-214. Неотдавна и Паунка Гочева предложи интересни нови подробности и анализира значението на „външния фактор“, повлиял или – според нея – дори обусловил т.нар. „възродителен процес“ (вж. П. Гочева. *През Босфора към възродителния процес*. С., 1994). Тя също обаче не споменава поименно нито един от разпитваните през 1990 г. „над 300 души, участвали или запознати с процеса“ (така, с.101), ако не се броят призованите по-късно като следствени Т. Живков, Г. Атанасов, П. Младенов, Д. Стоянов и П. Кубадински.

за ролята на съветския фактор, макар и да е добре известно, че подобна стъпка с тежки външнополитически последици едва ли можеше да се осъществи без съгласието и моралната подкрепа на Москва. Защото „възродителният процес“ не бе някакво хрумване на Политбюро, а пореден етап от залитанията в българската малцинствена политика, която след Втората световна война се обуславяше от все по-нарастващия идеологически диктат на СССР.

На следващите страници е предприет опит да бъдат очертани накратко основните етапи в историята на турското малцинство. Авторът се е стремил към максимална безпристрастност, доколкото това е възможно в днешния объркан свят. Натрупанията предубеждения и грешки затрудняват справедливото решаване на въпроса, а избраният в България път за демократизиране на стопанските и обществени отношения създава нови проблеми, последица от които е продължаващата и в най-ново време „скрита“ емиграция на повече от 150 000 български турци, потърсили в последните години навън възможности за личностна изява. Това свидетелства както за трудностите на посттоталитарния период, така и за факта до каква степен вече част от турското население не се чувства обвързано със своята родина, а вижда такава в съседна Турция – обстоятелство, което се корени не само в политиката на бившия режим. Защото от колективи

Само мимоходом е загатнала за „Комисията за координация и за непосредствено ръководство на възродителния процес, оглавявана от Милко Балев“ (с. 135), както и за ролята на „някои кадри“ (с. 101) и „идеолози“ (с. 105) от „направляващия център“ (с. 107) – отдел „Идеологическа политика“ при ЦК на БКП. Третата издадена досега у нас книга по тази тема също не съдържа особени „разкрития“ и това е напълно обяснимо, като се има предвид дългогодишната лична ангажираност и пристрастност на нейния автор. Срв. О. Загорев, *Възродителният процес. Теза – антитеза. Отрицание на отрицанието*. С., 1993. Докато настоящият труд не задържан в едно от престижните софийски издателства, своята гледна точка предложи също бившият офицер от ДС Бончо Асенов – шеф на Дирекция на вероизповеданията при правителството на Жан Виденов (вж. Б. Асенов, *Възродителният процес и Държавна сигурност*. С., 1996. Приблизително по същото време бе подготвена и книгата на ексминистъра на вътрешните работи Димитър Стоянов, излязла от печат съвсем наскоро – след провала на неотдавнашното социалистическо управление (вж. Д. Стоянов, *Заплахата. Великодържавният национализъм и разузнаването на Турция против България*. С., 1997. Тя обаче не само, че не дава нищо ново, а и далеч отстъпва по информативност на предходещите я публикации в областта.

зацията, атеистичния натиск и съветизацията на обществото, от задължителния избор на име по установен списък и от редица други намеси в почти всички сфери на личния живот еднакво бяха засегнати и останалите български граждани – онова огромно мнозинство, което нямаше къде да избяга...⁷

Тази книга възникна до голяма степен като страничен продукт на търсения в сферата на „тюркското присъствие“ в Източна Европа и междуетническите контакти в диахронен план. В известен смисъл обаче тя е продукт и на отделни, на пръв поглед случайни, обстоятелства. Нейното написване бе обусловено както от политическите събития в България през втората половина на 80-те и началото на 90-те години, така също от някои лични мотивации, принудили ме да навляза в области, дотогава отдалечени от конкретните ми научни интереси. Първоначален импулс за това бе получен през 1987 г. по време на 28-та Международна университетска седмица в гр. Тутцинг (ФРГ), посветена на „Държавите от Югоизточна Европа и османците“. Тогава дискусиите около османското наследство в региона ме провокираха да търся отговор на въпроси, които преди рядко си бях задавал. По-късно, събирайки материали за средновековните тюрки в Европа, попаднах и на публикации, третиращи отделни страни от проблема за положението на днешните български турци. Едностраничният поглед на изследователите, тяхната пристра-

⁷ Прави впечатление, че и днес сред нелегалните български емигранти, подали молба за политическо убежище в Германия например, преобладават представители на малцинствените групи (главно роми и турци). Възползвайки се от досегашната либералност на немските закони те мотивират „бягството си“ от България и през 1992 г. (!) с нарушаване на човешките им права – с някогашната смяна на имената преди 1989 г., с мудното протичане на реформите след това, с липсата на „истинска“ демокрация (като че ли някой е длъжен да им я поднесе наготово) и т.н. Такива хора, които в културно отношение, по образование и манталитет са далеч под средното ниво на обикновения българин, нямат никакви шансове за интеграция в обществените и стопанските структури на една развита Германия. Проблемът е, че по непосредствените си впечатления от представителите на подобни маргинални групи западноевропейецът ще попълва своите и без това оскъдни представи за нашата страна. Защото тези хора се водят за български граждани и като такива се вписват в статистиките на най-новото народопреселение в Европа, които (поне публично) не регистрират броя на румънските или българските цигани сред количеството азианти от бившия Източен блок...

тна про- или антибългарска позиция, ме накараха да потърся – поне за себе си – обяснение на предисторията и причините за „възродителния процес“. Още повече, че като Хумболтов стипендиант в университета на гр. Бохум (1989-1990) се чувствах морално задължен да разгранича българската научна интелигенция като цяло от авантюрата на управляващата ни върхушка.

Спорът около възстановяването на личните имена, политическите спекулации и противоборства около правата на турското население, ми дадоха допълнителен подтик да предприема това трудно начинание, воден от убеждението, че единствено взаимодействието и сплотеността на българи и турци в рамките на една обща „държавна“, а не само етнически обусловена нация, могат да парират чуждите негативни влияния и да допринесат за измъкването на страната от днешната кризисна ситуация. За това обаче е необходимо да знаем повече един за друг, за да бъдат разчупени стереотипните представи за „другия“ и се създадат предпоставки за трайна „интеграция без асимилация“ на турското малцинство. Тези мисли, свързани с намирането на справедливо решение на „турския проблем“ без накърняване интересите на националната ни сигурност, ме съпровождаха през цялото време на проучване и осмисляне на събраната информация, преди тя да бъде синтезирана предложена на любезното внимание на читателя. Използваните в случая извори (български и чужди публикации, архивни материали, статии в периодичния печат, данни от статистическите годишници и пр.) отчасти са посочени в бележките под линия, съпровождащи всяка глава. С тяхната номерация е обвързан и индексът на цитираните автори, замислен като своеобразен ориентир в основната литература по въпроса. Книгата третира преди всичко проблемите на българските турци, но на места засяга също и положението на останалите мюсюлмани в страната. При това терминът „мюсюлмани“ е използван в неговото най-общо значение без оглед на по-нататъшната етническа диференциация. Това е сторено и по стилистични съображения – за да се избегнат някои ненужни повторения. По същия начин и думата „помаци“ в текста не е употребявана в пейоративен смисъл, а само като синонимен заместител на „българомохамедани“ или „мюсюлмани“ – както те самите предпочитат да се наричат.

Благодарен съм на моето семейство, на съпругата ми Люси и дъщеричката ни Астра за проявеното разбиране, търпение и сплотеност при справяне с житейските трудности, на които днес е подложен българският научен работник. С книгата бих желал да изразя също уважение към малкия кръг от лични познати – български турци, включително някогашните мои ученици от Асеновград, впечатлили ме през 70-те години със своята душевна чистота. Тя е посветена и на паметта на Сайдам Делибалтов – човекът несретник, който се раздаваше на всички, но не получи от никого помощ и който в края на дните си, въпреки тежката болест, допринесе за новия превод на Корана. Нека Бог – единен за християни и мюсюлмани – приласкае изстрадалата му душа и запази страната ни непокътнатата при всички бъдни изпитания!

София, 1991-1994 г.

В. Стоянов

P.S. Този труд обхваща времето до 1993/4 г. и по план трябваше да бъде публикуван още през 1995 г. Настъпилите политически промени обаче и някои други обстоятелства осуетиха своевременното му обнародване. Едва в началото на тази година след дълго изчакване авторът се обърна за съдействие към Международния център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, който препоръча отпечатването на книгата в издателство „ЛИК“. Авторът изказва своята благодарност на МЦПМКВ и на Фондация „Отворено общество“, чието спомоществование направи възможно изследването да стане достъпно на широката читателска публика.

Юли 1997 г.

Първа глава

Историко-теоретическите аспекти на проблема

Разглежданата тема е изключително сложна, не само поради непоследователността на българската политика в контраст с перманентния консенсус в Анкара по отношение на „външните турци“ и не защото изследователите плащат данък на идеологизирани модели и клишета, анализирайки етническата практика в България без оглед на тази в съседни страни, но и поради историческата обремененост на самия „турски проблем“. Известно е, че вековете на османското владичество изиграват решаваща роля за съдбата на балканските народи, като задържат (дори връщат назад) тяхното културно и икономическо развитие, откъсват ги до голяма степен от общоевропейския еволюционен процес и предизвикват значителни промени в местния етнодемографски ландшафт. От преддверие към блестящия някога културен и политически център на християнския свят, Константинопол, през XIX век Балканите се превръщат в задния двор на Европа и са обречени на постоянно догонване на постиженията на западната цивилизация. Това не може да не действа болезнено върху самочувствието и „балканския манталитет“, поради което „турската тема“ се посреща чувствително – особено в онези страни, които лежат на границата на европейското християнство. Оттук и особените аспекти на въпроса за турското малцинство, както и трудностите при търсене на възможности за неговото окончателно решаване. Този въпрос обаче се вмества изцяло в сферата на междуетническите политически отношения, за изясняването на които трябва да се излезе от рамките на конкретния историко-географски регион.

Сам по себе си проблемът „етнос и политика“ има различни измерения. В теоретичен план тук най-общо могат да се разграничат категориите „субект“ и „обект“, а също „модел“ на етническата политика. Според това дали етносът е

действащ двигател, креатор и дефинитор на протичащите явления и процеси или само поема и носи последиците на наложена отвън политика, формулирана в чужда нему среда, той бива определян като **субект** или **обект** на политиката, осъществявана в конкретен отрязък от време. В първия случай въпросът опира до възможността на по-широки кръгове от населението да участват активно в обществения живот, а също до определени народопсихологични черти, които до голяма степен характеризират облика и специфичното развитие на всяка една страна⁸. На свой ред в обект на политиката може да се превърне цял един народ: (а) когато е управляван от своя, но откъснала се от проблемите на масите върхушка, превърнала се в своеобразна олигархия със специфични групови интереси⁹; (б) когато е пряко или индиректно подчинен на чужда външна сила, налагаща своите норми и морал в общественopolитическия и културен живот¹⁰ и (в) когато съществува като миноритетна етническа група в съвременната [едно]национална държава. В своята многовековна история българският народ е имал и трите възможности да бъде „обект“, а това е повлияло както на психиката му, родила мъдростта за преклонената глава и сабята, така и на неговите адаптивни способности, оценявани понякога като особен „белег за интелигентност“.

На практика и двата аспекта са взаимно свързани и между тях не винаги може да се прокара точна граница. Още повече, че обикновено етносът като цяло е и „субект“, и „обект“ на политиката, балансираща между комбинацията от **вътрешни** и **външни** фактори, които обуславят развитието на всяко общество. Тук особен интерес представлява сферата на меж-

⁸ В тях трябва да търсим основание за самоироничната констатация, че двама българи са в състояние да образуват три партии, както и някои обяснения за икономическия „бум“ на Япония или например за обезпокояващото възраждане на национализма в Германия, чиито прояви, макар и да биват определяни като „ксенофобия“, едва ли изненадват познавачите на немското минало.

⁹ Такива са военните и диктаторски режими в Третия свят; политическият елит в слабо развитите, играещи си на демокрация страни; висшата партийна номенклатура в комунистическия блок през последното десетилетие на т.нар. „реален социализъм“.

¹⁰ Например след окупация и загуба на националната независимост; в резултат на колониалните и имперски амбиции на „великите сили“ и пр.

дуетническите отношения, където господстващият народ става „субект“, а малцинството – „обект“ на етническата политика, независимо от действителното участие на основната маса население в нейното практическо провеждане. И в двата случая обаче от решаващо значение е дали даден народ ще може да мобилизира своите материални и интелектуални ресурси, за да преодолее изпитанията на времето, или ще остане пасивно съпричастен към събитията, дезинтегриран в множество противостоящи си групировки.

Един бегъл поглед към етническата политика в исторически план (доколкото в по-старо време въобще може да се говори за такава) откроява наличието на два основни модела – „имперски“ и „национален“, които с известни уговорки могат да се проектират обратно в миналото. Междинно място сред тях заема моделът на някогашната „степна номадска държава“, където етноформиращите процеси (а отгук и възможността за промяна на етническата характеристика) са много по-интензивни и чийто облик по-лесно придобива имперски измерения, отколкото при политическите формации на уседнали вече народи.

При „имперския“ модел подчинените етноси обикновено не са екзистенциално застрашени или излагани на целенасочен асимилационен натиск, а промените в битовата и културна сфера се осъществяват значително по-плавно. Те запазват за по-дълго време своята самобитност, като на етнокултурни (и езикови) трансформации са подложени главно някои „аморфни“ групи, заварени или допълнително настанени на имперска земя. Така, обвързването на южните Хиунг-ну с династията Хан през I в. от н.е. ускорило китаизирането на този клон от „източнотунския“ племенен съюз, а разрастването на Тюрк[ют]ския каганат в Средна Азия допринесло за тюркизацията на редица елементи от коренното иранско население¹¹.

Ролята на господстващия народ, изградил своя империя, обуславя значението на неговия *език* в управлението, а отгук и функцията му на медиатор сред останалите етнически

¹¹ По същия начин голяма част от днешните континентални гърци би трябвало да бъдат потомци на установилите се във Византия и елинизирани с времето славяни, а руското казачество – продукт на смесване със заселилите се по южната руска периферия средновековни тюркски номади.

компоненти. По този начин гръцки и латински се превърнали в „lingua franca“ на своето време, немски се наложил в Австро-Унгария, руски – в Съветския съюз, значителен пласт турцизми проникнал в балканските езици. Същевременно покорените културни народи запазвали своята традиция и до голяма степен оказвали цивилизоващо въздействие върху новия си политически господар. Така хиксосите в Египет усвоили повисоката култура на местното население, а за петвековното си господство в Месопотамия каситите изцяло възприели вавилонската религия, писменост и език¹².

При древните империи системата на религиозни вярвания подпомагала създаването на обща културна традиция, но тя все още нямала унифициращата функция на една господстваща религия като маздаизмът в древна Персия, християнството – във Византия и ислямът – в Арабския халифат. Предприетите най-ранни опити в тази посока били обречени на неуспех¹³, а по-късно се осъществявали обикновено под нечие чуждо въздействие – хазарите например се обърнали към юдаизма, за да избегнат двойния натиск на християнството и мохамеданството, докато българите станали православни, а родствениците им по Волга приели исляма. Всъщност едва с налагането на общодържавен религиозен култ междуетническите конфликти придобиват верска окраска, доколкото религията е фактор в народностното самоосъзнаване и един от основните показатели за отношението към „чуждо“ и „свое“¹⁴.

С установяването на единна вяра се появяват и случаите на етнорелигиозен геноцид, като изтикваването на зороастрийците

¹² В основата на древнотюркската и хунската (прабългарската) „руническа“ писменост вероятно стои културното наследство на ираноезична Бактрия и Согидана; ранносредновековните „варварски“ държави в Европа съхранили редица елементи от старата римска цивилизация; в империята на селджукските турци и на монголските ил-ханове официален език бил персийският и дори и арабите в началото на ислямската експанзия си служели с гръцки и персийски за управленчески нужди, преди и там също да наложат езика на Корана.

¹³ Срв. религиозната реформа на Аменхотеп IV, Ехнатон в Новоегипетското царство.

¹⁴ И днес пукнатината, разделила някога римската империя, продължава да е граница между две различни културни зони в християнска Европа и да влияе индиректно върху отношението на Запада към новите демокрации, едни от които са смятани там за по-близки и „по-наши“, а другите – за чужди и недоразвити.

парси в Индия, отношението към евреите в средновековна Европа, прогонването на мюсюлманите от Испания през XV в. и пр., макар още в древността да били познати форми на принудително разместване на компактни групи население, които днешната политическа терминология би определила навярно като „етническо прочистване“. Такава е въведената от Тиглат-Паласар III в Асирия система на масово преселване на покорени племена с оглед по-пълното усвояване на завоюваните страни или например „Вавилонският плен“ на евреите след разрушаването на Йерусалим от войските на Навуходоносор през 586 г. пр. Хр. Аналогична практика съществувала и сред номадските народи, които увеличавали със себе си подчинените племена или ги размествали териториално предвид на своите стопански и военно-стратегически нужди¹⁵.

За разлика от „имперския“ модел, в малките „седентарни“ държави на древността натискът над инородните групи население вероятно е бил по-интензивен поради съвместното съжителство в сравнително ограничен ареал и неизбежното по-тясно взаимодействие в културната и битовата сфера. Но и тук едва ли може да се говори за преднамерени действия на властта с оглед преодоляване на различията в името на народностната цялост. Няма сведения например, че при покръстването на България кан Борис е бил движан от мисълта за „спояване“ на българи и славяни. Литературите и научни интерпретации в тази посока разменят местата на първопричина и следствие, поради което не излизат от рамките на една недоказана хипотеза.

Единствено в конфесионалната област се забелязва определен политически натиск, и то чак през средновековието, когато религията става могъщ фактор в общодържавните дела. Ето защо и заселването на нови народи в християнските страни е съпътствано (или предхождано) от тяхното масово покръстване¹⁶. Ролята на религиозния фактор в Европа била толкова

¹⁵ Срв. разселването на кумани в района на Волга, след като в земите им през XIII в. се настанили новите монголски господари, или например случаят със северните и седемте славянски племена, разположени от Аспарух по периферията на Дунавското канство.

¹⁶ Срв. приемането на двете печенежки „колена“ на византийска територия в Северозточна България през XI в. или настаняването на кумани в Унгария, които с останките от по-ранните номади се втели в тамошното „секелско“ население.

голяма, че под кръстосания натиск на православие и католицизъм славяните от „богомилската“ босненска църква например предпочели в XV в. да приемат исляма, за да запазя своята идентичност. Пак в резултат и на религиозни противопоставяния с времето се формират редица нови народи.

По всичко личи, че в по-отдалеченото минало различията между двата модела не били още ясно изразени, доколкото с преобладаването на династичния принцип на управление всяко малко етнополитическо формиране при определени условия можело да прерасне в империя. Такава е и България в очите на много медиевисти – на нейната територия съжителствали различите етнически групи на българи, славяни, гърци, тюрки, албанци, власи... Нещата се променят едва с възникването на „националната“ държава.

Движенията за национално утвърждаване, независимост и единение представляват важен феномен от историята на XIX и XX в. Сега вече „националният“ модел се противопоставя много по-отчетливо на „имперския“. Мисълта, че съществуващите проблеми биха намерили по-справедливо решение в рамките на собствената държавност, мотивира борбите за автономия и национално освобождение на пробудилите се европейски народи. Това застрашава традиционните имперски устои и подтиква властите да реагират със сила или да търсят по-префинени средства за преодоляване на дезинтеграционните процеси. Така в „имперския“ модел прониква идеята за конституционно подсигуриране равнопоставеността на съставните нации. В Австро-Унгария например държавата гарантирала културните права и използването на националните езици не само в ежедневието и за образователни нужди, но и в административната област, а с Хат-и Хумайуна от 1856 султан Абдул-Меджид обещал да зачита основните права и привилегии както на правоверните си поданици, така и на всички немюсюлмански „миллети“¹⁷.

И докато в многонационалните империи поради самата им същност властите – за да запазят държавното единство – били принудени да правят отстъпки в етническата област, то тенденциите в новите национални държави са по-скоро към

¹⁷ Включително на гръко-православната общност като цяло, без оглед на нейния народностен състав.

ограничаване правата на малцинствата, за да не се допусне тяхното по-нататъшно самообособяване. Оттук и асимилационният натиск с крайна цел – постигането на пълна етническа хомогенност¹⁸. В тази светлина трябва да се разглежда и идеята за единната нация и еднонационалната държава, които не са само комунистически патент, тъй като и Турция през 80-те години например се опитва по подобен начин да реши кюрдския малцинствен проблем.

С нарастването на центробежните сили проличава една обща тенденция, която, покосявайки „имперския“ модел, днес пронизва федеративните държави, за да се насочи след това навярно и към [едно]националните. Схематично изразено това протича в три до четири фази, като повтаряемостта на процесите на разпад поражда все по-малки териториални единици – от (а) многонационални империи със смесен народностен състав; през (б) федеративни обединения с автономен статут на нациите; и (в) национални държави с инородни етнически малцинства; до образуването на (г) автономни области на малцинствата, доминиращи в даден регион. Вероятно тъкмо тази тенденция кара политолозите да виждат в бъдеще обособяването на стотици дребни държави и да предричат, че първата половина на следващия век ще бъде доминирана от етническите конфликти. Може би поради същата причина в „националния“ модел все още съществува по-голям съпротивителен потенциал, макар той да копира до известна степен проблемите на „имперския“¹⁹ и възможността за избор при решаване на етническите проблеми да се свеждат главно до: (а) „освобождаване“ от малцинството чрез физическото му унищожение или изселване; (б) „отграничаване“ или сегрегация; (в) „приобщаване“ или интеграция и (г) предоставяне на пълни права и свободи, които на свой ред улесняват дезинтеграцията. Ето защо и днес „националната“ държава

¹⁸ Срв. маджаризацията и впоследствие румънизацията на Трансилвания, сърбизирането на българите от Македония и Западните покрайнини, превръщането на кюрдите от Източен Анадол в „планински турци“ така, както македонските славяни в Югославия били обозначавани като „южни“ или „планински сърби“ и пр.

¹⁹ В единия случай има отношение към съставните народи, а в другия – към етническите малцинства.

продължава да бъде най-сигурната форма за съхраняване и развитие на народността и запазва градивните си функции, въпреки обратните внушения на някои специалисти от страни с традиционна „имперска“ култура.

Всичко това, отнесено до България, рефлектира в развитието на турския въпрос, където най-ярко личат въздействията на външните фактори при промените в малцинствената политика. Трябва да се подчертае, че по силата на редица обстоятелства българинът е формирал такава етнорелигиозна търпимост, каквато не познават големите европейски нации, доминиращи на политическата сцена. В исторически план народът ни винаги е съжителствал с чужди етноси – от времето преди създаването на българска държава на Балканите до Освобождението през 1878 г., като особено важна е била нивелиращата роля на османския период. Това го е обогатявало духовно, разширявало е неговия кръгозор, подсилвало е природната му интелигентност, вливало е нови жизнени сокове в народността и е позволявало тя да се намира в непрекъснат процес на обновление. Ето защо не изненадва идеята на Апостола за „чиста и свята република“, където всички да са равни помежду си, без оглед на вяра и етнически произход. Толерантността към другите е позволила на българите да живеят в разбирателство с инородните групи и – с малки изключения – да не допускат расово-религиозни погроми, каквито петният миналото на повечето съвременни „велики нации“. Затова и случаите на натиск върху етническите малцинства са свързани главно с екстремни ситуации на война и заплаха за националната сигурност или са породени от чужди, проникнали отвън идеологии.

В този смисъл външните влияния не винаги съответстват на исторически обусловената за българина толерантност, нито пък отговарят всякога на неговите национални интереси. Но те са били налагани (респ. възприемани) по внушение на „великите сили“ или в резултат на общеевропейски (общобалкански) тенденции, на които България е трябвало да реагира, макар и със закъснение. Така, издигнатата от Берлинския договор защита на мюсюлманското население вероятно го е предпазила от възможните опити за християнизация, каквито не биха били изключени при евентуалното силно руско влияние в една Сан-Стефанска България. Подобряването на малцинствените права

след Първата световна война се дължи и на волята на победителите. Те обаче не я налагат в съседните на България страни, където започва асимилирането на българските малцинства (включително и на гагаузите в Добруджа, за които се откриват турски училища със съдействието на Анкарската дипломация). И ако у нас, в резултат на благоприятните условия, отрано се формира общотурският съюз „Туран“, то опитите за създаване на български малцинствени партии в съседните страни срещат значителни затруднения. Събитията след 1934 г. отразяват определени тенденции, проявили се най-силно в победените държави от Централна Европа. Те водят и до преориентиране в малцинствената политика, особено спрямо турското население. Но дори и тогава, като съюзница на Третия райх, България успява да запази например живота на своите евреи.

След Втората световна война отношението към малцинствата продължава да е подчинено на капризите на „голямата“ политика, като все по-важно значение придобива обвързването със Съветския съюз и блоковото противопоставяне в хода на „студената война“. Чувствителното ново подобрение на малцинствените права от 1990 г. насам се дължи на опита за всеобща демократизация на страната в унисон с нормите и изискванията на съвременния цивилизован свят. И сега обаче в известен смисъл промените пак се извършват под външно влияние, за което свидетелстват както самият ход на процеса, така и неприкритият интерес на чужди наблюдатели и специалисти към етническата ситуация у нас с акцент върху положението на турци, роми, помаци и... „македонци“. Странно е, че този публичен интерес липсва, когато стане дума за българските икономически емигранти. В Западна Европа те се броят общо за българи, а не по етнически признак като български цигани, български турци и т.н....

*

„Турският проблем“ в България притежава като цяло различни измерения. При очертаване параметрите на неговата същност възникват няколко групи въпроси:

1. За характера на турското малцинство, неговото формиране и особености. По обясними причини, българските власти години наред отбягваха употребата на термина „мал-

цинство“. Турската народностна група бе определяна официално като „население с турски произход“, „население с неизбистрено (респ. „замъглено“) национално съзнание“, „население с турско етническо самосъзнание“, „турскоезични (дори „тюркоезични“) българи“ и т.н., но не въобще като малцинство. С падането на тоталитарния режим в употреба влезе понятието „етнически турци“. То изразяваше явен отказ от досегашната малцинствена политика. Този термин обаче отново даде приоритет на аспекта за произхода, характеризирайки това население като етническо, но не и национално малцинство. Безспорно е, че по отношение на своя език и религия българските турци винаги са представлявали отделна миноритетна група. Но дали така стоят нещата и в националностен аспект? Въпросът е теоретичен и произтича от различния смисъл и възможностите за по-тясно или по-широко тълкуване на самия термин „нация“. Доколко обаче в Следосвобожденска България турците са се смятали за отделна нация в европейския смисъл на това понятие? И дали чувството за турска национална (а не само народностна) идентичност не е проникнало сред тях едва с развоя на кемалистката национална революция?

2. За произхода на турското население в България. Това е един изключително сложен въпрос, който не може да бъде решен еднозначно. Несъмнено една немалка (но не и ясно определена) част от днешните български турци са потомци на някога ислямизирано местно балканско население. Петвековното османско господство е създавало достатъчно предпоставки за доброволно или насилствено, индивидуално или груповото преминаване в лоното на исляма. При това потомците на „новообърнатите“ постепенно губели белезите на някогашната си етническа принадлежност и след няколко поколения едва ли се отличавали от същинските турци-мохамедани. Ислямизационните процеси на Балканите обаче не трябва да се абсолютизират. Също така немалка (и пак трудно разграничима) част от българските турци водят потеклото си от малоазийските турски колонисти, настанили се в страната след нейното завладяване. Опитите те да бъдат свързвани единствено с изселените се около Освобождението представители на османската администрация, на военния апарат, на по-заможните слоеве и интелигенцията, не издържат на обективна критика. В генезиса на българските турци

един трети вероятен пласт представлява завареното средновековно тюркоезично население, чиято огузо-кипчашка характеристика проличава в диалектните особености на местните турски говори. И накрая сред масата на днешното турско население се крият и много други потомци на турцизирани татари, черкези, албанци, цигани, власи и представители на различни други етноси, индивидуално претопени в турския етнически масив.

3. За отношението към тюрското малцинство и неговото положение в страната. Тук спада групата от въпроси, отнасяща се до статута на тюрското малцинство, неговата численост, демографските и миграционни процеси, изселванията, неговото икономическо, културно и политическо положение, а така също и за отношението на властите към тази народностна група. Особено място в случая заемат въпросите за използването на майчиния език и упражняването на религиозните права, за състоянието на учебното дело, развитието на тюрската преса, тюрското участие в управлението, възможността за създаване на собствени обществено-политически организации и т.н.

4. За спецификата на “тюрския проблем” в България. При разглеждане на въпроса за мюсюлманското население в страната се открояват някои особености, които затрудняват буквалното копиране на каквито и да било чужди модели в решаването на малцинствения проблем. Няколко съображения:

а) Не може да се игнорира обстоятелството, че част от мюсюлманите в страната имат български произход. Как тогава да се подходи към тях? Трябва ли да се поощрява проявата сред тях на българско самосъзнание, независимо от конфесионалните различия, или да се оставят нещата да следват естествения си ход? В първия случай рискуваме да ни упрекнат в асимилаторски тежнения, а във втория – сами да допуснем откъсването на това население от българския му народностен корен.

б) В културно и религиозно отношение в случая става въпрос за две от векове противостоящи си религии, нещо непознато в нова Европа, където борбата за утвърждаване на реформираната църква не наруши традиционната приемственост на основните духовни стойности на западния християнски свят. Ето защо там конфесионалните малцинства не се различават съществено от населението с преобладаващо за дадената страна изповедание. Това обаче не може да се каже за мюсюлманството на европейския Югоизток.

в) Формирането на мюсюлмански малцинства на Балканите става в хода на разпадане на Османската империя и появата на нови национални държави – един процес, сходен със събитията в Източна Средна Европа след Първата световна война. Това позволява прокарването на паралели и изкушава политиците да предлагат общи рецепти за решаването на малцинствения въпрос. Наистина с края на Хабсбургската монархия на територията на бивша Австро-Унгария възникват нови образувания, чиито държавни граници не винаги съвпадат с етническите, а поражението на Германия във войната оставя големи маси немско население под чуждо политическо господство. Така е и на Балканите, където след колапса на Османската империя стотици хиляди турци променят социално-политическия си статут²⁰. Тук обаче съществуват и специфични отлики, които не се вменят в общия теоретичен модел. Докато немските малцинства, като носители на сравнително по-висока култура, нерядко се намирили и в по-добри стопански позиции от заобикалящото ги местно население, то с изселването на османската интелигенция и представителите на по-заможните прослойки, балканските турци останали в мнозинството си дребни, полуграмотни селяни и занаятчии, здраво вкопчили се в традиционните мюсюлмански ценности и съпътстващия ги манталитет. От друга страна, никога след Първата световна война една Австрия например не е била в състояние да застрашава своите съседи или да предявява претенции за защита на някакво „австрийско малцинство“. Не така обаче стои въпросът с република Турция, която и като приемник на Османската империя, и като единствена ислямска сила в Европа се чувства морално задължена да следи за съдбата на балканските мюсюлмани – позиция, съответстваща и на амбициите на определени среди да превърнат отново страната в регионална „свр̀хсила“.

²⁰ В Руската империя процесът, разчленил Османска Турция и Австро-Унгария на множество национални държави, бе изкуствено спрял чрез болшевишката революция от 1917 г. Започналата „перестройка“ в СССР обаче опасно доближи страната до онези изходни позиции от края на Първата световна война, в които се намираха тогава и другите две „източни“ империи. След отпадането на страните от „външния“ социалистически пояс и откръсането на периферията на бившия Съветски съюз, понататъшното развитие на процеса би могло да доведе до дезинтеграция и

г) Пак с оглед на малцинствения въпрос някои западни специалисти виждат (ръководени – ще ми се да се надявам – от хуманни подбуди) неговото трайно решаване в подсигурияването на колективни малцинствени права и културна или дори политическа автономност. Като чисто теоретичен модел, без оглед на съществуващите реалности, това вероятно е и най-справедливия изход. Може би в рамките на една бъдеща обединена Европа той някога би могъл да се осъществи. Тогава липсата на гранични, митнически, стопански и културни бариери биха обезсмислили в по-далечна перспектива и самото съдържание на днешните национални държави, които на свой ред ще се разпаднат на отделни, интегрирани помежду си и с останалия европейски свят, области – Ломбардия, Трансилвания, Бавария, Саксония, Ирландия, Уелс... При днешното състояние на нещата обаче подобни идеи едва ли са реализуеми и „здравословни“ поне за европейския Югоизток. В случая с турското малцинство това само би довело до изкуствено разкъсване на българската държава, преди още да съществуват надеждни защитни механизми, интегриращи както Балканите, така също и самата Турция в една единна Европа.

д) Оттук стигаме и до тясната връзка на проблема с различните аспекти на т.нар. „национален въпрос“ не само за България, но и за Република Турция, а това определя и отношението на политическите сили в двете страни към българските турци и мюсюлмани.

От всички изброени аспекти, най-дълго дискутиран досега е бил въпросът за потеклото на това население. Когато преди едно десетилетие започна последната фаза на наченатия след Априлски пленум курс към интеграция на турското малцинство, основният аргумент в партийната пропаганда бе свързан с евентуалния му български произход. Идеята не бе нова. Винаги се е знаело, че една неопределена част от българските турци представляват потомци на ислямизирано и турцизирано местно население. Още през миналия век последният губернатор на Дунавския вилает, Митхад Паша, признава, че сред българите има един милион мюсюлмани, които не са дошли от Мала Азия, а са „по-

на самата Русия, а това при сегашното състояние на въоръженията би имало трагични последици за целия съвременен свят.

томци на българи, обърнати в исляма по време на завоеванието и през следващите години²¹. По-късно въпросът за българското потекло на част от това население отново бива засяган по един или друг повод, без обаче да играе решаваща роля при определяне на малцинствената политика. Едва след Споразумението за събиране на семейства от 1968 г. и допълнителния протокол към него от 1977 г., при което в Турция се изселват около 130 000 души, започва да се лансира тезата, че в страната повече не са останали жители с действителен турски произход. Това окончателно разкрива пътя за форсирано изграждане на „единната социалистическа нация“. В средата на 80-те години вече се твърди, че не само някаква част, а **всички** турци по нашите земи имат българско етническо потекло. „Те са плът от плътта, кръв от кръвта на българския народ“ – заключава ЦК на БКП. – „България не включва в своите територии чужди земи, в българския народ не влизат части от други народи и нации“. С подобна словесна еквилибристика властите се опитваха да отрекат съществуването на каквито и да било чужди народности групи в страната и най-вече на турската етнорелигиозна общност, която никъде в билатералните спогодби не била дефинирана като „национално малцинство“. Така се търсеха и допълнителни доводи за „доказване“ на генуинния произход на самите турскоезични мюсюлмани.

След краха на „възродителния процес“ в официалната малцинствена политика настъпиха съществени промени. Но и днес битува схващането, че около 90% от българските турци произлизат от коренното население на страната. И тук възниква един от основните проблеми. Възможно ли е въобще да се установи конкретният произход на всяко турско семейство, за да се правят подобни обобщения? Кое ни дава основание да мислим, че всички „потурчени“ през османския период местни жители били славяноезични българи християни? Та в границите на средновековна България са живеели и други етнически групи – гърци, арменци, евреи, власи, тюрки... Те, както и конфесионално различаващите се от българското православие общности, били в еднаква степен, ако не и повече, изложени на асимилационния натиск. Освен това не са изключени отделни по-ранни опити за проникване на исляма – не само в резултат на контактите със

²¹ Mithat Pacha. *La Turquie: Son passé, son present, son avenir.* – *Revue scientifique de la France et de l'étranger*, № 49, 8 juin 1879, p. 1152.

Златната орда и Ногайското ханство или вследствие на мнимото селджукско заселване в Добруджа, но далеч преди това – в дохристиянския период²². В това отношение слабо са проучени връзките между Дунавска и Волжска България, малко се знае и за съдбата на мюсюлманските военнопленници във Византия, групи от които може да са били използвани като работна сила в мините, включително на територии, влизаци в днешните български земи. Така въпросът за етническия произход на турскоезичните мюсюлмани в България се усложнява още повече. В немалка степен той е свързан също с **тюркското присъствие на Балканите в исторически план и българо-тюркските взаимоотношения през вековете.**

Веднага следват няколко терминологични уточнения, отнасящи се до понятията **“турску”** и **“тюркску”**, които са въведени в научен оборот за обособяване на собствено турския език и народ от сродните нему езикови и народностни групи. Това разделяне не е познато във всички езици. Докато в английски например се прави разлика между „turkish“ и „turkic“, в немски съществува единствено формата „türkisch“, във френски – „turque“ или „turc“ и само от контекста или чрез допълнителни средства може да се разбере за какво всъщност става дума. Разграничаването липсва и в турски език. Тук думата „türk“ се използва в двете значения, а това поражда съмнения, спекулации и обвинения в пантюркизъм, които невинаги са напълно безоснователни, особено когато „патриотично“ настроени турски интелектуалци обсебват цялата ни история²³. Но ако турските

²² Получените от сарацините „нечестиви книги“, за които се споменава в отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, вероятно са имали и своя кръг читатели. Срв. за това една непретенциозно озаглавена и малко подминавана статия на **Н. Маврогунов**. *Исторически бележки*. – *ИБАИ*, XII, 1938 (София 1939), 376-382 и по-специално на с. 380-382, където са изложени и други догадки.

²³ Тук се имат предвид преди всичко издаваните от емигрантски и други обществени организации в Турция популярни брошури и пропагандни материали. За съжаление подобни възгледи се срещат и в някои научни трудове. Това доказва колко силно е повлияна историографията в Турция, така, както в България и останалите балкански страни, от собствения си национален кръгзор. След като тази монография бе вече завършена, се запознах с интересната студия на колежата от Уисконсинския университет (Медисън, САЩ), **Kemal H. Karpat**. *The Turks of Bulgaria: The Struggle for National-Religious Survival of a Muslim Minority*. – *Nationalities Papers*, 23.

колеги прибавят до своя собствен етноним при обозначаването на тюркските народи от Централна и Средна Азия, не бива да ги упрекваме а рѝогѝ във великотурски национализъм²⁴. Наистина повечето тюр

4, 1995, 725-749, подготвена още през февруари 1990 г. Макар и на английски, в много отношения материалът отговаря на турския „начин на мислене“. На с. 728 например четем, че днешните български турци са „descendants of people of genuine Turkish stock“ и това би било до голяма степен правилно, ако още в следващото изречение не се говореше за някои техни предшественици, които се били настанили „in the area before the Bulgarians arrived“ (sic!). Ако става дума за предосманските тюрки, тук много подходяща е употребата на израза „Turkic stock“ вместо „Turkish stock“. Освен това е неясно за какъв въобще „турски“ (или дори „тюркски“) народ може да се мисли до появата на [пра]българите? Така комплицираният гагаузки въпрос, за който в научната литература е спорено толкова много, е решен тук на с. 729 съвсем лесно, като гагаузите са обявени за „Turkish Muslims who settled on the shores of the Black Sea around Varna and became Christians at the end of the thirteenth century“. Също и помаците са разглеждани от автора съвсем в духа на разпространената в Турция теза като „probably descendants of the Cumans, the Turkic-speaking group that settled in the area in the eleventh and twelfth centuries and later adopted the Slavic language“ (с. 723), макар да няма никакви исторически свидетелства за заселване на кумански групи тъкмо в Родопския район. Така „често“ цитираният според автора факт, че не е регистриран исторически „a single instance of Bulgarian uprising until the nineteenth century“ (с. 735) би могъл навярно да се отдаде на липсата на исторически познания върху по-ранните епохи, ако тук не прозираше една едностранчива и предубедена от турска гледна точка интерпретация на историята. С това се обясняват и такива места, като например на с. 725, където се говори за „the usual brutal Bulgarian way“, или констатации като тази на с. 734 („Bulgaria has always remained outside the moral confines of Europe“), както и някои недоказани твърдения, че при масовото преименуване били убити „over 1000 persons“ (с. 728), а по време на екзодуса от 1989 г. много българи изнасилвали „women and even young girls of 8 or 10 years age“ (с. 726) и пр., каквито изявления силно редуцират научната стойност на този иначе интересен труд.

²⁴ Често в популярни български публикации при позоваването на турски материали думата „türk“ е превеждана произволно като „турчин, турски“, а не в нейния по-широк смисъл, независимо от контекста на дадения извор. В най-новата книга на П. Гочева например (вж. тук бел. 6) върху корицата е изобразена карта на разположението на съвременните тюркски народи. Оригиналното название обаче – „Türklerin Yaşadıkları Sahalar“ е преведено умишлено като „Области, в които живеят «турци»“. Пояснителният текст – комбинация от цитати из две турски монографии (срв. на с. 9) може да шокира всекиго: „«Турският свят» се разпростирал от Балканите включително до Тихия океан и от Ледовития океан до Тибет, с площ от 12 млн. кв. км

коезични народи са възприели с времето отделни названия – татари, казахи, киргизи, узбеки и пр. В очите на научния свят обаче те винаги са били „тюрки“ (респ. „тюрко-татари“) и този термин се е наложил и сред самите тях като обединяващо понятие за членовете на тюркската етнолингвистична общност.

Тук трябва да бъде отбелязана и формата *“türküt”*, използвана в научната книжнина във връзка с най-ранните етапи на тюркската политическа история, например когато става въпрос за Тюрк[ют]ския каганат. Тя е свързана с първите писмени сведения за тюрките в китайските династични хроники и се отнася до събития през VI в. от н.е. Именно тогава китайските извори за пръв път споменават племето *T'u-küe* – название, насочващо

и 200 млн. «турци»“. Трябва ли да навлизаме в дебрите на семантиката, за да установим, че терминът *„Türk dünyası“* (тюркски свят, светът на тюрките), подобно на много други такива изрази (срв. ирански свят, светът на древните елини, на египтяните и пр.) акцентува върху общокултурния, а не конкретния етнически аспект и не би трябвало да се превежда като „турски“? Съчетанията „сръбски, полски, български и т.н. светове“ са просто лишени от смисъл, но по-общото понятие „славянски свят“ е изпълнено с определено съдържание.

Същото се отнася и до термините *“türklük”* и *“türkçülük”*, свързани с идеята за пантюркизма. П. Гочева не предлага тяхното обяснение, но предава турското заглавие на книгата на унгарския тюрколог-лингвист Ласло Рахони – *“Tarihite Türklük”* отново като *“Турския свят в историята”* (с. 12), вместо с по-трудно преводимото, но далеч по-адекватното *“Тюркството в историята”*, по аналогия на понятията *“славянство”*, *“германство”* (*Deutschtum*) или *“българщина”*... Авторката изтъква, че след провъзгласяване на Република Турция *“по спекулативни политически съображения”* бил възприет един и същ термин *“тюрк”* за обозначаване на тюрк и на турчин (с. 8). Тя обаче никъде не доказва, че това действително е ставало със спекулативна цел, а не просто защото в езика липсва друга подходяща дума и самите турци са принудени да използват допълнителни уточнения, например: *Türkiye Türkleri* (турски турци, турци от Турция), *Balkan Türkleri* (балкански турци), но *Altay Türkleri* (алтайски тюрки), *Doğu Sibirya Türkleri* (източносибирски тюрки) и пр.

Турският национализъм и стремежът за влияние след другите тюркски народи представляват реални факти и П. Гочева добре отразява отделни техни прояви. Младата турска нация – така както гръцката, румънската, албанската и др. – също е подвластна на общобалканския синдром да търси връзки с най-отдалечени във времето народи и епохи. Не само българската, но и турската историография вижда предшествениците на своя народ сред някогашните хуни, причислявани най-общо към тюрко-алтайската етнолингвистична общност. Ето защо турците се ласкаят да говорят в исторически план за 16 големи *“тюркски”* империи (срв. на с. 17

към ранносредновековната форма *Türküt*, произлязла навярно от съчетаването на етнонима *Türk* с монголския суфикс за множественост *-üt* (т.е. „*türk-üt*“ = „тюрк-и“) ²⁵. Един друг термин, „*Turān*“, е възникнал на персийска почва като географско (а в известен смисъл и етнонимично) ²⁶ обозначение за населените с тюркоезични народи територии на Средна Азия, разположени

– 18). Не е ясно обаче защо авторката се е смутила от констатацията, че „гьоктурската (разбирай „гьоктюркската“ – б.м., В. С.) азбука е първата турска (т.е. „тюркската“ – б.м., В. С.) азбука“, та е трябвало специално да подчертава пасажа (с. 18)? Дали е искала по този начин да „докаже“ нелепостта на твърдението, дали самата тя е била шокирана от него или просто не е знаела, че древнотюркското (орхоно-енисейското) „руническо“ писмо действително е било първото адаптирано към тюркската фонетика писмо, използвано по времето на Тюрк[ют]ския каганат, т.е. в епохата на „гьок-“ или „кьок-“ тюрките, както те сами се назовавали?

Естествено ние не сме в състояние да разберем как точно възприемат обикновените турци употребата на думата „*türk*“ в различните случаи. Това обаче не ни дава право да разменяме при превод нейните значения като аргумент в защита на една или друга теза.

²⁵ Към средата на столетието номадската държава на жуан жуаните била разтърсена от вътрешни междусобищи. Гражданската война засилила центробежните тенденции и редица племена потърсили своята независимост. С помощта на едно от тях, *Tu-küe*, жуан жуаните успели да овладеят положението (около 546 г.). Когато обаче техният каган отказал да изпълни обещанието си и да омъжи своята дъщеря за принца на *Tu-küe* като награда за оказаната подкрепа, последният въстанал и в съюз с табгачите (кит. *T'o-ra*) нанесъл през 551-552 г. съкрушително поражение на своя съюзен. Каганът се самоубил, а *Tu-küe* оглавили новия племенен съюз и скоро се превърнали в пълновластни господари на източната част от Средна Азия. Така на историческата сцена се появява първата тюркска държава, начело с Бумън каган, която бързо започнала да се разраства. Тя влиза в контакти със Сасанидски Иран (в 557 г. двете съюзени империи атакуват хепталитите в Бактрия), а малко по-късно, през 568 г. – и с Византия.

²⁶ Терминът се среща и в ранните османски документи, например в приведения от Борис Недков „*elqāb*“ (обръщение, *inscriptio*) от ферман на Мехмед II Завоевател, адресиран накрая и до „*yerlerine Tūrān ādamları*“, т.е. до „туранските люде по места“ (или „туранците по места“). Това би могло да свидетелства за вече осъзната народностна съпринадлежност на османските турци още през XV в., ако не бяха някои съмнения в редовността на самия пример (вж. В. Стоянов. *Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи*. С., 1991, с. 193, бел. 204). В своя превод видният български османист е изпуснал (случайно?) въпросната дума, предпочитайки по-неангажиращото „хора по места“ (срв. Б. Недков. *Османотурска дипломатика и палеография*. I. С., 1966, с. 134-135).

северно от иранския културен кръг²⁷. Оттук в по-старата литература се среща понятието „турански“ като синонимно название на нетурските тюркски племена и народи от централната част на обширната евразийска степ.

Едва ли е необходимо да се обяснява, че по-обхватният термин **„алтайски“** също има условен характер и се използва в науката за обозначаване на по-голямата общност на родствените тюркски, монголски и тунгузо-манджурски етнолингвистични групи, чийто генезис и отправни точки на разселване трябва да се търсят около „червените планини“ (Al-tay). Заедно с „уралските“ (т.е. угро-фински и самоедски) езици и народи те образували много по-обширното **„урало-алтайско-гравигска“** общност, показваща известни връзки с индоевропейските езици на запад, с японски и корейски на изток и имаща в по-далечна перспектива отношения с някои палеоазиатски и северноамерикански езици, а в хипотетичен план – също с шумерски и отделни древни езици от месопотамския културен кръг²⁸. В този смисъл, макар на пръв

²⁷ В това название може да се види една предхождаща същинския тюркски етноним по-ранна форма „tur“, съчетана с иранския суфикс за множествено число -āp (т.е. „tur-āp“ = „тур-и“?). Унгарското обозначение на тюрките (török), при което втората съставка -ök би съответствала на древния урало-алтайски суфикс за мн. ч. -ok (срв. унг. kup – kupok, „жумани“; magyar – magyarok, „маджари“ и пр.), насочва към подобна „пред-тюркиска“ форма на етнонима, t*rk, откъдето с добавяне на множествения суфикс -ok се образувала формата t*rk (торк, турк, тюрк). Срв. V. Stojanow. *Die Struktur und Bedeutung des bulgarischen Ethnonyms im Lichte einer Evolutionstheorie. – Etudes balkaniques*, 1987, № 2, 65-87. Като название на страната на номадите в степната зона около Сър-даря името „Turān“ е фиксирано още в Avesta. По-късно то преминава в средноперсийската *Книга на царете* (Khvāyān nāmak – ок. 630 г.), а след това – и в прочутия епос на Фирдоуси *Sāh-nāme* (X в.). От времето на партите насам (ок. 250 г. пр. Хр. – ок. 224 г. от н. е.) Turān олицетворявал силите на мрака и се намирал в постоянна опозиция на Иран. Но докато преди главните противници на иранската цивилизация от североизток били „азиатските хуни“ – Hünp-ли (по-късно и жуан жуаните), сред които вероятно имало „пра-тюркски“ племенни елементи и групи абсорбирано местно население (аси, саки, тохари), то с появата на тюрките през 552 г. името Turān в персийската традиция започва да се свързва изключително с тях.

²⁸ Ние не знаем кога е била формирана тази общност. Според някои предположения прародината на т.нар. **„иостратически езици“** (т.е. семито-

поглед равностепенни, термините „тюрко-българи“ и „хуно-българи“ в научната книжнина притежават различна семантична натовареност. Докато в първия случай е подчертана принадлежността на [пра]българите и техния език към тюркските езици и народи, във втория българите биват обособени като нещо по-различно, донякъде отделно от тюркския комплекс на алтайската етнолингвистична общност.

Ако трябва накратко да се очертаят етапите на тюркското проникване, то българо-тюркските смещения и културни контакти протичат през няколко фази, съпоставими с основните периоди от историята на българския народ:

хамитски, индоевропейски, урало-алтайски, дравидски, ескимо-алеутски и пр. за разлика от другата голяма група на „сино-кавказките езици“, т.е. сино-тибетски, северокавказки, енисейски и т.н.) е съществувала в Предна Азия от епохата на палеолита. С подобряване на климатичните условия и последвалите миграции тогавашните племена се разселили все по-надалеч, прекъсвайки взаимните си контакти. Във всеки случай още през неолита (8000-3000 г. пр. Хр.) прадревидските народи са обитавали земите южно от Хиндокуш и Хималаите – по течението на р. Инд на територията на днешен Пакистан, Югоизточен Афганистан и Северозападна Индия. Именно тук, в Балуджистан, Синд и Пенджаб, са открити следите на най-древната индуска цивилизация, създала културата на Мохенджо-Даро и Харапа. Урало-алтайската общност вероятно е била изградена на северозапад от дравидската – някъде по границата между Европа и Азия. Далеч преди четвъртото хилядолетие пр. Хр. тя се разпада на две, като прауралските народи останали в гористите и лесостепни райони на Източна Европа – от Урал до Балтийско море, а праалтайските се консолидирали източно от тях – между планините Урал, Тиен-шан, Хиндокуш и Алтай. Преди повече от 4 хиляди г. пр. Хр. от прауралската общност се отделят носителите на по-късните самоедски езици, заселвайки се източно от Урал. Приблизително по същото време в Южна Месопотамия идват и шумерите, които различните хипотези свързват с дравидските, кавказките, урало-алтайските или дори пра-индоевропейските народи. Голямата експанзия на индоевропейците, започнала с арийската миграция на изток (ок. 2300 – ок. 1800 г. пр. Хр.), предизвиква допълнителни размествания. Древните угрофини биват изтикани още по на север и достигат Бяло и Баренцово море, част от самоедите се разселват в посока на Енисей, дравидите отстъпват към Южна Индия, а праалтайците се установяват в района на Алтай, Байкалското езеро, Монголия и Северен Китай. Тук протичат онези етнолингвистични трансформации, в резултат на които алтайската общност се разчленява на тюркска, монголска и тунгузо-манджурска, както навярно и на онази отделна или междинна (между пратюркски и прамонголски) езикова група, към която обикновено биват причислявани хунските и „булгарските“ народи.

1. Пазанистичен период – до и малко след покръстването (864), чрез което България излиза от „варварството“ и се приобщава към християнската цивилизация;

2. Византийско-български период – обхваща ромейското владичество и времето на Търновското царство: тогава България определено копира византийския културен модел;

3. Османски период – от края на XIV и началото на XV в., когато страната задълго бива инкорпорирана в мюсюлманската османска държава и в резултат настъпват значителни етнокултурни трансформации.

Трите периода съдържат различни по своя характер тюркски влияния и отразяват отделни фази от еволюцията на българската народност. В края на всеки от тях българите вече не са онова, което били дотогава. Те са погълнали нови етнически елементи и обратно – лишили са се от собствени групи и части в полза на други народи. През IX в. например нито българи, нито славяни вече са същите, както по времето на своя етногенезис или при установяването си на Балканите. По-късно в откъднунавските земи и двата етноса биват постепенно разтворени в морето на тюркоезичните номади, сред унгарците и изграждащата се бъдеща румънска народност. Промени настъпват и във формираната се (славяно)български народ на територията на Второто царство, особено след заселванията на печенези, узи и кумани, разместването на влашки групи население, разрастването на сръбското културно, политическо и етническо влияние на запад и перманентното „гръцко“ въздействие от юг. Към края на този период около османската инвазия на Балканите се появяват и ромите – първите сигурни сведения за тях в егейския район датират от XIV в. Последвалите столетия са време на сериозни промени в етническия и културен ландшафт на българските земи. Непосредствено преди Освобождението тук вече 1/3 от цялото население били мохамедани – турци, татари, черкези, помаци, цигани мюсюлмани и пр. Нееднороден бил съставът и на християнското население и дори оформената вече българска нация след пет века развитие значително ще да се е отличавала от средновековния български народ така, както бил изменен и говореният от нея език. Сто години по-късно етническият състав на българите продължава да се променя. В него се вливат групи на гагаузки, циганско, турско население; наблюдават се процеси на ориен-

тиране на българо-мохамедани към турската етнорелигиозна общност и на българските християни от югозапада – към все още изграждащото се „македонство“. Това показва, че формирането на народи и нации не бива да се разглежда като някакъв еднократен във времето акт, а по-скоро като *еволюционен процес, в хода на който перманентно се стига до качествено нови състояния*. През всичкото това време тюркските влияния постоянно присъстват в българските земи, макар и с различна интензивност.

Първият период, покриващ епохата на Дунавското канство, протича при изявена хегемония на българите. Те налагат тук усвоените от хуни, авари и тюрк[ют]и управленчески традиции, които определят облика на новата държава – нейното устройство, военно-административна организация, свързаната с тях специфична терминология и пр. От това време са запазени редица специфични изрази, лични и родови имена, титли, отделни думи и др., които до голяма степен позволяват да бъде причислен българският език към тюркското семейство на алтайската лингвистична общност.

Краят на този период не е отчетливо изразен, тъй като и след покръстването оцеляват някои паганистични вярвания, българите в ежедневието продължават да говорят своя собствен език, книжовниците използват български технически термини²⁹, а държавното устройство все още носи унаследените традиционни черти. Налагането на християнството като общодържавна религия допринася за идеологическата спойка на населението. Още по-решаваща роля обаче играе възприемането на кирилицата и славянския език в богослужението, а оттук и в държавните дела. И ако дотогава взаимодействието между българи и славяни в културно-битовата област е водело на места до тяхното частично сместване³⁰, то с превръщането на славянски в официален църко-

²⁹ Сrv. приписката на Тудор Докс от 907 г., в която годината на покръстването е посочена като “ЕТХ БЕХТИ”.

³⁰ Чрез привличане на славянски първенци в държавната йерархия и оттук – тяхното „побългаряване“ (сrv. ЧРЪГОУБЪЛНА МОСТНУЪ – ако от името въобще може да се съди за етническият произход на „вътрешния боил“), чрез смесени бракове, водещи до постепенно „славянизирание“ на българите, а така също благодарение на съвместния живот в някои общи поселения, за които съдим по археологическите и антропологични резултати от проучването на ранносредновековните погребения.

вен, литературен и административен език се ускорява процесът на консолидиране на новата (славяно)българска народност. Определени заслуги за това има и византийското господство, не след дълго последвало реформите в българското общество. То нивелирало различията между българи и славяни, превръщайки и двата етноса в еднаквопоставени поданици на империята.

Християнизацията променя облика на българската държава. Приет сред владетелите на цивилизования християнски свят, канът, сега вече княз, с прозелитична ревност воюва срещу старите традиции, нанасяйки удар отвътре на „българщината“. Изоставянето на Плиска и пренасянето на столицата в Преслав символизира безвъзвратното скъсване с паганизма – един краен, макар навярно и необходим за времето си израз на духовната „модернизация“ на страната. Този акт обаче явно не се ограничил само със символично забиване на копието в „медното гумно на прабългарите“, а е бил съпроводен с допълнителни мероприятия по заличаване следите от миналото, особено след неуспешния бунт на част от българското болярство. Възможно е именно тогава да са били унищожени и някои записи с „поганското“ руническо писмо – онези „черти и резки“, за които съобщава Черноризец Храбър³¹. Заедно с това през X в. употребата на български език

³¹ Въпреки преобладаващото схващане, че *Именникът на българските канове* е бил съставен първоначално на гръцки, а след това преведен на славяно-български, може да се допусне съществуването някога на един по-ранен негов „рунически“ първообраз, изготвен върху „мек“ писмен материал (дърво, кост?) и унищожен впоследствие заедно с други „езически“ текстове. Към това насочват не само следите от подобна практика сред авари и тюрки, но и лаконичният формален стил на текста, който с оглед възможностите на руническото писмо спокойно би се побрал на няколко дъсчици. Повод за размисъл дават и неславянските (алтайски?) елементи в записа. Защо те са останали непроменени? Дали наистина, защото съставителят (resp. преводачът) на текста не е познавал тяхното значение, както обикновено се приема? Ако това е така, защо тогава вместо очакваното гръцко sigor (срв. σῆγορ елец) намираме в *Именника* формата ШЕГОРЪ, отразяваща далеч по-правилно българските фонетични особености? (Срв. бълг. „шаран“ – тур. „sazan“, бълг. „шавар“ – тур. „saz“; бълг. „шегор“ – тур. „siğir“). Явно авторът на текста е бил наясно както със смисъла на самите думи, така и с тяхното истинско произношение. Той ги е смятал за общоизвестни термини, чието обяснение не е необходимо. Това отвежда към незапазения старобългарски оригинал на трите преписа, съставен навярно през IX-X в., когато старата календарна система все още

вече ще да е била ограничена само на битово равнище – за междуличностните и вътрешносемейни комуникативни нужди на християнизираното българско население.

Но не само краят, а и началото на този период поставя много въпросителни. Тук не става дума единствено за „общославянско-тюркските“ контакти до V в., съгласно едно подразделение³² или възможното формиране на славяните и под урало-алтайско влияние³³. В много по-голяма степен нещата опират до етническият произход на самите българи. Прекалено малко, ако не почти нищо, се знае за онова тяхно ядро, което е било първоначален носител на етнонима (респ. на основната му семантична част)³⁴. Приравняването на българите към ранните тюрки се дължи на ред традиционни причини, намиращи мотивация в българските езикови останки, обществения строй и военно-политическата организация, в следите от бита, културата и религиозния светоглед, които в една или друга степен са съпоставими с общия евразийски степен модел, а следователно и лесно усвоими от други (неалтайски) етноси.

От всички тези белези може би езиковите податки дават най-голямо основание за причисляване на българите към „тюрко-

не е била забравена. Едва ли обаче първоначалният текст на Именника е бил изготвен по времето на Симеон, както предполагат някои изследователи. В такъв случай той нямаше да свършва още с Умар, пропускаяки такива владеели като Крум, Омуртаг и дори Борис. Или може би при превода на хипотетичния гръцки първообраз неизвестният книжовник фонетично е коригирал записа в частта му, засягаща алтайските глоси? Това също би било възможно, без да излиза от рамките на едно предположение. Защото срещу „гръцката хипотеза“ говорят и някои други особености на текста, например начинът на предаване на посесивни отношения (срв. РОДЪ ЁМОУ, ЛѢТЪ ЁМОУ), който в много по-голяма степен съответства на тюркския и алтайския модел, отколкото на индоевропейската морфология.

³² Вж. Е. Боев. *За българо-тюркските езикови връзки*. – ИИБЕ, 16, 1968, 177-183.

³³ Срв. Pl. Tzvetkov. *A History of the Balkans. A Regional Overview from a Bulgarian Perspective*. San Francisco, 1993, vol. I, pp. 10-56.

³⁴ Срв. при V. Stoyanow. *Struktur* (вж. тук в бел. 26); V. Stoyanov. *Die Entwicklung des Bulgaren-Ethnonyms. Grundlagen einer Hypothese*. – In: *Proceedings of the 32nd International Congress for Asian and North African Studies* (Hamburg, 26th-30th August 1986). Stuttgart, 1992, pp. 618-619 (= ZDMG, Supplementa – 9).

алтайските“ народи. В преобладаващата си част обаче това са лични и родови имена, титли и специфични термини, сред които има доста нетюркски елементи. Освен това те са записани по начин, който не винаги отразява точно фонетичните особености в произношението.

Средновековна Европа никъде не е определяла българите като тюрки. Едва през X в. някои мюсюлмански автори споменават, че българският език бил подобен на хазарски (al-Iṣṭahṡī, Ibn Hawqal) или че представлявал смесица от тюркски и хазарски (al-Biṡūnī). Те визират обаче идиома на волжските българи, ако не дори само – на жителите в столицата Bulḡār. В този смисъл трябва да тълкуваме и по-късното твърдение на M. Kašḡarī, че езикът на Bulḡār, Suvār и [на] Pāčānāḡ в близост до ромеите бил тюркски³⁵. Хронологичната последователност на съобщенията ни изкушава да допуснем, че в тях може да е отразена постепенната тюркизация на волжкобългарския език (хазароподобен – хазаро-тюркски – тюркски), при това доста преди татарската инвазия през XIII в. Във всеки случай той явно представлявал една по-късна степен от развитието на [пра]българския, в която проличават вече огузки и кыпчашки елементи. В него се откриват различни диалекти³⁶, а с приемането на исляма волжско-бъл-

³⁵ Вж. С. Brockelmann. *Mahmut al-Kašgharī über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11. Jahrh.* – KСsA, I, 1921-1925, 26-40. Поставянето на българи редом със сувари недвусмислено локализира тяхното място във Волжско-Камския регион. В случая „ромейското съседство“ се отнася до печенезите – от тях в посока на изток започва изброяването на тюркските народи, сред които обаче българите не са споменати. Според едно мнение, големият тюркски лексикограф едва ли е имал непосредствени впечатления за езика на волжските българи и когато говори за тях, визирал по-скоро жителите на столицата Bulḡār, обитавана по негово време и от други – фински и тюркски етноси (преди всичко кыпчаки и огузи). Срв. O. Pritsak, *Kašḡarī's Angaben über die Sprache der Bolgaren.* – ZDMG, 109 (N. F. 34), 1954, 92-116.

³⁶ На племената Bulḡār (Bulḡār), Esgel (Eskel, Eškel) и Bersülā, както ги определят някои източни автори, напр. al-Gardizī в средата на XI в. (вж. A. P. Martinez. *Gardizī's Two Chapters on the Turks.* – AEMAE, 2, 1982, 109-217). Срв. също паралелната употреба на формите Gaušir и Gaušiz за обозначаване на местен хидроним край гр. Bulḡār по времето на Ibn Faḡlan (X в.), а така също вариантното изписване на числителното „седем“ (с начални ḡ- и y-) в елиграфски паметници от 1311 г. (по С. Димитров. *Първобългарският надпис от Преслав.* – ИПр., кн. 1, 5-20 с посочените там източници).

гарски попада допълнително под влияние на формирания се в Средна Азия ислямско-тюркски литературен език. Това трябва да се отчита при прокарване на лингвистични паралели между двете основни български групи и особено, когато става въпрос за езика на българите преди разпадането на Кубратовата държава и дори в по-ранните времена³⁷.

Запазеният изворов материал от Дунавска България също не дава възможност за по-прецизни заключения. Общоприето е схващането, че като цяло [пра]български спадал към тюркската общност. Но дали той бил такъв по начало, или в случая става въпрос за „алтайски“ език, примесен с тюркски елементи? Големият слой собствени имена и титли не са достатъчно надеждна основа, върху която да се градят точни изводи. Такива лексеми са „подвижни“ и лесно биват възприети дори от чужди народи³⁸. Подобно е положението и с военната и календарна терминология.

³⁷ Във връзка с езика на волжските българи възникват някои въпроси, които все още не са достатъчно изяснени. Каква фаза на развитие отразява той? Доколко тя е продукт на собствен вътрешноезиков развой, а не се дължи са своеобразна „тюркизация“, плод на външни влияния и етнически смесения в региона? След монголо-татарската инвазия, а навярно още по време на куманите, езикът на волжските българи започнал да придобива характерни къпчашки черти, за да се развие по-късно до „казано-татарски“. Но дали предхождащата „огузация“ е била неизбежен еволюционен етап или е причинена по-скоро от поглъщането на „огузки“ елементи сред волжско-българския народ? И накрая – имало ли е сходни тенденции на развитие в езика на дунавските българи и на каквото евентуално са се дължали те?

³⁸ Срв. например [пра]българската титла „кавхан“ (кауханоѡ, калуханоѡ, колуханоѡ), съпоставима не само с аварската *sarpanis*, древнотюркската *qaruqan*, но също с древнокорейската *kürkan* и древнокитайската **k'iar k'ân* (срв. S. Rosén. *Korean Contribution to the Etymology of the Word XAN~ XAŦAN*. – *Asiatische Studien*, 34, Bern 1980, 147-159). В тази връзка интересно е и общотюркското обозначение за „Бог“ и „небе“ – *tengri, tängri, tenri, tanp...*, възлизащо към една първоначална форма **tangri* (бълг. *tangra*, якут. *tangara*), която по всяка вероятност няма тюркски произход. Липсата на вокална хармония в нея и необичайното звукосъчетание -*ng-* насочват към едно „пред-тюркско“ състояние на езика. Вероятно в случая се касае за по-древна заемка в алтайските езици, доколкото шумерското „*dengir*“ означава „звезда“, а божество демиург с подобно название (*Tangaroa, Tagaraoa*) е добре познато и в Полинезия. Тук то е проникнало навярно от меланезийския културен ареал, може би чрез антропоморфизирането на местния тотем-ястреб *Tagarao*. Любопитно би било да се съпоставят орелът и соколът като символи на слънцето и небесния бог сред много източни народи (включително като

Названията на снаряжение, месеци и числителни имена насочват към език, близък до чувашкия, но показващ редица специфики, например при употребата на партянската дума *оцор*, *saŋoŋ* (мишка – срв. **СОМОР**) или при образуването на числителни редни чрез наставката *-om*, т.е. една типично иранска граматична особеност в смятания иначе за „тюркски“ език на [пра]българите. И макар неславянските глоси от *Именника* да се тълкуват чрез чувашки и волжско-български съпоставки, по всяка вероятност те отразяват форми, стоящи по-близо до първоначалния „хуно-български“ език, отколкото до неговите по-късни варианти. Дали той би могъл да се определи като „тюркски“, зависи не на последно място и от смисъла, вложен в самия термин. Няколко съображения:

1. Формално погледнато, тюрките се появяват значително по-късно, и то далеч на изток, по време, когато българите вече били познати в Европа. Най-ранните съобщения за *Türkü* се отнасят до VI в., докато първите сигурни споменавания за *българи* датират от IV-V в., т.е. поне едно столетие по-рано.

2. Тюркските езици от самото си начало принадлежат към т.нар. *Z*-езици (също *Şaz*-езици), за разлика от групата на българските, които могат да бъдат определени като *R*- (или *Lir*-) езици. Това диференциране е свързано с характерни фонетични особености на двете групи, поради което при сродни думи, на общотюркските консонанти „*z*“ и „*š*“ в български съответствали „*г*“ и „*л*“. Цялата тази специфика насочва към един по-ранен стадий в развитието на алтайската общност. Може да се допусне, че в езиково отношение българите били или своеобразни „пред-тюрки“, или продукт на някакво смесване, осъществило се до оформянето на древнотюркския език. Неговите най-стари паметници датират от VI-VIII в. и затова е трудно да се определят по-ранните му състояния и евентуални предшественици. В китайските анали са предадени думи, имена и титли от езика на „източните хуни“, които обаче в еднаква степен съдържат както

атрибут на Тангра при прабългарите) с названието на ястреба *Tagar*, което чрез двустепенен фонетичен преход „*г*“ > „*л*“ и „*л*“ > „*п*“, присъщ на някои азиатски езици, се доближава до тюркското и [пра]българското обозначение за „сокол“ – срв. **ТЖГАНЪ** (*tōgan, tāgan*) от старобългарски надпис с изображение на птица в скална църква край Мурфатлар (Северна Добруджа).

древнотюркски, така и монголски елементи. Същото се отнася и до езика на табгачите (То-ра, То-ба), управлявали Северен Китай между 436-557 г. Ето защо може би с основание заключават някои учени, че след като досега не са познати по-ранни форми на тюркски език от „древнотюркския“, то и неговите предшественици не би трябвало да се обозначават като „тюркски“³⁹.

3. Особеностите на [пра]българските езикови реликти и спецификата на чувашкия език са дали основание чувашки и [пра]български да бъдат обособени в самостоятелна група от тюркското езиково семейство. Но тъй като преходът „г“ > „z“ вероятно е бил завършен още до формирането на тюркските езици, по-правилно би било [пра]българският R-език условно да се отнесе към една преходна група в алтайската лингвистична общност, заемала някога място между пратюркския (Z-) и прамонголския (R-)език⁴⁰, или да се разглежда като едното подразделение на възможната междинна „българо-тюркска“, респ. „хунска“ R-група, вторият клон от която ще да е бил представен от пратюркския Z-език⁴¹. Във всеки случай някои автори са склонни да отделят в алтайското семейство една самостоятелна „хунска“ група⁴², което вече съответства много по-добре на мястото на българите в общоалтайския етнолингвистичен комплекс.

4. Съвременният чувашки език, смятан за потомък на [пра]българския, основателно е причисляван към тюркското езиково семейство. Но той показва такива особености, които значително го отличават от останалите тюркски езици. В него се откриват следи от силни угро-фински влияния, както и от допълнителен неизвестен субстрат. Сякаш в своята най-ранна форма езикът се е развивал на границата между тюркските (пра-тюркските) и други групи езици (монголски, уралски, хунски?).

³⁹ Вж. А. von Gabain. *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden 31974, p. 2 (= *Porta Linguarum Orientalium*, Neue Serie – XV).

⁴⁰ Вж. К. Н. Menges. *Classification of the Turkic Languages*. – In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. Wiesbaden 1959, p. 6.

⁴¹ Срв. Н. Poppe. *Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkisprachen*. – *KCSA*, III, 1926-1932, 65-83 (и по-специално на с. 79-81).

⁴² Напр. К. Н. Menges. *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden 1968, pp. 56-57 и пр. (= *Ural-Altäische Bibliothek*, Bd. XV).

От друга страна, самият етноним *Ṭávaš* отвежда към името *Suvar-Sabir*, носено някога от самостоятелна етническа група, макар и родствена на древния български народ⁴³.

5. Големите различия между „българо-чувашката“ и другите тюркски групи, които подхождат повече за отделни лингвистични комплекси, отколкото за паралелни клонове в едно и също езиково семейство, определено разграничават българите през V-VI в. от останалите тюркски народи. Това оправдава използването на термина „хуно-българи“ – като такива са ги възприемали и техните европейски съвременници. Но хунският език, а оттук и етническият произход на хуните и досега остават неизяснени. *Hiung-nu* например са били определяни като монголи, тюрки, фини, кети или иранци, като смесица от тюрки и монголи, от тунгузи и монголи, от тюрки, монголи, тунгузи и фини и т.н. Западните хуни, в чиято държава влизали германи, алани, славяни и някои степни племена, също са идентифицирани с различни народи – с монголи, фини, славяни, българи, тюрки, кавказци и пр. Тази обърканост и липсата на достатъчно сигурни данни, потвърждаващи правилността на една или друга хипотеза, води някои учени до извода, че езикът на хуните не е спадал към което и да било познато днес езиково семейство, а по-скоро трябва за бъде разглеждан като непознат отрял език (или езикова група), подобно на шумерски и угаритски⁴⁴.

6. До голяма степен това е валидно и за [пра]българите при тяхната по-ранна етногенеза. По това време те едва ли биха могли да се смятат за „тюрки“. Не е изключено дори обособяването им като етнос да се е дължало на сливането на алтайски („хунски“) и неалтайски (индоевропейски ираноезични + уралски) групи.

⁴³ Сабирите спадали към прамонголските по произход *Hsien-pi*. Съгласно китайските извори, клон на тяхната управляваща династия някога се нарекъл *T'o-ra* (вж. *O. Pritsak. From the Sibir to the Hungarians. – Hungaro-Turcica. Studies in Honor of Julius Németh. Budapest 1976, pp. 17-30* и по-специално на с. 28). Същевременно *T'o-ra*, *To-ba* били онова алтайско племе, което в първите векове на нашата ера играло важна роля в Северен Китай. Същото име срещаме в самоназванията на днешните тувинци, карагаси и други сродни северноалтайски тюрки (*toba, tofa, tufa, tuva*), чиито идиоми съдържат някои специфични, характерни и за чувашки език.

⁴⁴ Вж. задълбоченото изследване на *G. Doerfer. Zur Sprache der Hunnen. – CAJ, 17, 1973, 1-50.*

Това обяснява също еволюцията на техния етноним ($B^{01}+g+^{0r}$; $B^{01}+g+^{0n}$)⁴⁵, който едва на един по-късен етап би могъл да получи и други значения⁴⁶. Къде и кога се е извършило смесването, засега остава загадка. Навярно трябва да го търсим някъде в контактната зона между Иран и Туран, може би в Кавказ или по-скоро около Балх, Бухара и Самарканд – в някогашната бактрийско-сегдийска територия на средноазиатска Месопотамия⁴⁷,

⁴⁵ Анализът на българското име отвежда към основата *b⁰¹, възникнала чрез фузия на кореновата морфема b⁰ (също m⁰, p⁰, f⁰), носителка на основното значение в смисъл на „битие, съществуване“, с афискалната морфема -l/-p, в резултат на което се е образувала нова неразложима основа. Праформата *b⁰¹ (с фонетични варианти bar, bal, ban; pal, ran; mar, maz, mal, man и т.н.) представлява древна евразийска лексема, застъпена сред огромен брой географски и етнически названия, която наред с останалата си семантика притежава основното значение „същество, човек, мъж“. С присъединяване към нея на suffix pluralis, например -k/-g, -t/-d и пр. възниква множествена основа, обозначаваща някакъв брой мъже, група от хора, люде. В процеса на езиковия развой подобни лексеми могат да придобият ново съдържание и от обозначение на определено делимо множество да се превърнат в название на една неразложима съвкупност. Използваните при това форманти обикновено губят събирателния си характер и се сливат с основата, което позволява впоследствие към тях да се прибавят други множествени показатели. Новата по съдържание дума вече бива разглеждана не като колективно наименование на група мъже (хора), а като съвсем различна основа в ед. ч. (род, племе). Подобни форми представляват най-ранното самоопределяне на всеки етнос и съответстват на неговото първоначално [само]название. Навярно тук трябва да отнесем и предшественика на същинския български етноним – Bulg, Bolk, Balh (*b⁰¹lk). Възможно е обаче целият този процес да бъде повторен на по-високо структурно равнище и веднъж превърната в семантично нова единица („хора“ > „[на]род“) думата отново да получи по-обхватно колективно название („род[ове]“ > „племе, народ“), обединяващо представата за отделните кланове в едно цяло понятие. Така вероятно е възникнало и новото множествено обозначение за всички родствени и чужди по произход племена, съставляващи [пра]българската етническа общност. Като колективно наименование тази форма е получила и значението на български етноним: Bulgar, Balkar, Burgar, Burġan и пр. Вж. по-подробно при V. Stojanow. *Struktur, V. Stojanow. Entwicklung.*

⁴⁶ Вкл. и това на „фосатиси“. По този въпрос вж. от най-ново време дисертацията на Хр. Тодоров-Бемберски. *Етнонимът българци – история и същност.* – София, 1993 (210 м. с.).

⁴⁷ Басейнът на Oxos (Аму-даря) и Jaxartes (Сър-даря). В Ахеменидски Иран (VI-V в. пр. Хр.) Бактрия обхващала Памир със северните склонове на

т.е. в по-късния Тохаристан и държавата на „белите хуни“ (хефталитите“)⁴⁸.

7. Именно в този район възниква т.нар. „руническо“ писмо, възприето от особена форма на арамейското, близка до древно-согдийския шрифт. Първоначално то било предназначено за език от [пра]български или „хунски“ тип, в който липсвали звуците „z“ и „s“. Едва по-късно писмото било модифицирано с оглед на

Хиндукуш и се разпростираше по горното и средно течение на Аму-даря, граничейки на север със Согдия, на северозапад с Хорезм, а на запад със страната на партите. След походите на Александър Велики, при което през 329 г. пр. Хр. той достига Сър-даря (някои подробности вж. при J. A. Boyle. *Alexander and the Turks*. – In: *Tractata Altaica. Denis Sinor... dedicata*. Wiesbaden 1976, 107-117), Согдия и Бактрия биват включени в новата „световна“ империя и по-късно образуват „гърко-бактрийската държава“, чиято столица Бактра (Балх) по маршрута на древния „копринен“ път израснала като виден елинистичен културен център. Извън завоеванията останал Хорезм или *Xwarizm* (т.е. *xwar-zem*, „земя на слънцето“) – онази легендарна земя от Авеста, където Ахура-Мазда се „разкрил“ на Заратустра. Сега нейното коренно население попаднало изцяло в обкръжението на саки и масагети. По-късно, когато през 129 г. пр. Хр. тохарите окупирали Согдо-Бактрия, някои групи саки (или сармати) мигрирали на запад (вж. G. Vernadsky. *Sur l'origine des Alains*. – *Byzantion*, 16, 1944, 81-86). Едва ли обаче в Хорезм трябва да се търси древната прародина и на хърватите, както предполага G. Vernadsky. *The Oregin of the Name Rus'*. – *SOF*, 15, 1956, 176-179, тълкувайки техния етноним като „sun-peoples“ от иранското *xwargva*, „sun-like“ и множествения суфикс -at. Наистина сред хърватите имало запазени някои степни традиции, имена и титли с определен източен произход, поради което потеклото им се свързва не само със славяните, но също с ирано-сарматските и тюркски народи. Те познавали също мотива за петте братя, известен ни от легендата за Кубрат и неговите синове, като тук *Chrobatos* (срв. Кубрат – *Κουβρατος*, *Κοβρατος*, *Κροβατος*) бил един от основателите на хърватската държава. Това загатва за ранни българо-хърватски контакти от преди заселването на двата народа на Балканите. По-вероятно е обаче те да са били осъществени в рамките на Аварския каганат, отколкото далеч на изток в Средна Азия. (За хърватската етногенеза вж. W. Pohl. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München 1988, pp. 261-268).

* В този регион – около Хиндукуш и Памир търси напоследък прародината на българите и Петър Добрев, който разви своята интересна теза в поредица от публикации, ориентирани за съжаление повече към масовия читател, отколкото към сериозния научен свят. Вж. П. Добрев. *Прабългарите. Произход, език, култура. Нов прочит*. С., 1991; П. Добрев. *Каменната книга на прабългарите*. С., 1992; П. Добрев. *Необясненото и необикновеното в ранната българска история. Книга за всеки българин*. С., 1993; П. Добрев. *Светът на прабългарите. Прародина, преселение,*

тюркската фонетична система и се появили обозначения за звуци, опониращи си по признака предно- и задноезичност. Така с помощта на идеограми и диакритични знаци, добавени към наличните форми, били образувани нови обозначения, като от „руните“ г¹ (Ч) и л¹ (У) възникнали графеме за „z“ (Ц) и § (Ў, Ў, Ў и пр.)⁴⁹.

8. Продължителният живот на българите в ирано-алтайската номадска среда и приобщаването им към държавните образувания на хуни, авари и тюрк[ют]и, допринесло за формирането на онези черти от техния бит, език и култура, по които те биват отнасяни към тюркската етнолингвистична общност. Във фазата, предхождаща основаването на Кубратовата държава, българите представлявали част от Тюрк[ют]ския каганат⁵⁰. При своето отделяне, последвало династичните борби между Дулу и Нушиби⁵¹, в новия племенен съюз влезли и други тюркски елементи. Наивно е да се мисли, че народносттаният състав на Велика България е бил еднороден. По всяка вероятност и сред българските групи, мигрирали на югозапад, също имало разноетнични елементи. Това обяснява характера на езиковите останки, някои

Военно дело, писменост и календар, религия и обичаи, държавност. С., 1994; П. Добрев. *Преоткриването на прабългарския календар.* С., 1994; П. Добрев. *Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. Речник и граматика.* С., 1995; П. Добрев. *История на българската държавност.* С., 1995; P. Dobrev. *Inschriften und Alphabet der Urbulgaren.* Sofia, 1995 (= *Universum Protobulgaricum*, Bd. 1); П. Добрев. *Българи, тюрки, славяни. Физическите им образи в ранните средновековни паметници.* С., 1996.

⁴⁹ Вж. A. Róna-Tas. *On the Development and Origin of the East Turkic "Runic" Script.* – *AOH*, 41, 1987, 7-14. Вж. също H. W. Haussig. *Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien.* – In: *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa.* Wiesbaden 1985, 81-132 (= *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*, Bd. 19).

⁵⁰ Вж. синтезирано в дисертацията на Хр. Димитров. *България и номадите до началото на XI век.* София 1986 (325 м. с., на с. 83-95).

⁵¹ Tu-lu и Nu-ši-pi били основните групировки в съюза на „десетте племена (стрели)“ или On Oq, за които споменават китайските извори през 635 г. Всяко отделно племе в тях водело самостоятелен живот и се подчинявало на собствен предводител – 5 Ъо (čor) при Tu-lu и 5 k'i-kin (tegin?) при Nu-ši-pi. Понякога племената се обединявали под ръководството на общ върховен хан, който бил избран предимно от групата на Tu-lu. Вж. подробности при M. Adamović. *Die Alten Oghuzen.* – *Materialia Turcica*, 7-8, 1981-1982 (Bochum 1983), 26-49 (= *Byzantino-Altaica. Festschrift für H. W.*

от които лесно се идентифицират като „тюркски“, докато за други тази връзка е по-отдалечена.

Оттук с известни уговорки може да се направи изводът, че макар българите да пристигат на Дунав като „тюркски“ или по-вероятно като тюркизиран народ, първоначалният им произход навярно бил „не-тюркски“ (смесен) или поне „пред-тюркски“. Разбира се, това няма значение за последвалия период. На Балканите българите са представители на онова огромно семейство източни народи, които науката условно определя като „тюркски“ или „тюрко-алтайски“. Въпросът е доколко техният език следвал общата еволюция на тюркското езиково семейство и в каква посока продължавал да се развива – донякъде паралелно на волжско-български, а донякъде и под влиянието на местните славянски и гръцки езици? Имало ли е наченки на огузация както в езика на българите край Волга и дали евентуално те се дължали на общи тенденции във вътрешноезиковия развой или по-скоро на наличието на сроден огузки суперстрат?

И още нещо. Тезата за „претопяването“ би трябвало да се преосмисли, поне с оглед на неговия *terminus ante quem*. До христианизацията българите са господстващ елемент в своята държава. И да е имало известно етническо смесване, то не би дало такова силно отражение върху техния език и култура. По-скоро обратно – български думи и термини са навлезли в езика на местните славяни, включително и на тези отвъд Дунава. Може би тук е причината за трудното им идентифициране – те би

Haussig zum 65. Geburtstag). Обикновено On Oq от китайските извори се свързват с познатите на запад оногури (on-ogur, в случая -'r е суфикс за мн. ч.), едно от основните [пра]български племена. Тук на Tu-lu отговаря българският династичен род Дуло, а Nu-ši-pi биват отнасяни към известното в Иран и Северното Причерноморие име Egmī, което също се среща като родово название сред българите (Ерми, Ермїаррѣс). В аваро-персийската акция срещу Константинопол през 662 г. българската част била предвождана от някой си Ермїтѣс. Името на един друг вожд от тази племенна групировка – 'Aσχηλ, съвпада с обозначението на волжско-българските Askel, Eskel (есегели). Възможно е пред-тюркски групи на Egmī да са били включени в хунското племе Hermi-chion. Срв. също Chion с Chionitae, чийто предводител Grumbates (от иран. *Grum-bat = Krum-pat, т.е. цар Крум?) яздел пред персийската войска отляво на шах Шапур II (вж H. W. Haussig *Einige Bemerkungen zu der Arbeit von J. Werner über den Schatz von Malaja Pereščepina*. – *MT*, 10, 1984 (Bochum 1985), 1-30).

трябвало да с търсят и сред (славянските и други) диалектизми в онези райони извън страната, които някога представлявали българска обител. Славянският език започва да измества българския едва след издигането му до литургичен писмен език⁵². Но дори и тогава българският продължил да битува като комуникативно средство в ежедневието на неговите носители⁵³, т.е. групи българско население (особено редовите членове на обществото) ще са запазили за по-дълго време своята етническа специфика, макар да са били изложени на засилващото се славянско и византийско влияние. По всяка вероятност техният език трябва да е изчезнал напълно (или да се е трансформирал) едва след XII в., т.е. по време на следващия етап от българо-тюркските взаимоотношения.

Възстановяването на византийското господство над земите по Долния Дунав е последвано от значителни промени в административно-политическата и културната област. Интегрирана в рамките на империята, България по-лесно възприема византийския културен модел. По-късно нейните владетели ще се титулуват „царе (т.е. цезари, императори) на българи и гърци“, ще се обличат по ромейската мода, а столицата Търново⁵⁴ ще получи прозвището „Велико“ и ще бъде наречена Царевец по аналогия с Цариград-Константинопол. Византийският период обаче има и друга съществена страна – именно оттогава датират първите заселвания на нови групи средновековни тюрки, които се установяват най-често там, където и преди е имало „тюрко-българско“ население. Това довежда до три взаимосвързани процеса:

⁵² Ако Византия бе стимулирала създаването на шрифт на българска (а не славянска) основа, който да има църковно-административно и литературно приложение, сега може би щяхме да търсим следите от някогашните южни славяни по нашите земи!

⁵³ Един паралел предлага непроучената история на ромите. За шест столетия от XIV в. насам техният език не е изчезнал, въпреки че през това време циганите били подлагани на най-различни културни въздействия.

⁵⁴ С възможна тюрко-алтайска етимология на името: от думата *tǐŋp (срв. tudun , tudun – „наместник, владетел, княз“) и славянския притежателен суфикс -ov/-ev, т.е. *tǐŋin-ov > tǐŋn-ov = Tǎŋnov, Tǎŋnovo, което би означавало „нещо, принадлежащо на княза“, „княжеска резиденция“ или просто „Княжево“.

1. „Ретюркизация“ на част от българите, т.е. съживяване и „обновление“ на техния тюрко-алтайски език и в този смисъл допълнителната му „тюркизация“, доколкото в него се наслоява огузки (по-късно и къпчашки) суперстрат, който променил основните му характеристики.

2. Сливане на новодошлите тюрки с части от завареното българско население в нови тюркоезични етнографски български групи.

3. „Българизиране“ на някои от тях, т.е. присъединяването им към новата (славяно)българска народност в качеството на локални етнографски варианти на славяноезичното българско население.

Вторият етап в българо-тюркските отношения съдържа редица неясноти и поставя въпроси, чиито отговори все още са оспорвани. Например:

1. Кому принадлежат „каменните баби“ от с. Ендже, Шуменско? Ако се съди по техния стил в костюма и прическата, те би трябвало да се отнесат по-скоро към куманската култова пластика, отколкото към останките на [пра]българската култура.

2. Как трябва да се тълкува определянето на Калоян (1197-1207) като господар на българи и власи? Дали в случая действително става въпрос за влашко население или по-скоро за някакви тюркски номади? В средновековните документи от XIII в. понятията „влах, влашки“ вече не означавали непременно етнически произход, а и социален, свързан с основния поминък, т.е. били използвани също в смисъл на „номад“ и „пастир“⁵⁵. Abu'l-Feda говори за „тюрко-власи“ на територията на днешна Румъния; V. Rubiqus, посетил двора на Великия монголски хан през 1253 г., споменава народа Illac или Blac в съседство с башкирите. По-късно R. Vason твърди, че живеещите в страната на българския цар Асен Blaci произлизат от бившата Blacia („Blaci de Blacia majore“) близо до „Magna Hungaria“ край Урал. За тюркски народ Blaḡ или Bulaḡ (>Ulaḡ), подчинен някога на къпчаките, съобщават редица източни извори. Ето защо, може би в

⁵⁵ В Северна Албания например са засвидетелствали „влашки“ фамилии и отделни лица, носещи името Kuman, Komani, Komanic. Вж. I. Schütz. *Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l'onomastique de Kosovo*. – AOH, 40, 1986, 293-300.

горния случай под названието „власи“ трябва да се разбират по-скоро куманите, които играели важна роля в историята на българските земи по време на Второто царство⁵⁶. Тук още до отхвърляне на византийското господство започнала да се формира нова българо-куманска аристокрация. Такова е потеклото както на първите Асеновци, така и на почти всички следващи династии (Тертеровци, Шишмановци, а също и рода на Балик в Добруджа). Друг е въпросът, че те винаги са се смятали за българи и са действали като такива, независимо от смесения си произход.

3. Какъв е бил езикът на куманите в България? По начало кумански се отнася към къпчашката група тюркски езици. Самите кумани са определяни от мюсюлманските автори като Qırçaq, Qifçaq, а „половецката земя“ – като Dešt-i Qırçaq. Повече лингвистична информация съдържа *Codex Cumanicus*, съставен в края на XIII – началото на XIV век. Той отразява обаче едно по-късно състояние на езика, което някои автори са склонни да приемат за „прататарски“. Но тъй като при своето придвижване към Балканите куманите са абсорбирали редица огузки елементи, то и в езика на най-западните кумански племена ще да са настъпили известни промени, докато на изток в „Кипчакската степ“ той е запазил в по-чист вид своята къпчашка характеристика. В най-голяма степен огузацията трябва да е засегнала онези кумански групи, които се заселили в Унгария и България сред установилите се тук преди тях печенежки и узки елементи.

4. Особено проблематичен е въпросът за локализиране на къснономадските поселения, определяне на печенежко-куманската диаспора в България и идентифициране на потомците на средновековните тюрки сред днешното население на страната. Знае се, че през 40-те години на XI в. две печенежки „колена“ (около 20 000 души) се отделят от своите сънародници и след като били кръстени в Дунава намират убежище на византийска територия в Добруджа. Този акт въвлича Византия във война с

⁵⁶ Вж. Хр. Тодоров-Бемберски. *Някои факти и съображения относно едно погрешно тълкуване на Асеновската титла „цар на българи и власи“*. – БЗ, 1989, кн. 3, 222-224. Вж. също L. Rásonyi. *Bulaqs and Oguzs in Medieval Transylvania*. – АОН, 33, 1979, 129-151, който обаче смята, че още през IX-X в. съществувала симбиоза между B[u]laq и Bulgar в българските земи по средното течение на Дунава (срв. „Gelou, dux Blacorum“, с когото воювали заселващите се тук маджари).

печенезите – две години по-късно номадите нахлуват в империята. Те са отблъснати, а пленниците – заселени в района около Ниш, София и Скопие. Оттук близо 15 000 печенези били мобилизирани в Мала Азия, но се завърнали обратно в България – в областта Сто могили край Девня, където отхвърлили ромейското господство и запазили независимостта си за три десетилетия (1060-1090). Византийците били принудени постоянно да воюват с тях, за да могат отново да се наложат. След като през 1088 г. огромни печенежки маси мигрирали заедно със семействата си на юг, опустошавайки Тракия, император Алексий Комнин най-последно успял чрез куманска подкрепа да се справи с номадската опасност. В битката край Енос близо до устието на Марица (1091) печенезите били смазани, повечето пленници (вкл. жени и деца) – изклани, а останалите – заселени в Мъгленско, Южна Македония.

И така печенези били заселвани на имперска земя в Западна България и по десния бряг на Долни Дунав – в североизточните райони на страната и Добруджа. Тук евентуално трябва да търсим и техните следи – като население, преминало към уседнал начин на живот, възприело от своите съседи общобългарските битови черти и превърнало се с времето навярно в отделна етнографска група. По-трудно е да бъде установено разселването на узи и особено на кумани, селищата на които, след като България се откъснала от имперската власт, византийските автори естествено не познават. Друг е въпросът с малоазийските селджуки – Анна Комнина споменава един корпус от Тоуркои, обитаващи Ахрида (долината на р. Арда в Родопите, днешния Кърджалийски край), чиито потомци, ако са оцелели до XIV в., може да са били абсорбирани от османците. За „турски“ съюзници на някои български царе съобщават различни извори. Към тези „турки“ или „туркомани“ спадат също „туркопулите“ („турски деца“), а навярно и т.нар. „вардариоти“ край Солун, за които обаче отделни автори търсят маджарско потекло⁵⁷. Що се отнася до узи и кумани, при тяхното локализиране биха могли да помогнат археологическите податки от къснономадските погребения, доколкото е съществувало някакво различие в трупополагането – с глава на

⁵⁷ Вж. N. Oikonomides. *Vardariotes – W. I. nd. r – V. n. nd. r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934.* – *SOF*, 32, 1973, 1-8.

изток (при кумани) и на запад (при торки и печенези)⁵⁸. Още по-важни обаче са топонимичните и други езикови сведения (лични имена и лексеми, запазени в старобългарски писмени паметници от предосманския период и в съвременните български диалекти), а така също съобщенията за някои събития от историята на Търновското царство. По всичко личи, че куманите се разпръснали нашироко из българските земи – в Македония, Софийско и Търновско, около Враца, Видин и Котел, по течението на р. Вит, в Силистренско и др. По-значителни групи узи и кумани ще да са уседнали навярно в Североизточна България – там, където преди тях се установило печенежко население, а още по-рано обитавали [пра]българите. Това неминуемо довело до нови етнокултурни напластявания сред „българизиращото“ се вече геноуинно тюркско население, но реанимирало на места и тюркския език, особено в райони, където славянското влияние не било толкова силно.

В повечето случаи перманентното въздействие на славяноезичната среда допринесло за превръщане на новодошлите в обособени групи българско население. Такива може би са **шопите** около София, за които още К. Иречек напомня, че съдържат в женския си тип „тураноидни“ черти. По-късно те биват свързани с печенежкото племе Тџолов (Сорон, Ъорон, Ъоран), намирало се по времето на К. Багрянородни в земите отвъд Днепър⁵⁹, докато в последното десетилетие отделни автори предпочитат да ги отнасят към [пра]българите от епохата на Крум. Към техните особени белези трябва да се добави и специфичността на шопския

⁵⁸ Вж. при С. А. Плетнева. *Половецкие каменные изваяния. – Археология СССР. Свод археологических источников*, Е 4-2, М., 1974 (на с. 72).

⁵⁹ Вж. В. Добруский. *Няколко историческо-археологически бележки. – Сб. НУНК*, кн. 3, 1890, 41-47 (на с. 41-44: I. Крепостта Батил над Бояна). Вж. също Ю. Трифонов. *По произхода на името „шопъ“*. – Сп. БАН, кн. XII, кл. ИФФД, 12, 1922, 122-158, който обаче е на друго мнение. В народната етимология „шоп, шопи“ < „сопа, сопи“ е доловена навярно някаква взаимовръзка, доколкото формите „сора“ и „џор“, както и личните имена Сара, Дзора и пр. стоят във връзка с иранското џор, џуб (тояга), съдържащо се в думите џобан-џубан, џуран, џран, џпан, џпан... и означаващи едновременно „пастир“, благородническа титла и собствено име, подобно на печенежкото Тџолов. В стария български език „джоп“ и „чоп“ означавали военна тояга, вид боздуган, а боздуганът е бил характерно за печенезите оръжие.

фолклор, характерната му източна тоналност и необичайност на вокалните конструкции, които сякаш нямат познат аналог.

Друга етнографска група, за която може да се предполага печенежки произход, са **капанците** в Разградско, навярно абсорбирали навремето и определени кумански елементи. За тях също отделни изследователи търсят [пра]българско потекло. Съгласно К. Багрянородни обаче в средата на X в. край Дунава било разположено печенежкото племе Холóv (*Qarap) и тъкмо към него може би спадали онези печенежи, които първи се заселили в България. Капанците са смятани за „старо“ българско население, но при тях има елементи, издаващи смесени тюркски влияния. В говора им например съществува появата на протетично „и“ при думи, започващи с две съгласни, от които първата – „с“ или „з“ („исрám“ вм. „срам“, „исчупен“ вм. „счупен“ и пр.). Тъй като тази особеност е регистрирана в писмени паметници от XII в., в случая не може да става въпрос за (османо)турско влияние. Тюркска особеност е навярно и наличието на удвоени думи, при което началната съгласна на втората се заменя с консонантата „м“ („пъдър-мъдър, „книшки-мнишки“ и др.). Може би тюркско е и обозначението на северния вятър като „черен“, доколкото черното отговаря на севера в тюркската цветова символика. Повод за размисъл дават също някои особености от битовата култура. Някогашната ергенска прическа например е била с дълъг „перчѐн“ и се носела открито, без калпак. Главата се бръснела около перчема, а при дълга коса той бил сплитан на плитка (sic). До Освобождението мъжките капански „гащи“ напомняли по кройка и цвят шопските беневреци. В шевицата на женските „рйизи“ е използван особен кръстат бод, наречен „кумански“. Техен специфичен орнаментален мотив са „петлетата“, които нямат аналог другаде, докато характерната шевица на ръкавите – т.нар. „капане“ (откъдето някои автори извличат самоназванието на капанците) се среща и сред **шукoвците** – също „старо“ българско население, чието название не е изяснено⁶⁰. Някога капанците пренасяли мляко в глинени стомни с две уши, чрез които съдът бил завързван за самара – една типично номадска и в частност печенежка практика. Специфична е и капанската „суверена“

⁶⁰ Дали то няма някаква връзка със „сики“, „сикyли“, „ес[е]гели“?

възглавница, значението на която дума се обяснява чрез чувашки. Особени са също старите надгробни паметници, съдържащи антропоморфни черти, обърнати с лице на изток. Интересни са и приликите в женската прическа и украса между капанци и хърцоци – още едно „старо“ българско население с възможен неславянски произход. Съществуват и редица други характерни черти, по които капанците се отличават от останалия български народ⁶¹.

Особено място заемат **гагаузите** в Добруджа и по Черноморското крайбрежие. Тяхното православно вероизповедание и близкият до българските турски диалекти майчин език са озадачили учените още през миналия век. Към това се добавя изричното самоопределяне на гагаузите като „стари българи“ и разпространената сред тях „караманлийска“ религиозна книжнина (гръцко писмо, „турски“ език). Ето защо проблемът „гагаузи“ привлича вече няколко поколения изследователи, без да е решен напълно въпросът за техния произход. Гагаузкият идиом е определян като балкано-турски диалект или като самостоятелен език, възникнал в новотюркската епоха (XV-XX в.). Самите гагаузи поради българското си самосъзнание, бит и култура могат да се смятат за българска *етнографска* група, говореща неславянски език. Доколкото обаче езикът е главният белег на „националното“, те биват приемани и за *етническа* група с традиционна балканска култура. Навярно трябва да ги определим в крайна сметка като късна тюркоезична група, процесът на чието формиране като етнос започнал някога в българската етническа територия, но бил прекъснат на определен етап на развитие. Обособяването на гагаузите в България, където техните предци приели християнството, обяснява българското им самосъзнание и наличието на общобългарски бит и култура. Запазването на техния език, трансформиран до говор, близък на балканските турски диалекти, вероятно било обусловено от отслабване на славянското влияние. Не е изключено още по време на византийското господство да са били предприети опити за връщане към гръцката литургия особено в североизточните райони на страната, населявани някога от [пра]българи. С установяването на нови групи тюркско

⁶¹ Вж. за тях *Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания.* С., 1985.

население, гръцката религиозна терминология ще да се е утвърдила в „тюркоезичната“ българска среда. Именно тук през средновековието Цариградската патриаршия задълго запазва своите позиции чрез Варненската митрополия, обслужваща и Добруджанското крайбрежие. Тя останала подвластна на вселенския патриарх дори след присъединяването на Варна към Търновското царство (1201) и възстановяването на българската патриаршия (1235). Това може би обяснява възприемането на гръцки като официален език в делата на Добруджанското деспотство през XIV в., както и използването на гръцки религиозни термини сред по-късните тюркоезични гагаузи⁶². Безспорно тук определена роля изиграва т.нар. „караманлийска“ литература, но тя възниква в една област на Мала Азия, където също имало българо-кумански елементи⁶³ и не е изключено караманлийците всъщност да са наследници на куманите, заселени някога във Византия. Бихме могли да се запитаме тогава дали гагаузите не са в края на краищата и „продукт“ на стремежите на Цариград да приобщи духовно неславяноезичните (български) християни?

Гагаузкият „проблем“ подсказва, че в средновековната българска народност, наред с преобладаващата славяноезична част, съществували и тюркоезични българи християни. Тяхната съдба по време на османското господство е неясна. Навярно онези от тях, които запазили християнската си вяра, образували феномена „гагаузи“ или били допълнително славянизирани – дори през XVI в. в османските регистри все още фигурират българи с тюркски лични имена (Балика, Доган, Душман, Куман, Къвкан, Ногой, Пърмак, Узгур, Чобан и пр.)⁶⁴. Други обаче в резултат на ислямизационните процеси се присъединили към османския народ. Изглежда в мнозинството си това били потомци на узите (гузи, огузи, торки). В етнолингвистично отношение те стоели

⁶² Вж. за тях по-подробно в наскоро защитената дисертация на И. Грагешлиев. *Гагаузите от Добруджанското причерноморие. Християнство и народен календар*. София 1993 (257 м. с.).

⁶³ Срв. при И. Ташарлъ. *Към въпроса за българските племена и държавни образувания в Мала Азия през XI-XV век.* – В: *България 1300. Институции и държавна традиция*. Т. II, С., 1982, с. 385-396.

⁶⁴ Вж. В. Стоянов. *Наблюдения върху османотурските документални извори за "специалните" категории население в земите под османска власт* – ИПр., 1988, кн. 3, 58 – 70 (с. 62).

най-близко до османските турци (също огузи), а освен това някога се конфронтирали както с печенези, така и с кумани, които в много по-значителна степен поддържали тесни контакти с българите. Така може да се обясни названието *Uz eyâleti* (Узки еялет, Узка повиница), дадено през XVII в. от Евлия Челеби на североизточните български райони, чието турско население, поради особената му специфика и език, той определя като „читаци“. За узко потекло на делиорманските турци говорят също някои турски автори (например М. Ф. КӖrgӖlӖ).

Но и сред другите тюркоезични елементи също имало такива, които се влели в турската народност, и това съвсем не изненадва. Части от българите, приели християнството далеч преди кумани и печенези, по-късно са обърнати в исляма. Колко по-лесно е било това за потомците на онези номади, чийто език и произход ги свързвал повече с новите господари, отколкото със славянобългарската маса. Едва ли е за подценяване обстоятелството, че почти навсякъде, където може да се говори за помюсюлманчвания и потурчвания, има следи всъщност и от предосманските тюрки. Проблемът е, че досега не е изучено достатъчно турското население в страната, за да се определят етнографските му групи и чрез съпоставка с материали от Турция да се разграничат „анадолските“ и „балканските“ варианти.

Османското господство изиграва решаваща роля не само за дооформяне на българската народност, но и за създаване на онзи тюрко-ислямски масив, който заляга в основата на „турското малцинство“. С османската инвазия завършва всъщност епохата на народопреселенията. На Запад тя приключва още през X в. с маджарското „*Landnahme*“, докато в Източна Европа продължава и по-късно – до идването на турците през XIV в. Това предопределя голямото изоставане на балканските народи от общоевропейския развой, което допълнително се задълбочава от изолацията им по време на османския период. За българите това означава почти деветвековно „отдалечаване“ от изградилите се междуременно западноевропейски традиции.

Столетия наред Балканите попиват като гъба последователните вълни на народопреселенията, превръщайки се в последен пристан за етноси, които едва тепърва ще се цивилизоват. Но ако някога Византия е влияела градивно, приобщавайки към своите ценности и „варварите“ на север от Константинопол, то с

появата на османските турци нещата тук се усложняват. Като носители и ретранслатори на духовни стойности, които, ако не чужди, били поне конфронтиращи се с християнския мироглед на местното население, османците толерирали една елитарна култура, различаваща се доста от заварената. Поради определящата роля на религията в живота на средновековното общество, адептите на новата цивилизация могли да съществуват само като мюсюлмани. Основната маса от населението, останала вярна на християнските ценности, била обречена да играе подчинена роля, без изгледи за просперитет. Самият факт, че България задълго остава вътрешноосманска зона, неграничеща с европейския свят, допринася за още по-силно изолиране на българите от общоевропейското развитие и за подлагането им в много по-голяма степен на влиянието на османския бит. Липсата на здрава пъпна връв с духовните центрове на Европа ги изтласква далеч назад към традиционната народна култура. Те съхраняват нейната специфика (дори възраждат елементи от предхристиянския период) и се „вкопчват“ в нея поради отсъствието на друга своя елитарна култура. Всичко това задържа българското развитие на едно по-примитивно равнище, поради което Освобождението заварва страната като своеобразен етнокултурен резерват. Нищо чудно, че българският фолклор днес така впечатлява Европа – в крайна сметка той предава особеностите на една ранносредновековна музика, която отдавна е изчезнала в съвременния цивилизован свят.

Османският период е и време на значителни етнодемографски промени. Със завоюването на страната в нея се установява новият турски народностен елемент. Това са не само военни контингенти и администрация, представители на религиозния култ и интелигенцията, но също номадизиращи пастирски групи и селско население, което тук намира своята нова родина. Трябва по-внимателно да се изучи поселищната мрежа в България през XV-XVII в. и да се съпостави с тази от предходния период, за да могат евентуално да бъдат разграничени населените места и в етнически план. Тогава навярно по-ясно ще проличат: (а) българските селища, запазили своите стари имена в оригинал, превод или турцизиран фонетичен вариант; (б) българските селища с чисто нови турски названия и (в) възможните османски поселения, за които липсват сведения от предишните векове. Във връзка с колонизацията е необходимо да се локализират по-прецизно

допълнителните мюсюлмански заселвания (на татари, черкези и албанци), а така също да се проучи основно и въпросът за алиантите, т.е. до каква степен те са продукт на бекташийската пропаганда или отчасти и на заселванията на шиити в Балканския регион.

Времето на османското господство е свързано и с разпространяване на мохамеданството в страната – един процес, който винаги е бил толериран и поощряван от управляващите среди. С това държавата наистина губела някои приходи (например от данъка джизие), но пък укрепвала позициите си в християнските провинции и уголемявала своя военен потенциал, възстановявайки човешките си загуби от войните. В този смисъл успехите на османското проникване в Централна Европа се дължат не на последно място и на онези свежи сили, които били постоянно изсмуквани от покорените балкански народи. Единична или масова, „доброволна“ или принудителна, ислямизацията е продължавала през целия османски период. Може само да се предполага, че при насилствени помохамеданчвания населението в по-голяма степен запазвало чертите на стария си бит и култура (срв. помаците), докато доброволното преминаване към исляма водело до по-бързото съзнателно турцизиране, поради естествения стремеж на „новообърнатите“ да се изравнят във всичко с потомствените мохамедани. Тогава трябва ли да се предявяват днес претенции към потомците на онези бивши българи, които някога сами пожелали да станат част от господстващия османски народ?

Насилствено ислямизирани или не, приемници на местно балканско население или преселници от Анадола, мюсюлманите в България образуват една огромна турскоезична общност, която след Освобождението загубва привилегирования си статут и се превръща в миноритетна група – част от комплексното „османско наследство“. Сега е трудно да се установи със сигурност нейният конкретен произход. В исторически план тук се разкриват различни пластове, които допълнително усложняват въпроса. Сред турското малцинство има потомци на:

1. Турски заселници от Мала Азия, които в еднаква степен произлизат както от османския бейлик, така и от другите анадолски княжества, образувани след разпадането на Румския селджукски султанат. Но дори и техният състав едва ли е бил еднороден – нашествениците са включвали различни по своя произход мюсюлмански и ислямизирани елементи.

2. Турски групи, възникнали в резултат на помохамеданчване на местното население: (а) ислямизирани и турцизирани славяноезични българи; (б) ислямизирани и турцизирани тюркоезични българи; (в) ислямизирани и турцизирани други небългароезични християни.

3. Турци, водещи потеклото си от турцизирани (а) тюркоезични мюсюлмани (татари и пр.), заварени или заселени впоследствие по българските земи, както и от (б) нетюркоезични мюсюлмани (араби, перси, албанци, черкези, цигани, помаци), които постепенно се приобцили към осmano-турската народност.

Всичко това показва колко трудно може да бъде отдаден някакъв приоритет на „колонизационната“ или „ислямизационната“ теза за произхода на турското малцинство. И в крайна сметка, какво значение има етническият произход на човек, който днес изповядва исляма и се самоопределя традиционно като „турчин“? При политика, зачитаща неговите човешки (а не само в тесен смисъл – малцинствени) права, доказването на българското му потекло само би спомогнало той да се чувства още по-обвързан със своята собствена родина. В противен случай всяко ровичкане в миналото би го отблъснало от нея. Но дори и предците му да са били някогашни турски колонисти, то днес той е потомък на население, от векове живеещо на българска земя. И отново националната политика е тази, която би пробудила патриотични чувства, или обратно – нихилистични протурски настроения, сред това вече отдавнашно местно балканско население⁶⁵.

⁶⁵ Изхождайки от спецификата на „турския проблем“, не бива да се забравя, че по силата на историческите обстоятелства днес българските турци могат да се смятат за почти толкова „автохтонни“, колкото и останалите жители на страната. Тук не става въпрос за етнически произход. Възможността част от тях да са потомци на ислямизирани българи не оправдава асимилацията, както не я оправдават и позоваванията на прецеденти от старата турска история. Продължителността на османското господство обаче сама по себе си е достатъчно основание да приемем днешните български турци като местно население. Ето защо и отношението към тях трябва да е адекватно, още повече, че това население в много по-голяма степен е свързано с новата българска история, отколкото с развитието на републиканска Турция. В този смисъл то принадлежи на България, част е от нейния народностен потенциал и всеки опит за изолирането му като чужд на българската нация елемент или за решаването на проблемите чрез изселване (респ. с насилствена асимилация) са погрешни ходове, дестабилизиращи развитието на страната.

Втора глава

Българските турци и мюсюлмани до края на Втората световна война

Независимо от сложния си произход, още преди Освобождението турците в България се консолидирани като сравнително компактна етнорелигиозна маса, която и по-късно запазила своите духовни институции, административно-правната си организация, собствени училища и преса. Днес е трудно да се установи общата им численост към края на османския период. Проблемите произтичат най-вече от различния смисъл, влаган в европейското понятие за „нация“ и ислямското – за системата „милет“⁶⁶. Известно е, че в Османската империя определяща била конфесионалната принадлежност (оттук и разликите в социалния статут) и затова поданиците се делели на мюсюлмани и немюсюлмани, а едва на второ място идвала народността. При това терминът „турци“ в литературата от XIX в. не винаги бил използван в чисто етническият смисъл. Често той представлявал по-скоро синонимно обозначение за „мюсюлмани“ – едно обстоятелство, което дълго ще бъде пречка при определяне числеността на малцинството в новообразуваните национални държави, ще оправдава морално турските претенции за опекана над мюсюлманското население на Балканите и ще дава повод на части от него да афишират турско етническо самосъзнание. Този феномен засяга не само българомохамеданите, които турската пропаганда представя за забравили езика си стари анадолски заселници, а гръцката – за славянизирано и впоследствие ислямизирано древно тракийско население⁶⁷. Той се проявява и в бивша Югославия, където между

⁶⁶ От араб. „millet“ – „народ, нация“, но също „вяра, религия, религиозна общност, секта“.

⁶⁷ Срв. E. Kofos. *Balkan Minorities under Communist Regimes*. – *Balkan Studies*, 2, 1961, No 1, 23-46; E. Sarides. *Ethnische Minderheit und zwischenstaatliches Streitobjekt. Die Pomaken in Nordgriechenland*. – In: *Ethnizität und Gesellschaft. Occasional Papers* No 11 der Freien Universität Berlin, 1987, 66 pp. Напослед-

1948 и 1953 г. много албанци, цигани и славяни мохамедани се представяли за турци с оглед предстоящата възможност за изселване⁶⁸.

дък двете тези бяха до известна степен рсанимирани. Под турско влияние например някои българомохамедани от Югозападна България започнаха да смятат себе си за потомци на средновековните кумани. На свой ред кметът на източнородопското село Жълтуша – Камен Буров, който в края на 1992 г. основа местна „Демократическа партия на труда“, възприе при едномесечния си престой в САЩ един модифициран вариант на гръцката теза. След завръщането си в България той обяви помаците за коренно население на Родопите, което дълго преди османската инвазия заменило езическата си религия с исляма и следователно никога не е било християнско, а отделна етническа група, различна от българи и турци. В същата посока работят и определени кръгове в Гърция: през лятото на 1996 г. бе оповестено, че там за „помашкия етнос“ вече са издадени учебници – „помашко-гръцки“ речници и граматика (вж. подробности в сп. *Сега*, бр. 26 от 4-10 юли 1996, с. 10-16). Засилените религиозни контакти с ислямския свят през последните години обусловиха появата и на най-новата „арабска“ хипотеза за произхода на родопските мюсюлмани. Нейн изразител стана абсолютният на Ислямския институт в София, Мехмед Хайриев Дурсунски. Изхождайки от преобладаващата арабска (но не турска) топонимия на родния му край, както и от наличието на епиграфски датирани строителни паметници, насочващи дори към време от преди покръстването на българите (в случая е възможно обаче изпускане на „хилядната“ – една често срещана практика в османската дипломатика и епиграфика – б. м., В. С.), младият автор търси произхода на българомохамеданите от някогашни арабски племена и групи, евентуално заселили се в Родопския масив още през византийско време.

⁶⁸ Проблемът за формирането на турско етническо съзнание (т. нар. „турчееие“) сред отделните мюсюлмански групи е изключително сложен и изисква многостранен анализ. Изострянето му в съвременна България се дължи не на последно място на малцинствената политика на тоталитарния режим през последните две десетилетия. Възможно е определена роля да играят и някои действия от страна на ДПС, обслужващи чужди интереси, за които често предупреждават българската преса, отделни интелектуалци и определи политически среди. Причините за съзнателно турцизиране на българите мохамедани обаче са далеч по-дълбоки. Те трябва да се търсят както в традиционната културно-битова и конфесионална съпринадлежност с турското малцинство, така също и в натиска върху тях, упражняван от официалните власти още от Освобождението насам. Известно е, че през Балканските войни, а и по-късно помаците били подлагани на насилствени опити за „българизиране“. В 1914 г. правителството на В. Радославов им обещава да възстанови мюсюлманските имена и да позволи да носят фесове и фереджета, ако гласуват за либералите кандидати. Това показва, че началото на „възродителния процес“ трябва да търсим не през 80-те, 70-те или 60-те години, а във

По турски сведения през Освободителната война почти милион – милион и половина мюсюлмани напуснали България. Тези цифри са свързани с презумпцията, че дотогава в страната доминирал ислямският елемент. Изтъква се, че през май 1868 г. тук живеели 2 582 385 българи и 3 913 354 „небългари“ или мохамедани. Като допускат 1/3 от мюсюлманите да нямат турски произход, отделни автори приравняват броя на тогавашните българи и турци на по 2,5 милиона и заключават, че дори след многократните изселвания днес в страната би трябвало да има над двумилионно турско население⁶⁹. Значително по-умерени и по-реалистични са преценките в специализираната европейска литература. Там обикновено се предполага, че към средата на миналия век мюсюлманите в България били едва 1/3 от цялото население⁷⁰, а броят на самите турци се колебаел между 400 000 до 800 000 души⁷¹. По всяка вероятност след Освобождението в страната са останали около 466 000 турци, 6000 татари, 20 000 помаци и близо 98 000 цигани-мюсюлмани⁷². Със завръщане на част от бежанците обаче броят на турците се увеличил и към началото на 1880 г. достигнал 523 099, а през 1887 г. – 607 331 души⁷³. В резултат на постоянните изселвания до 1905 г. числе-

времето на парламентарната демокрация или поне, че духовните му подбудители и идеолозите около кръга на Л. Живкова в случая се обърнали към отдавна изпробвани средства. Ето защо не без основание някои автори обясняват „турчесето“ като ответна защитна реакция (срв. А. Eminov. *Are Turkish-speakers in Bulgaria of Ethnic Bulgarian Origin? – Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*, vol. 7, No 2, Jedda, July 1986, 503-518 и по-специално на с. 506: „Some among the Pomak population, especially those living close to Turkish village, have established a much closer identity with the Turks than with the Bulgarians. Increased rates of intermarriage between Pomaks and Turks during recent years have led to a process of Turkicization among them“).

⁶⁹ Срв. например М. Saray. *What is the Bulgarian Government trying to prove by denying the Historical Facts? – Belleten*, 52, 1988, 183-193.

⁷⁰ А. Popovic. *Les Turcs de Bulgarie, 1878-1985. – CMRS*, 27, 1986, No 3-4, 381-416; E. Hösch. *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck, 1988, p. 99.

⁷¹ W. Höpken. *Türkische Minderheiten in Südosteuropa*. Vortrag auf der 28. intern. Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft: „Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen“, 12.-16. Oktober 1987, Tutzing bei München.

⁷² А. Popovic. Цит. съч., 384.

⁷³ Вж. *Статистически годишник на Царство България*, год. I, 1909, С., 1910, с. 39, табл. 21. Вж. също W. Höpken. *Minderheiten*, табл. 1.

ността на турското население била редуцирана на 488 010 души, след което отново започнала да нараства и в средата на 20-те години надхвърлила 600-хилядната граница⁷⁴. През 1946 г. в страната били официално регистрирани 938.418 мюсюлмани, от които 675 500 – етнически турци (9,61% от общия брой население). След масовата емиграция в началото на 50-те години тяхното количество намаляло и при преброяването от 1956 г. като турци са отбелязани само 656 025 души (8,62% от цялото население). По същото време циганите били 197 865 (2,60% от населението), а татарите – едва 5993 души. Разглеждайки етническия състав на България за този период, някои автори обособяват и българомохамеданите отделно – 138 643 помаци за 1956 г.⁷⁵. Вече при следващото преброяване от 1965 г. числеността на турците нараснала на 746 755 души (9,08% от цялото население)⁷⁶, която

⁷⁴ Така например през 1892 г. са регистрирани 569 728 турци съгласно езиковия критерий; в 1900 те били вече 539 656 (според езика) или 531 084 (според народностната си принадлежност), а в 1905 г. спаднали на 514 658 души (по майчин език), респ. 488 010 души (по народностна принадлежност). Официалните статистики дават противоречиви сведения за 1910 г. – 504 560 или 504 681 турци съгласно майчиния език и 466 089 или 465 988 или 465 641 турци по народностна принадлежност. По-късно обаче отново се забелязва тенденция към увеличаване числеността на малцинството: в 1920 г. имало 542 904 турци (по майчин език) или 520 339 (по народностна принадлежност), през 1926 г. те били съответно 607 763, респ. 577 552 души и в 1934 г. са отбелязани 618 268 турскоезични български поданици. Срв. *Статистическите годишници*, т. 1 (1909), 1910, с. 39, 42; т. 3 (1911), 1914, с. 49, 50, 52; т. 4 (1912), 1915, с. 46; т. 15-16 (1923-1924), 1925, с. А-66, А-70; т. 23 (1931), 1931, с. 33, 34; т. 29, 1937, с. 27. Вж. също W. Höpken. *Minderheiten*, Taf. 1, където авторът по неизвестни причини предпочита за 1905 и 1920 г. данните според народностната принадлежност, въпреки че навсякъде другаде се е придържал стриктно към езиковия критерий и само за 1920 г. дава едно количество, което по-късно е било коригирано в следващите статистически годишници.

⁷⁵ А. Еминов. Цит. съч., с. 511.

⁷⁶ Али Еминов посочва по-високи стойности при турците (780 928 души или 9,5%) и нарастване на татарите (6430 души), но отбелязва също спад в броя на циганското население (148 874 души или 1,8%), дължащ се на факта, че при преброяването от 1965 г. циганите, които вече били сменили мюсюлманските си имена, били регистрирани като българи. Същият автор отбелязва за 1980 г. около 7 601 880 българи (85,8%), 806 260 турци (9,1%), 230 360 цигани (2,6%), 221 360 „македонци“ (2,5%), 80 000 помаци (с уговорка, че истинският им брой би трябвало да е двоен, ако не и повече), 10 000 татари и 27.000. „други“ (0,3%) – общо 8 860 000 души.

тенденция се запазила до днес⁷⁷.

Възникването на турско малцинство в България следва класическия пример, когато в резултат на разпадането на мултинационални империи и прокарването на нови държавни граници една доскоро доминирала в общественно-политическия живот народност се оказва изолирана от основния си етнически масив и е принудена да съществува като рудимент сред чуждо обкръжение. При еднакво икономическо развитие, сравнително общи традиции и толерантна малцинствена политика, насочена към интегритет на националните компоненти, без екзистенциална заплаха за тяхната самобитност, противоречията могат да бъдат преодолени. Проблемите нарастват обаче, когато дадена миноритетна група принадлежи към друг културен кръг и изповядва съвсем различна религия от тази на преобладаващото население. Още по-сложна ситуация възниква, ако такава общност е част от господствалия преди народ или по някакъв друг начин е свързана с отхвърлената вече система. Именно такъв е случаят с турците мюсюлмани, които след колапса на Османската империя останали по родните места сред все по-европеизиращите се балкански народи. Тук, в югоизточния фланг на християнския свят, на границата между Изтока и Запада, в хилядолетната контактна зона между противостоящи и взаимно допълващи се култури, изглеждат някак нереални европейските модели за решаване на малцинствения въпрос. Етническото многообразие на Балканите, опитът от вековното съжителство с чужди народи, закъснялата „вестернизация“ на региона, специфичният балкански манталитет и редица други обстоятелства не позволяват буквалното копиране на каквито и да било концепции, прило-

⁷⁷ В този смисъл не можем да се съгласим с твърдението, че от 1910 г. насам абсолютният брой на българските турци оставал „почти непроменен“. Данните сочат по-скоро обратното – ако в 1910 г. той е между 465 641 до 504 681 души (срв. тук бел. 74), то в 1975 г. според някои преценки достигал вече 821 775 до 857 353 души (така **W. Нёркен**, табл. I), което дава относителен дял спрямо общото население на България някъде между 9,4% до 9,8%, а не само 8,9%, както се мъчи да ни убеди доц. **Кирил Керемиков** (Цит. съч.). Друг е въпросът за евентуалната изселническа стратегия на Турция, стремяща се да регулира емиграцията по такъв начин, че да запази „критичната маса на ислямския контингент в българското общество“ (пак там). Не само примерът с внезапното затваряне на границата на 22 август 1989, но и аналогичният precedent от 1950-1951 г. подкрепят изглежда една подобна хипотеза.

жими в други стани. Нито идеята за претопяване на малцинствата в рамките на няколко десетилетия⁷⁸, нито опитът за еврейски геноцид, ни сталинската национална политика не избуяха на българска почва. Едва ли по-различна ще бъде съдбата на някои модерни виждания, възприети в северната полусфера на развития западен свят.

Характеристиката на турското население като **традиционно** (т.е. етническо, езиково, религиозно, културно и в известен смисъл национално) малцинство⁷⁹ подчертава колко деликатен трябва да бъде балансът между осигуряването на основните му права и интересите на националната сигурност. Всяко нарушаване на това равновесие пробужда тенденции, които могат да застрашат свободното развитие на малцинството, а при определени условия – и самия държавен суверенитет. Защото едно е да се толерира културното развитие на алохтонна миноритетна група в индустриалните западни общества и съвсем друго – да се създават предпоставки за самообособяването на едно „автохтонно“ население, разположено в съседство на „народа майка“. В историята на новата българска държава властите са показвали различно отношение към турската етническа общност. В зависимост от конюнктурните политически тенденции тя е била стимулирана или ограничавана, привличана или държана в изолация, приобщавана или отблъсквана от българския народ. Днес, когато кризата ни конфронтира с редица въпроси от близкото минало, сме изправени пред необходимостта от анализ и на този аспект на българската национална политика. Още повече, че това е област, в която една формална „реституция“ едва ли би довела до решаване на натрупаните проблеми, защото светът, в който живеем, е съвсем различен от някогашния – в началото на века.

*

След Освободителната война турците в България се озовали в коренно променена обстановка. Загубвайки привилегирования

⁷⁸ Моделът, развит през 20-те години и наречен условно „Melting Pot“ или „Boiling Pot“. Срв. например N. Glazer, D. P. Moynihan, *Beyond the Melting Pot. The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City*. Cambridge 1976.

⁷⁹ Вж. Fr. Kraas-Schneider, *Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Handbuch der Ethnischen, sprachlichen und religiösen Bevölkerungsgruppen der Welt*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1989, pp. 53-57.

си статут, те се превърнали от господари в маргинална малцинствена група, противостояща на основното население. Новите реалности засегнали начина им на живот и ги изправили пред необходимостта от нагаждане към многобройните политически, обществени и културни промени. Като не могли да се примирят, някои мюсюлмани поели пътя на откритата борба, други предпочели да емигрират, а трети се самоизолирали в своята етно-религиозна общност.

Първата алтернатива намерила място в началните години на възобновената българска държава. Още през 1876 г. в Родопите възникнало съпротивително движение, инспирирано от Англия и Високата Порта. То било ръководено от британски офицери, начело с бившия консул във Варна и Бургас – Д. Б. Сент-Клер (Хидайет Паша). Скоро се стигнало до въстание, в чиято основа стояли местни турски феодали, останки от разбитата армия на Сюлейман Паша и част от българомохамеданското население. Бил предприет опит да се попречи на Съединението и дори да се създаде отделна мюсюлманска държава. Размириците постепенно придобили характер на истинска религиозна война и едва през 1903 г. въстанието могло да бъде смазано с помощта на княжеските войски.

Емиграцията на свой ред постоянно присъства в историята на българските турци. Тя е обусловена както от тяхното политическо и социално положение в страната, така и от международната обстановка. Между 1879–1912 г. близо 350 000 турци завинаги напуснали България. До сключването на Анкарската спогодба през 1925 г. техният брой нараснал с още 100 000 души. Мотивите били различни, но зад всички се криела невъзможността на мюсюлманското население да се адаптира към променените условия на живот, нежеланието му да се съобразява с християнските норми на едно доскоро подчинено мнозинство и все по-интензивната „европеизация“ на страната, откъдето идвало принудителното чувство да си чужденец в своята собствена родина⁸⁰. Първите бежанци от 1877–1878 г. били свързани главно с османските управленчески структури, армията и имуществените класи. Новите емиграционни вълни обаче засегнали пре-

⁸⁰ По-подробно – при W. Höpken. *Die Emigration von Türken aus Bulgarien. Historisches und Gegenwärtiges*. Teil I. Die Emigration 1878 bis 1951. – SOE, 38, 1989, No 10, 608-637.

димно градските слоеве – чиновниците и представителите на интелигенцията. Това имало фатални последици за съдбата на турското малцинство, което, запазвайки своята селска структура и манталитет, съхранило също типичния ислямски консерватизъм, неадекватност и дори неприязън към всякаква модернизация. Тук вероятно трябва да търсим основната предпоставка, допринесла – наред с официалната малцинствена политика – за видимото културно изоставане на турците от останалото население на страната.

Особено голям бил емиграционният натиск през втората половина на 80-те години, когато границата прекосявали средно по 15 000 души годишно. Обстоятелствата около Освободителната война, споменът за потушаването на Априлското въстание и многобройните османски безчинства, дълго подклаждали антитурски настроения, които на места провокирали отделни насилия. Това допълнително затруднявало живота на българските мюсюлмани, подтиквайки ги към изселване. С подобряване положението на малцинството емиграцията постепенно намаляла и по време на Балканските войни почти изчезнала, за да се възобнови отново след 1925 г. с различна годишна интензивност (от близо 11 000 души в 1928 г. през 680 души в 1933 г. до 16 000 души в 1939 г.)⁸¹. През 1936–1937 г. било уточнено с Анкара регулирано изселване на около 10 000 емигранти годишно, но на практика този лимит не е спазван. Общо от провъзгласяването на република Турция до края на Втората световна война нови 130 000 български турци напуснали страната⁸².

⁸¹ R. L. Wolff. *The Balkans in Our Time*. Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, 1956, p. 477.

⁸² Съществува известно разминаване в обобщенията на отделни автори при сумиране на данните за различните „емиграционни периоди“, например: от общо 100 000 души през 1925–1939 г. (R. L. Wolff. Цит. съч., 477.) до 230 000 души между 1923 г. и избухването на Втората световна война (W. Höpken. *Emigration*), приблизително 12 000 до 24 000 емигранти през 1935–1939 г. (W. Höpken. Пак там); около 30 500 души през 1939–1945 г. (H. D. Топр. *Die türkische Minderheit in Bulgarien*. – WDSOE, 27, 1978, 141–143) и т.н. Сравнително по-подробна е демографската справка на проф. Атанас Ю. Тотев, според която през разглеждания период от България се изселили съответно 16 873 турци между 1924–1930 г., 33 665 души между 1931–1935 г., 65 676 души между 1936–1940 г. и 7298 души между 1941–1945 г. (вж. при К. Кермуков. Цит. съч.).

Най-трудно било положението на мюсюлманите, които предпочели да останат, или след края на войната⁸³ се завърнали по родните места. Член 12 на Берлинския договор им давал правото да претендират за изоставената си собственост. Руското временно управление обаче изпитвало значителни колебания, свързани както с изострената нетърпимост между българи и турци, така също с трудната задача по оземляването на българските селяни и приютяването на хилядите бежанци от Източна Тракия и Македония. Все повече се налагало мнението, че в интерес на обществения мир и сигурността на самите мюсюлмани по-добре би било да се попречи на завръщането на всички бегълци. Ето защо руският имперски комисар княз А. М. Дондуков издал на 2 (14) август 1878 г. постановление за регулирано завръщане на всички бежанци без черкезите⁸⁴, но ако не са уличени в репресии срещу християнското население. На тях се предоставяла и половината реколта, добита от земите им по време на отсъствието. Същевременно той препоръчал идването на мюсюлманите в България да не е съпроводено с внасяне на оръжие. По този начин руският комисариат не само успял да възпрепятства завръщането на повечето едри земевладелци, но фактически помогнал за преминаване на техните земи в ръцете на българските селяни, които при новите условия винаги имали възможност да осъдят задочно бившия стопанин за някогашни неправди, насилия, грабежи и т.н. От друга страна, хаотичните обстоятелства на бягството, неизяснените претенции за собственост, честата липса на каквито и да било документи, създавали допълнителни затруднения. Ето защо голяма част от близо стоте

⁸³ По някои данни това е 93-та война в историята на османската държава.

⁸⁴ През XIX г. близо един милион черкези намерили убежище в Османската империя, като след 1867 г. броят им нараснал дори на милион и половина. По-голямата част били разселени в европейските провинции (около 600 000 души), а останалите – в Анадола, където от Кавказ се преселили и десетки хиляди абхазци, чеченци и осетинци. На Балканите черкезите били разполагани в селските райони по такъв начин, че да образуват компактни мюсюлмански групи сред българското население. От тях се формирали специални кавалерийски части, между които била подбирана султанската охрана. След войната от 1877–1878 г. черкезите отново трябвало да емигрират, сега вече в Анадола, Египет, Ирак, Сирия и Палестина.

хиляди мюсюлмани, завърнали се в България до 1 февруари 1879 г., скоро предпочели завинаги да я напуснат.

Колебанията по репатрирането на турските бежанци продължили и след като русите предоставили държавното управление в български ръце. През 1879–1880 г. зачестили оплакванията срещу спънките, създавани от българските власти при реституиране собствеността на бежанците. Техните искания за завръщане били подкрепяни от Високата порта, която поради финансови трудности и редица други съображения не желала да приема нови емигранти. В първите две години след Освобождението в европейския печат постъпили сигнали за незачитане правата на мюсюлманските жители от много села в Шуменско, Варненско и др., за нападения на руски военни и български доброволци срещу цивилното население, за профанизиране на турски гробища, джамии и пр. Безспорно някои от тези актове били резултат на военните мерки, взети срещу мародерстващите банди от бивши османски войници и местни мохамедани в Източна България и Родопите. Като цяло обаче от тях страдало цивилното население, което – не съвсем без основание – било подозирано в симпатия и подкрепа на верските си събратя. Всичко това допълнително повлияло на емиграцията и въпреки че в 1880 г. бил постигнат компромис по въпроса за репатрирането и обезщетяването на отнетата собственост между 1879–1883 г. силите гарант на Берлинския договор често трябвало да поставят пред властите въпроса за третирането на мюсюлманското малцинство.

Едва ли обаче тези обясними за времето прояви на нетърпимост или стремежът на селяните да получат земя за сметка на бившите господари⁸⁵, може да се смятат за целенасочен натиск или начало на денационализационна политика. Напротив, още в самото начало турското население в България намерило място в институционалния строеж на държавата. Били запазени кадийските съдилища, а в смесените села турците можели да изби-

⁸⁵ В Източна Румелия, където под натиска на Англия и Високата Порта били създадени специални комисии за въвеждане във владение на турските бежанци, между юни 1879 и декември 1883 г. били продадени от мюсюлмани недвижими имоти на стойност над един милион златни лири. Голяма част от турските земевладелци в Югоизточна България получили за земите си обезщетение от държавната хазна, други продали своето имущество чрез посредници и само някои бивши турски владения били включени през 1885 г. в държавния поземлен фонд.

рат собствени мирски съдии. Първоначално премахнатата, още през 1880 г. била възстановена военната служба за мюсюлмани⁸⁶. Турски депутати присъствали при изготвянето на Търновската конституция, един възрастен турчин бил включен и в делегацията по посрещането на княз А. Батенберг. Наистина през 1880 г. либералното парламентарно мнозинство поискало да обвърже изборителното право с владеенето на българския език, опит който бил провален от ветото на княза. Това обаче не трябва да се тълкува само като стремеж за ограничаване броя на турските представители в управлението, но и като допълнителен стимул за усвояване от тяхна страна на официалния език в новата национална държава. Вече през 1883 г. в качеството си на министър на вътрешните работи Драган Цанков назначил 20 турци за помощник-управители в етнически смесените райони. Така той мислел да ограничи емиграцията на мюсюлманското население, от което страната губела важен стопански потенциал. По-късно, поради стремежа към сближаване с османската държава, българското правителство значително подобрило положението на малцинството.

По силата на чл. 4 и 6 от Берлинския договор България била задължена да зачита религиозните права на турското население. За неговите верски дела се грижели 12 мюфтии⁸⁷ и 25 техни заместници (мюфтийски векили)⁸⁸. Те били назначавани от правителството с одобрение на Истанбулския шейх-юл-ислям, който им връчвал и съответната грамота (менџуџ). Постепенно обаче княжеските власи започнали да игнорират ролята на шейх-юл-исляма, още повече че мюфтиите и техните векили се заплащали от държавната хазна⁸⁹. Нови споразумения за защита на мюсюлманите в България били фиксирани в Истанбулската

⁸⁶ Всъщност това дало нови поводи за недоволство – много мюсюлмани сметнали служенето в българската армия за несъвместимо с религиозните им чувства и се обърнали към великите сили с петиции срещу тази мярка.

⁸⁷ Осем за Княжеството (в София, Русе, Варна, Шумен, Плевен, Търново, Враца и Видин) и четири за Източна Румелия (в Пловдив, Сливен, Стара Загора и Бургас).

⁸⁸ В другите градове, обитавани от мюсюлмани.

⁸⁹ Само мюфтията на Пловдив (политическият център на Източна Румелия) получавал средства и от османското правителство.

конвенция от 1909 г., в чл. 8 и 12 на Истанбулския мирен договор от 16 (29) септември 1913 г., както и в Приложение II към него от 1 март 1914 г. С тях се регулирали въпросите на вакъфската и религиозната организация. България запазвала безпрепятствено упражняването на религията и продължавала да респектира културните и юридическите права на малцинството. Извън осигуряването на тази културно-религиозна автономност, на мюсюлманското население се признавали произтичащите от шериата правни компетенции, като въпросите на семейното и наследственото право оставали в ръцете на духовенството.

Наред с това в страната били взети мерки за развитие на културно-просветното дело на мюсюлманите. До съединението на Княжеството с Източна Румелия вече съществували някои периодични издания на турски език като *Tarla* (*Нува*, София, 1882), *Kostropolit* (*Космополит*, Пловдив, 1983), *Dikkat* (*Внимание*, София, 1883)⁹⁰, *Hilâl* (*Полумесец*, Пловдив, 1884)⁹¹, *Çaylak* (*Ястреб*, София, 1884–1886) и др. По-късно към тях се присъединили вестниците *Gayret* (*Усъргие*, *Труд*, Пловдив, 1895–1903 г.), *Muvazene* (*Хармония*, *Равновесие*, Пловдив – Варна, 1896–1905), *Rağbet* (*Успех*, Пловдив, 1899–1902), а от началото на века – и *Uhuvvet* (*Братство*, Русе, 1904–1906), *Tipa* (*Дунав*, Русе, 1905–1910), *Balkan* (*Балкан*, Пловдив – София, 1906–1912), *Türk sadası* (*Турски глас*, София, 1912–1919) и т.н. Някои от тях защитавали интересите на мюсюлманското население в страната⁹², а други като *Efkâr-i umumîye* (*Обществено мнение*, София, 1905) ратували за сближението между българи и турци. Имало издания за християнска пропаганда, например *Şahid-ül-hakaik* (*Свидетел на истината*, Шумен, 1907–1908), а така също и органи на младотурското движение като *Şark Rumeli* (*Източна Румелия*, Пловдив, 1905),

⁹⁰ Според някои сведения вестникът е издаван 1884–1886 г. (срв. А. Роровіс. Цит. съч., 385).

⁹¹ А. Роровіс допуска възможността вестникът да е излизал между 1883 и 1889 г.

⁹² Освен *Muvazene* вж. също вестниците *Müdafa-i hukuk* (*Защита на правата*, Русе, 1901), *Ehali* (*Народ*, Пловдив, 1905–1907), *Rûm İli* (*Румелия*, Пловдив, 1906) и др.

Feryat (Вопъл, София, 1905–1906) и пр., много от които били спрени по настояване на османското правителство⁹³. Отделни политически партии също издавали своя турскоезична преса. След 1910 г. например орган на БРСДП за турските жители станал вестник *Tütüncü amele gazetesi* (*Тютюнороботник*). Спрян по време на Първата световна война, той отново започнал да излиза от 19 юни 1919 г. и към края на следващата година бил заменен от комунистическия седмичник *Ziya* (*Светлина*, София, 1920–1923). Официоз на турски език имал и БЗНС – вестник *Çiftçi bilgisi* (*Земеделско знание*, 1919–1923, 1932–1933). На леви позиции се намирал също независимият научно-културен седмичник *Ahali* (*Население*, София – Оряхово, 1920–1924), чийто главен редактор бил осъден след деветоюнския преврат за антиправителствена пропаганда. В различни региони била разпространявана и друга турска периодика – *Varna postası* (*Варненски куриер*, Варна, 1888), *Serbest Bulgaristan* (*Свободна България*, София, 1888), *İbret* (*Образец*, Русе, 1895), *Sevat* (*Постоянство*, Русе, 1895), *Balkan* (*Балкан*, Русе, 1898), *Resimli Etniyet* (*Сигурност – илюстрован*, Пловдив, 1896), *Sofya muhabiri* (*Софийски кореспондент*, София, 1910–1911), *Akşam haberleri* (*Вечерни новини*, Пловдив, 1913) и др.⁹⁴ Всички тези издания съдържат ценни сведения за положението на мюсюлманското население в страната – една богата документация, която остава непроучена. В годините на Първата световна война държавата толерирала само подбрана турско-

⁹³ Така например разпространението на пловдивския *Malûmat* (*Сведения, Наука*, 1896) било забранено в Османската империя, а неговата редакция – подложена на полицейски натиск от страна на българските власти. През 1897 г. младотурците се опитали да основат свой печатен орган във Варна – *Hukuk* (*Правда*), но след излизането на първия брой (I.XII.1897) вестникът бил конфискуван, а редакторът му – изгонен в Русия. Две годни по-късно за противотурска насоченост бил спрян седмичникът *İslâh* (*Реформа*, София, 1899). Подобна е съдбата и на младотурския орган *Şark* (*Изток*, София, 1905–1906).

⁹⁴ За турската преса в България вж. *Български периодичен печат 1844–1944*, т. III, С., 1969, с. 40–47. Срв. освен това А. Поповиќ. Цит. съч. и А. Поповиќ. *L'Islam balcanique: les musulmans du Sud-est européen dans la période post-ottomane*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1986 с посочената там литература, а така също *Bulgaristan'da Türk Basını*. Ankara, „Hürriyet“ Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik; B. N. Şimşir. *The Turkish Minority Press in Bulgaria. Its History and Tragedy (1865–1985)*. Ankara 1986.

езична преса, например списанието *Resimli Balkan* (*Илюстриран Балкан*, София, 1916–1918) и фронтовия бюлетин *Dobruca postası* (*Добруджански куриер*, Констанца, 1917), които пропагандирали официалната българска позиция и успехите на съюзническите войски. По-късно обаче се появили редица нови издания. Общо за периода между 1879–1918 г. по различно време в страната съществували около 40 турски вестници и списания, като от обявяването на независимостта (1908 г.) до края на парламентарната демокрация (1934 г.) техният брой почти се удвоил.

Важно място в българската малцинствена политика заема въпросът за образованието. Още през 1885 г. образованието на българските мюсюлмани било регламентирано на законова основа, като на турците се предоставила възможността да имат свои автономни училища. Те се финансирали от вакъфските приходи, от частни дарения, от самото мюсюлманско население на дадената община, но могли да получават и държавни субсидии. Училищата били самоуправляващи се единици – ръководството им било поверено на настоятелство, избирано от местни мюсюлмани. Контрол върху преподаването по вероучение осъществявал окръжният мюфтия, а преподаването на общообразователните предмети се надзиравало от съответен училищен инспектор. Обучението било водено на майчин език, но отделните помагала трябвало да бъдат предварително одобрени от Министерството на народното просвещение.

От самото начало мюсюлманските училища имали статут на частни учебни заведения – нещо съвсем естествено за малцинствена група с различна от основното население религиозна, културна и езикова принадлежност. Това обаче ограничавало техните материални възможности, снижавало педагогическото равнище на преподавателите и влияело негативно върху успеваемостта. В резултат, общото културно изоставане на българските мюсюлмани от останалите жители на страната се дължало не на последно място и на самата образователна система. Към началото на века близо 91% от мъжете турци и 97% от туркините били аналфабети. С малки изключения този висок процент се запазил и по-късно. Така през 1905 г. само 6% от турците, 4% от помаците и 3,9% от циганите могли да четат и пишат⁹⁵, а в

⁹⁵ Вж. А. Girard. *Les minorités nationales ethniques et religieuses en Bulgarie*. Paris, 1932, p. 43 (по А. Popovic. *Les Turcs de Bulgarie*).

края на 1920 г. 91,3% от турското население в България продължавало да е неграмотно⁹⁶. Едва след краткото управление на земеделското правителство се почувствали незначителни промени и през 1926 г. вече 12% от турците имали някакво образование⁹⁷, но до края на 1934 г. неграмотността сред тях все още достигала 90,6% при жените и 80,6% при мъжете⁹⁸.

Основните положения на закона за училищата от 1885 г. залегнали и в неговите по-късни модификации. В *Закона за основното и средното образование* от 1907 г. например мюсюлманските училища продължавали да бъдат „частни“. Завършилите випускници не можели да се ползват с правата на ученици от общобългарските „народни“ училища, ако не положили необходимия изпит (чл. 152). Въпреки приетата за учителите долна възрастова граница от 20 години, в мюсюлманските училища се назначавали и 17-годишни младежи, ако притежавали „поне познания, които им дават правото на ‘ходжа’ (чл. 160, г).

Измененията, които направило през 1908 г. демократическото правителство на Александър Малинов, се свеждали главно до стилистични корекции (например „учител“ вместо „ходжа“), незначителни добавки към основния текст и въвеждането на отделни членове, насочени към интеграция на малцинствата, но фактически ограничаващи досегашни техни права. С предложението от Никола Мушанов *Закон за народното просвещение* преподаването в частните училища вече ставало само на български език (чл. 313), а учителите в тях не получавали държавна пенсия и въобще не можели да се ползват от правата, предвидени за учителите в народните училища (чл. 320). При обсъждането на този законопроект разделът за частните училища почти не бил засегнат – явно народните представители нямали различия по въпроса за обучението на малцинствата. Критични бележки от либерални и общохуманни позиции се съдържат само в изказването на Иван Хаджиев, който възразил срещу задължителността на българския език през първите учебни години⁹⁹ и

⁹⁶ *Статистически годишник на Българското царство*, 1933, с. 34.

⁹⁷ Вж. А. Girard. Цит. съч., 43.

⁹⁸ *Статистически годишник на Царство България*, 1938, с. 36.

⁹⁹ Вж. *Дневници (стенографски) на XIV обикновено народно събрание*. Първа редовна сесия, Книга II, С., 1908, с. 549: „Всяко дете първоначалното си образование трябва да получи на своя матерен език... Дайте възможност

натоварването на малцинствата с допълнителни изпитни такси¹⁰⁰. Съображенията му обаче не били взети под внимание. И през следващите десетилетия турското население продължавало да учи децата си при условия, които на практика затруднявали тяхното развитие.

В годините на консолидирането на българската държава в страната имало към 1300 мюсюлмански учебни заведения. Всяко селище, обитавано от мюсюлмани, разполагало в зависимост от големината на общността с едно до четири първоначални училища (mekteb-i ibtidayye). Освен това съществували няколко турски прогимназии (rüşdiyye) с по 3 до 4-годишно обучение¹⁰¹, а в големите градове като Русе, Пловдив и др. имало и 3-годишни девически школи. Поради ограничените средства, с които разполагали, тяхното материално положение било незадоволително. Учебната програма също не съответствала на новите изисквания на времето. В нея се обръщало повече внимание на традиционното религиозно възпитание и изучаването на Корана, отколкото на онези общообразователни предмети, които били необходими в условията на модернизиращата се българска държава. Тук именно проличава една характерна особеност на малцинствената по-

в първо, второ и трето отделение учениците от частните училища да учат материала на своя матерен език; задължете ги обаче, в четвърто отделение, както и в първи, втори и трети клас – българският език да изучават наравно с техния език... Направете това, защото туй е една неправда, да накарате едно дете само затуй, че се родило гърче, или че се родило еврейче или арменче, да се измъчва и изучава български език. Знаете ли колко ни беше мъчно, ...когато ние учехме гръцки... Нищо няма да спечели българският народ, ако вземем да караме чуждите народности у нас да изучават още в първите годни българския език. Не е това средството, за да накараме тия хора да бъдат почтени граждани на българската държава. Има ред средства. Те сами ще бъдат принудени да научат българския език. Престанете да им говорите и напомняйте посояно, че са гърци, турци и още не знам какви си; така по-лесно ще можете да направите нещо в полза на каузата на България, отколкото по този много груб начин.“

¹⁰⁰ Пак там: „Онзи ученик, който следва в частно училище, ще трябва да държи изпит в народните училища... и отгоре да плаща такса... на изпитната комисия. Това не е право. Освен че вие не им помагате в училищните разходи, ами отгоре ще им вземате и пари! ...Те си плащат данъка, та няма нужда да им взимате втор данък. Вие можете да пратите един асистент да присъствува и да види как върви успеха им..., но не да им взимате и по 10-20 л. такса за всеки изпитан ученик.“

¹⁰¹ Около 15 в Княжеството и 6 в Източна Румелия.

литика от началото на века. Като запазвали правото на мюсюлманите да имат самоуправляващи се училища, българските управници фактически предопределили социалното и културно изоставане на това население, което го превърнало в политически невлиятелна, стагнираща част от обществото. Ето защо някои представители на левия политически спектър още тогава апелирали за премахването на частния статут и превръщането на малцинствените училища в издържани от държавата светски учебни заведения¹⁰². Вече при земеделския режим били предприети редица мерки за целенасочено стимулиране на турското учебно дело. В 1922 г. правителството на БЗНС увеличило близо 5 пъти държавната помощ за мюсюлманските училища¹⁰³. По това време било основано и голямото медресе в Шумен (Medrese-i Nüvvab). То се превърнало в главно научно учреждение за подготовка на мюсюлмански духовни кадри. Към него имало 3-годишен висш курс на обучение, където по системата на Каирския университет „Al-Ahzar“ се изучавали арабски, турски език и различни религиозни науки.

Още около началото на века в Шумен се провел първият конгрес на учителите мюсюлмани, в хода на който възникнало специално тяхно дружество – *Bulgaristan Muallimin-i İslâmiye Cemiyeti*. То представлявало една от първите мюсюлмански асоциации в страната¹⁰⁴. По-късно, през 1911 г. в София бил учреден „İttifak-î İslâm“ („Ислямски съюз“), но едва през 20-те години и особено след кемалистката революция в България се появили и други мюсюлмански културно-просветни сдружения. Макар да нямали своя самостоятелна партия, турците участвали

¹⁰² Вж. изказването на Тодор Петров в *Стенографски дневници на XVII ОНС*, III р.с., 1916, с. 424 (по Ю. Мемишев. *Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма, 1919–1944*. С., 1977, с. 66 и 67, където са посочени и опитите на комунистическата партия за проникване в турските училища и вакъфски настоятелства. От цитираното там окръжно на ЦК на БКП от 23.II.1920 г. става ясно, че стремежът на партията към реформиране на учебните програми в модерен дух е свързан не на последно място и с намерението да се осъществи контрол върху образованието „от страна на класовоосъзнатия и организиран пролетариат“).

¹⁰³ От 600 000 на 3 000 000 лв.

¹⁰⁴ Без да обхваща всички учители мюсюлмани. През 1920 г. от близо 2103 начални и прогимназиални преподаватели само 400 членували в този Съюз на турските учители. Вж. Ю. Мемишев. Цит. съч., 36.

в обществения живот чрез съществуващите общобългарски политически формации и били представени на различни равнища на управлението, като в Народното събрание постоянно присъствали около десетина мюсюлмански депутати¹⁰⁵. Всичко това дало основание на Британското външно министерство да оповести през 1920 г., че в никоя друга страна от Източна Европа религиозната толерантност не била толкова разпространена¹⁰⁶. Тази толерантност обхващала както ортодоксалното мюсюлманско мнозинство на сунитите ханефити, така и малката шиитска общност на алевитите (алиани, къзълбаши) от Дели Ормана и Македония.

Разбира се, не липсвали случаи на потъпкване на малцинствените права. Официалните власти обаче винаги се дистанцирали от подобни прояви. През 1910 г. един такъв инцидент в Русе задълго ангажирал вниманието на обществеността. Започнал като фарс, той скоро прераснал в трагедия, което дало повод на опозицията да обвини демократическото правителство в политически спекулации и некомпетентност. Един банков чиновник прелъстил непълнолетна мюсюлманка и я подтикнал да се покръсти, за да могат да сключат брак. Била назначена специална комисия по въпроса, но родителите си поискали детето, представяйки удостоверение за възрастта. В продължение на седмица междуетническото напрежение в града растяло и мюфтията изпратил няколко протестни телеграми до София с молба за намеса. Накрая по решение на съда, момичето било предадено на бащата, но след нов опит за похищение го преместили в близкия полицейски участък. На следващия ден една патриотично настроена тълпа преодоляла пасивната съпротива на охраната (повечето стражари били изпратени да пазят турската махала!) и тържествено, с музика превела годеницата из града, като телеграфирала дори на княза за „радостното събитие“. Едва три часа по-късно властите решили да се намесят с помощта на конен ескадрон и две пехотни роти. Вместо да възстанови реда, обаче войската се нахвърлила над някакво друго множество, в резултат на което

¹⁰⁵ Например 15 народни представители през 1908 г., 10 – през 1910 г. и 9 – през 1920 г.

¹⁰⁶ “In general religious toleration prevails to a greater extent than in any other state in Eastern Europe“ (по W. Höpken. *Minderheiten*).

пострадали повече от 70 души. Това предизвикало ожесточени дебати в Народното събрание, от които се изяснява както ролята на мюфтията при подбуждане на мюсюлманите в града, така и умишленото бездействие на длъжностните лица. Правителството било обвинено, че се ръководело в случая и от външнополитически съображения (да запази добрите си отношения с Цариград)¹⁰⁷ и било критикувано както за политиката на отстъпки пред Турция¹⁰⁸, така и за двуличието му спрямо очертаващия се Балкански съюз¹⁰⁹.

Инцидентът в Русе добил гласност поради нелепата развръзка и дадените невинни жертви. Разглеждането му в парламента съвпаднало с дебатите по отговора на тронното слово, които открили възможност за атака срещу политиката на Ал.

¹⁰⁷ Вж. например **П. Пешев**: „...между мерките, които правителството вземаше, за да добие благосклонността и приятелството на Турция, беше и неговото желание да се уравни въпросът за побългаряването на Саафет... по начин, който да не накърнява честолюбието на мюсюлманите в България и на ония в турско... Българското правителство, в грижите да се покаже колкото може по-миролюбиво към турците, положи особена грижа, без да имаше такава нужда, да се върне кадънчето на родителите му... А кървавата разправа по този повод беше... едно неумение да се управлява, едно непочитане към живота на българските граждани, едно престъпление към народа.“ (*Стенографски дневници на XVII ОНС*, III р.с., кн. I, С., 1910, с. 25.) Вж. също нападите на **Иван Хаджиев** срещу бившия министър на вътрешните работи (пак там, с. 170).

¹⁰⁸ „Правителството предприе... ред мерки, които бяха само в угода на Турция: на първо място даването на Турция 82 милиона, сключването на конвенция за мюфтияте, приятелското разположение по време на превратите, въ време на Хамидовата контра революция, въ време на албанските бунтове, на всяка стъпка нашето правителство се показваше благосклонно и приятелско разположено към Турция... Обаче всичко това излезе на вятъра“ (**П. Пешев**. Пак там, с. 22). „...България отиде дотам, да реши мюфтийския и вакъфския въпрос по начин, както желяха нашите съседи. но... това беше като един вид откуп за независимостта (Ст. Данев. Пак там, с. 35). Критични бележки към начина на получаването на независимостта отправят също **А. Стамболийски** (пак там, с. 13) и **Ив. Е. Гешов** (пак там, с. 35).

¹⁰⁹ „Единственият съюз, който може да се препоръчва..., е съюзът с Турция. Този съюз... може да се осъществи, стига нашето правителство по-искрено... да заработи за него“ (**А. Стамболийски**, пак там, с. 15). Вж. също евентуалните (но нереалистични за времето) перспективи от една по-благоразумна политика спрямо Турция, обезпечаваша „едно пълно и економическо повдигане на Балканския полуостров, което, продължавано през течение на годините, по мирен начин ще направи от българското

Малинов. Без тези условия отзвукът едва ли би бил така голям. В турскоезичната преса от началото на века се съобщава и за други нарушения на мюсюлманските права. Те обаче са отрицани от официалните власти. Особено актуално в това отношение станало името на пловдивския журналист Мехмед Рухи, срещу когото било предприето и съдебно дирене¹¹⁰. Същевременно достойнствата на обикновения турски селянин не могли да не бъдат уважавани: „...знаеш какво е, когато народът работи всеки ден, и какво е, когато празнува 150 дена в годината“ – отбелязва един депутат. – „Турците много повече работят, затова нивите им са навреме изорани... Нивата на турчина, който не иска да се изселва от България, е навреме изорана, навреме посеяна и навреме ожъната“¹¹¹.

Няма достатъчно информация за положението на малцинството през следващото десетилетие. Психозата на военните години обаче, разпаленият шовинизъм и раздуханите и от православната църква патриотични страсти, несъмнено допринесли за засилване на антитурските настроения. По време на Балканските войни България достигнала на юг до Егейско море. Била окупирана огромна територия, част от която с Кърджали,

племе най-голямото, най-многочисленото, най-богатото, най-културното на Балканския полуостров... И нека не бързае да чакаме плодовете на историята, ...нека се минат 30 години и бъдете спокойни, че българското племе ще напредва, ще се развива... и малко се грижете, че не всички българи са дошли под скиптъра на цар Фердинанда. ...Ние българите, по мястото, което заемаме, по силата, с която разполагаме, поради познанството на турския език, поради голямото количество сънародници, които имаме в турско, имаме най-голям интерес и ще извлечем най-големи облаги... от приятелството на Турция и от мирното нейно развитие. ...Тежко и горко на тази шовинистична България, която не прави политика, ами... дрънка саби, за да плаши с война, без да е готова“ (Т. Теодоров, пак там, с. 60).

¹¹⁰ „Има в Турция .. шовинисти, които... правят дори митинги за един Мехмед Рухи в Пловдив, че уж в България го били преследвали, когато този... жалък журналист без читатели в България, който си е поставил за задача да прави интриги между двете правителства, нито е преследван, нито някой е мислил да го преследва. Разумява се, ако клевети, ще го преследват и съдят, но не военни съдилища и по особена процедура, както е в Турция“ (Т. Теодоров, пак там, с. 57-58).

¹¹¹ Изказване на Ст. Савов по повод на многобройните „вълчи“, „миши“ и пр. (над 72) „суверни“ български празници (пак там, с. 741).

Момчилград и околните села останала и по-късно в пределите на българската държава. Преобладаващото мюсюлманско население в района било подложено на силна дискриминация от страна на военните власти. Сами изпитали на гърба си турския религиозен фанатизъм, сега гърци, българи, сърби и черногорци не останали по-назад. Цели селища били опожарени, жилищата – разграбени, джамиите – обърнати в църкви, дервишките обители – в конюшни, а тюрбетата – в складове за фураж. Слуховете за нечувани жестокости засилвали объркването сред цивилното население¹¹² и много семейства побързали да се изселат от застрашените райони, разпръсвайки се из Анадола. По турски сведения общо между 1912–1914 г. от Тракия и Македония избягали над 400 000 мюсюлмани. В присъединените към България земи на помаците били наложени нови български имена и им било забранено да носят фесове и фереджета¹¹³. В навечерието на Първата световна война обаче по конюнктурно-политически съображения статуквото на българомохамеданите било възстановено. В последвалите години турци и българи воюват рамо до рамо като съюзници и немалко мюсюлмани получили български военни отличия.

След двете национални катастрофи властите предприели нови мерки за подобряване положението на българските турци. Обезпокоено за съдбата на външните българи, подложени на силен асимилационен натиск, в стремежа си да облекчи тяхната участ, правителството на БЗНС трябвало да се погрижи и за правата на инородните групи. То се постарало да зачита договорите за защита на малцинствата, надявайки се на подобно отношение и спрямо българите в Македония, Тракия, Южна Добруд-

¹¹² Сред него се разпространявали мъгли за войници, нахлуващи по домовете, избиващи хората, озлочествяващи жените пред очите на техните близки, а след това дори взривяващи къщите. Очевидци свидетелствали, как в Драма например, след като била отсечена главата на някакъв гражданин, я поставили върху сандък и се надпреварвали да уринират в отворената уста. Успели да се спасят бежанци подсилвали паниката, всявайки ужас с описанията на изнасилени и покръстени девойки, разкъсани с щик пеленачета, обесени за косите си жени с отрязани гърди, приковани през ушите мъже с избодени очи и откъснати езици...

¹¹³ Наскоро в България бе публикуван документален сборник за тези събития: **В. Георгиев, Ст. Трифонов. Покръстването на българите мохамедани 1912–1913. Документи.** София, 1996, 512 с.

жа и Западните покрайнини. Това се отразило особено благоприятно на най-голямата миноритетна общност у нас. Нараснало количеството на турската периодика, увеличили се възможностите за приобщаване на мюсюлманите към общественно-политическия живот в страната. Редица партии активизирали дейността си сред българските турци, като засилили своята пропаганда, стимулирали изграждането на културно-просветни дружества, организирали честването на мюсюлмански религиозни празници и пр.¹¹⁴ Планове на Ал. Стамболийски за реформа на образованието включвали и мерки по подобряване качеството на турските училища чрез стимулиране и финансова подкрепа от страна на държавата. Преподавателите в тях придобили правото на пенсия и във всяко отношение статутът им бил приравнен към този на българските учители. С това се създали по-добри условия за развитието на турската интелигенция, която получила също достъп до държавни, окръжни и общински служби. По-късните български правителства запазили в основни линии тази малцинствена политика, но значително се отдалечили от социално ориентирания курс на земеделците. Още към средата на десетилетието много придобивки на мюсюлманското население били премахнати, а от средата на 30-те години рязко спаднал и броят на училищата.

Всъщност промените започнали непосредствено след деветоюнския преврат. Новите управници – обединените в Демократическия сговор бивши народняци, прогресивни либерали, членове на Народния сговор, демократи и радикалдемократи – побързали да възстановят статуквото в образователната сфера. Те премахнали от държавния бюджет помощта от 3 милиона лева, предназначена за подобряване състоянието на мюсюлманските училища, суспендирали правото на пенсия на преподавателите в тях и значително съкратили училищните фондове. Правителството ограничило автономията на училищата, намесвайки се в тяхното самоуправление, като уволнило неудобните му преподаватели, разтурило легално избраните настоятелства и назначило в тях свои симпатизанти. Всичко това предизвикало протестни акции на мюсюлманите от Шумен, Варна, Сливен,

¹¹⁴ Вж. Ю. Мемшев. Цит. съч. 21-30, 38 сл., 70-71.

Ловеч и др.¹¹⁵

Събитията от 1923 г. се отразили и на турскоезичната преса. Още тогава били закрити органите на БЗНС и БКП (вестниците *Çiftçi bilgisi* и *Ziya*), а на следващата година ги последвал и лявоориентираният седмичник *Ahali*. От излизащата след Първата световна война турска периодика, списваният в София ежедневник *Тупса* (*Тунджа*, 1919–1923) преустановил съществуването си в самото навечерие на преврата. Малко по-рано изчезнали шуменските списания *Yoldaş* (*Другар*, 1921–1922) и *Terbiye ocağı* (*Огнище на възпитанието*, 1921–1922)¹¹⁶, както и пловдивският националистичен седмичник *Türk Sözü* (*Турско слово*, 1920–1922). Единствено издаваният в Разград независим вестник *Delî Orman* (*Дели Орман*, 1922–1933) успял да надживее бурята на политическите промени. През декември 1923 г. в Оряхово започнало да се списва *Bulgaristan Türk Muallimleri Mestiası* (*Списание на турските учители в България*, 1923–1926), а на следващата година се появили също *Muallim Fikri* (*Учителска мисъл*, Шумен, 1924), *Altın kalem* (*Златно перо*, Оряхово, 1924 г.), *Rumeli* (*Румелия*, Ески Джумая, 1924–1925) и *Başlangıç* (*Начало*, 1924–1925). С укрепване на режима и стабилизиране на обстановката в страната постепенно възникнали множество нови вестници – не само „еднодневки“, като шуменските *Doğru yol* (*Прав път*, 1925, 2 броя), *İnsan* (*Човек*, 1925, 3 бр.) и *Yeni söz* (*Нова дума*, 1925, 13 бр.), разградските *Türk spor gazeta* (*Турски спортен вестник*, 1926, 3 бр.) и *Doğru seda* (*Прав глас*, 1927, 7 бр.), пловдивския *Koca Balkan* (*Стара планина*, 1925), софийския *Bulgaristan* (*България*, 1926) и др., но и някои по-стабилни издания, като *Dostluk* (*Приятелство*, София-Пловдив, 1925–1935), *İntibah* (*Пробуждане*, Осман пазар-Шумен, 1927–1930), *Rehber* (*Водач*, София, 1928–1933), *Rodop* (*Родопи*, Кърджали, 1929–1934) и т.н., включително и легалния орган на работническата партия, вестник *Halk sesi* (*Народен глас*, София, 1924–1934). Общо между двете световни войни (1919–1941) в България излизали над 60 турски вестници и списания, които били издавани както от българи и български

¹¹⁵ Ю. Мемишев. *Цит. съч.*, 82-84 с посочените там извори.

¹¹⁶ Орган на мюсюлманския учителски просветен съюз в България.

турци, така също от турски политемигранти – противници на кемалистките реформи, или от някои християнски мисионери¹¹⁷. Повече от половината обаче едва успели да просъществуват и една година, и само ограничен брой турска периодика се запазила за по-дълго време¹¹⁸.

Със свалянето на земеделския режим намаляло и участието на българските турци в политическия живот на страната. Ако през 1923 г. в Народното събрание имало 10 мюсюлмански депутати, то през 1925 г. те били 5, а в 1933 – само 4 души. Вече през Втората световна война турците били допускани да притежават управленчески функции единствено като кметове или общински съветници, и то изцяло в мюсюлмански селища. Като и преди, те нямали своя отделна партия, а търсели защита на социалните си интереси чрез участие в българските политически партии. Под въздействие на революционния подем след Втората национална катастрофа голяма част от българските мюсюлмани попаднали в орбитата на БКП и БЗНС. Комунистическата партия взела мерки за проникване сред турското население още през 1920 г. Тя организираща специални просветни групи, разпространявала пропагандни материали, стимулирала създаването на културно-просветни и спортни дружества¹¹⁹, поддържала турски естрадни трупи, певчески хорове и пр. Реформите, провеждани от правителството на Ал. Стамболийски, на свой ред привлекли много мюсюлмани към Земеделския съюз, докато други потърсили мястото си сред останалите формации

¹¹⁷ А. Поповиц. *Les Turcs*, 393.

¹¹⁸ Освен изброените по-горе ефимерни издания вж. също *Savaş* (Борба, Шумен, 1928–1929, 4 бр.), *Çiçek* (Цвете, София, 1929, 3 бр.), *Rodop sesi* (Родопски глас, Кърджали, 1929, 10 бр.), *Örfan* (Традиции, Пловдив, 1931, 8 бр.), *Seda-i İslâm* (Ислямски глас, Шумен, 1931, 5 бр.), *İleri* (Напред, Пловдив, 1932, 3 бр.), *Yıldırım* (Светкавица, София, 1935–1936, 7 бр.) и др. В продължение на две и повече години били списвани *Micadele* (Борба, Плевен, 1926–1927), *Yenilik* (Обнова, Ямбол, 1928–1929), *Birlik* (Единство, Кърджали, 1930, 1932–1933), *Açık söz* (Ясно слово, Пловдив, 1931, 1936–1937), *Kara deniz* (Черно море, Разград, 1932–1934), *Öz dilek* (Чисто желание, Кърджали, 1932–1934), *Doğru yol* (Прав път, София, 1935–1939), *Navadis* (Новини, Шумен, 1936–1940) и пр.

¹¹⁹ Напр. *Kızıl bayrak* (Червено знаме) в Провадия (1921 г.) – вж. Ю. Мемишев. Цит. съч., 38 сл.

от българския политически спектър. След деветоюнския преврат по-активните комунисти емигрирали в Съветския съюз. Голяма част от мюсюлманите с леви убеждения обаче се присъединили към легалните български партии.

Нов момент в развитието на турското малцинство внесла победата на кемалистката революция, увенчана с прокламирането на турска република (29.X.1923), премахването на халифата (3.III.1924) и цяла поредица от реформи, насочени към всеобща модернизация и европеизация на страната. Конфискуването на вакъфските имоти, отнемането на учебното дело от ръцете на духовенството, премахването на дервишките ордени и манастири (1925), отменянето на шерийската съдебна система и възприемането на швейцарското гражданско право (1926), забраната да се носят фесове и фереджета, премахването на полигамията, отделянето на религията от държавата (1928), въвеждането на грегорианския календар и новата латинизирана азбука (1928), на задължително образование (1931) и правото на жените да гласуват (1934), всичко това намерило широк отзвук сред българските мюсюлмани. Кемалистките реформи спомогнали за консолидирането на турската нация, за превръщането на остатъка от полиетничната Османска империя в национална държава, където официален език е турският, а основната религия – ислямът¹²⁰. В стремежа си да обединят разнородното турско население управляващите среди в Анкара се обърнали към идеята за общотюркската идентичност, която трябвало да замести чувството за принадлежност към старата мюсюлманска общност със столица Истанбул. По начина, по който някога Русия се превърнала в средище за разпространение на панславизма сред източноправославните славяни, така сега Турция станала притегателен център за тюркоезичните мюсюлмани-сюнити от бившите османски провинции. Пантюркизмът, който заменил остарелите панислямски възделения, се очертал

¹²⁰ Първоначално (1923) ислямът бил признат и за държавна религия, което намерило израз в първата републиканска конституция от 20 април 1924 г. Четири години по-късно това положение отпаднало от конституцията (9.IV.1928) и Турция се превърнала в чисто светска държава, предоставяща задоволяването на религиозните нужди на самите вярващи. В съответствие с това настъпили и други промени, включително и премахването на вероучението от държавните училища.

като мощно идеологическо средство не само за утвърждаване на турската нация, но и за привличане на турците-мюсюлмани, останали извън пределите на страната¹²¹.

До голяма степен за това допринесла и репатриционната политика на кемалисткото правителство. Още през 1923 г. била сключена спогодба за размяна на населението между Турция и Гърция. Две години по-късно подобна договореност била постигната и с България. От средата на 30-те години Анкара активизирала своите усилия в тази област и с приетия през юни 1934 г. поселищен закон дала възможност на всеки мюсюлманин, спадащ към турския езиков и културен кръг, да се пресели в страната. В този смисъл били сключени споразумения със съседните държави. Подписаната през септември 1936 г. румъно-турска конвенция например визирала 220 000 турци главно от Южна Добруджа, от които след нейното връщане на България (1940) останали близо 155 000 души¹²². Подобен договор бил сключен през 1938 г. и с Югославия за тамошните 150 000 турци, но той не се реализирал поради обстановката в навечерието на Втората световна война. Общо след 1923 г. според някои сведения от балканските страни в Турция се преселили към 1 400 000 мюсюлмани.

В България отношението към новата турска политика не било еднозначно. Правителството се постарало да се нагоди, признавайки национален малцинствен статут на турците с всичките произтичащи от това последици, включително и правото на изселване¹²³. То създадо условия за развитие на турско-

¹²¹ Срв. думите на идеолога на пантюркизма, Мехмед Зия Гьокалп: „Ние сме от семейство мюсюлманско, от нация турска и от цивилизация европейска. Моето отечество не е нито Турция, нито Туркестан, а Туран“ (по К. Манчев. Цит. съч., 67). За евентуалното използване на понятието „Туран“ още през XV в. като елемент при обозначаването на обикновения турски народ виж тук бел. 26.

¹²² Между 1935 и 1939 г. от Южна Добруджа се изселили около 70 000 турци, вж. W. Нөркен. *Emigration*, 626. В доклада си за малцинствата от Югоизточна Европа обаче същият автор дава доста занижени стойности. Тук броят на турците в Южна Добруджа към 1930 г. е определен на 130 000 души, от които след 1940 г. вече в България останали 65 000 човека (W. Нөркен. *Minderheiten*, 10).

¹²³ За Анкарското споразумение от 18.X.1925 г. вж. К. Манчев. Цит. съч., 64-65.

езичната преса, която през втората половина на 20-те години нараснала с около 25 нови издания¹²⁴, толерираше изграждането на благотворителни културно-просветни мюсюлмански сдружения, опитало се да направи някои преобразувания в отговор на провежданите от Анкара реформи. Тази впечатляваща със своята толерантност малцинствена политика позволила броят на българските турци през 1920–1934 г. да бъде увеличен с почти 100 000 души. Същевременно отделни среди и местни патриотични организации започнали да упражняват все по-голям натиск върху турското население, за да го принудят да емигрира.

Самите мюсюлмани също се чувствали раздвоени. От една страна, кемалистките реформи стимулирали проявата на националистически тежнения сред турската интелигенция, а от друга, срещали сериозна съпротива в лицето на влиятелната духовна прослойка, която виждала главните си интереси в запазване на религиозната автономия. Още в началото на 1926 г. турските културно-просветни и спортни дружества в страната се обединили в общонационален съюз „Turan“ (Туран), разполагащ със свой герб, знаме, униформа, патронен празник¹²⁵ и собствен печатен орган¹²⁶. С течение на времето съюзът придобил облика на прокемалистка националистическа организация, чиято дейност получила и политическа окраска. Неговите симпатизанти пропагандирали прогресивните преобразувания в Турция, насаждали чувство на съпринадлежност към турската нация и по всякакъв начин укрепвали влиянието на Анкара сред мюсюлманското население. През 1934 г. те дори го агитирали „да не гласува за българските партии, а да излезе със собствена избирателна листа“¹²⁷ – едно свидетелство за очерталия се стремеж към колективно политическо представяне на малцинствените интереси. След премахване на парламентарната демокрация по-активните дейци на съюза емигрирали в Турция, където получили подходящи държавни служби. Останалите в страната

¹²⁴ Част от тази периодика, като *Çiçek, Savaş, Yeni Başlangıç, Rehber, Turan* и др., била списвана както на арабица, така и с новата латинизирана турска азбука.

¹²⁵ ДА Шумен, ф. 53-К, оп. 1, а.е. 1823 (по К. Манчев. Цит. съч., 66 сл.).

¹²⁶ Вестник *Turan* (Туран, София, 1928; Кърджали-Шумен, 1932–1934).

¹²⁷ ДА Шумен, ф. 774, оп. 1, а.е. 15 (по К. Манчев. Цит. съч., 67).

членове продължили фактически да водят антибългарска пропаганда, възстановили в нелегалност отделни секции на „Туран“ и участвали в изграждането на терористични организации като „Altın Ordu“ (Златна орда) и др. Към началото на 30-те години националистически ориентирани били и други мюсюлмански сдружения, например „Alp Arslan“ (Алп Арслан), „Boz Kurt“ (Сив вълк) и пр., включително и създадените с благотворителна цел „Semiyet-i haurye“ (Благотворително общество) и „Şefkat“ (Милосърдие). Всички те били забранени след държавния преврат на Кимон Георгиев. На тяхно място в 1934 г. се утвърдило подкрепяното от държавата „Дружество за защита на мюсюлманската религия в България“¹²⁸. То повело борба срещу влиянията на кемалистката лаицизационна политика и до голяма степен допринесло за запазване на старата арабска азбука в турското учебно дело и печат. Дружеството разполагало със собствен информационен орган – *Medeniyet* (*Цивилизация, Култура*, Пловдив, 1933–1944), който към края на Втората световна война останал единственото, списвано на арабица, турскоезично издание в страната.

Засиленото влияние на Анкара принудило българските власти да вземат съответни мерки. За целта те се опрели на противниците на Ататюрк и консервативните ислямски среди. Още през втората половина на 20-те години правителството активизирало дейността си сред българските турци, организирайки по места събрания и срещи на населението с видни представители на Демократическия сговор. То било подкрепяно и от служителите на религиозния култ – в предизборната кампания през 1927 г. например моллите агитирали да се гласува за правителствените кандидати¹²⁹. Ислямските сановници по всякакъв начин се стремели да ограничат проникването на кемалистките идеи. В тях те виждали опасност за националната и религиозната идентичност на българските турци, поради което се противопоставили както на реформите в образованието, новата азбука и прочистването на езика от арабо-персийските лексико-граматични форми, така също на опита за премахване на шерийската съдебна система (1930) в унисон с реформи-

¹²⁸ За него вж. при К. Манчев. Цит. съч., 70-72.

¹²⁹ Вж. Ю. Мемшев. Цит. съч., 86.

раното турско законодателство. Ето защо и след политическата промяна от 1934 г. в България останали 29 мюсюлмански съдилища, 3 апелационни корпуса и 1 върховен шерийски съвет, начело с главния мюфтия. Всичко това водело до все по-голямо обособяване и отделяне на българските мюсюлмани от населението в република Турция, до тяхната все по-прогресивна социална и културна стагнация. Подобно развитие несъмнено било поощрявано от управляващите среди. В това отношение техните интереси се преплитали с тези на мюсюлманското духовенство, което се превърнало в здрава опора на официалната власт. То лоялно подкрепило държавната малцинствена политика през 1934 г., така както сторило това в 1914 г. и както многократно щяло да постъпва след войната в условията на еднопартийния режим¹³⁰.

Същевременно властите разполагали и с други средства за борба с турския национализъм. Чрез различни обществени организации те засилили натиска върху мюсюлманите с цел да ги приобщят или принудят да емигрират, за да остане България етнически по-хомогенна. Поради високите данъци, смяната на имената, проявите на терор и лошите битови условия, още в 1927 много помаци напуснали страната. През 1933 и 1935 г. последвали нови изселвания през Гърция. Скоро обаче българо-мохамеданите започнали да се завръщат, тъй като и в Турция

¹³⁰ Едва ли е уместно да съдим строго проявите на подобен опортюнизъм от съвременни позиции, защото изявленията на ислямските сановници и по време на „възродителния процес“ например по нищо не се отличаваха от тогавашните декларации за лоялност на представителите на турската интелигенция, някои от които днес са видни деятели на ДПС. На практика мюсюлманските духовни органи в България, така както и православните, винаги е трябвало да се съобразяват с интересите на върховната светска власт. Липсата на независим конфесионален център извън страната (подобно на Ватикана за католиците или на някогашния Истанбул – за изповядващите сунитския ислям) е превърнала българските религиозни служители в оръдия на официалната държавна политика.. Това не е комунистически патент, нито пък може да се обясни само със социално-психологическите мотиви на отделната личност. Корените на тази зависимост се простират далеч назад във времето и трябва да се търсят, от една страна, в историческата приемственост и традициите на българската православна църква, а от друга – във всеобщата субординация на османските духовни власти пред халифа султан, което и в двата случая ни отвежда към Константинопол и Източната Римска империя.

положението им не било по-добро. Към края на 30-те години били потърсени нови форми за въздействие над това население и през 1937 г. в Смолян била учредена културно-просветната организация „Дружба – Родина“ със свой орган – списание *Родопи*. Тя повела борба за всеобщо приобщаване на помаците към българската нация, разработила методи и стратегия за „възродителна дейност“ сред тях, събрала обилен историко-етнографски материал и осъществила широка пропаганда за доказване на българския им произход. В резултат били „отхвърлени“ турско-арабските лични имена (1942 г.), извършили се промени в битовата сфера, премахнали се някои елементи от традиционното мюсюлманско облекло, въвел се българският език за нуждите на религиозния култ (Коранът също бил преведен), формирало се и самостоятелно българо-мохамеданско духовенство – юридически независимо от турското главно мюфтийство¹³¹. Но не само в Родопите, а и в Североизточна България мюсюлманите били подложени на натиск от страна на фашизирани групировки и главно – на организацията „Родна защита“. Нейните членове малтретирали турското население, заставяли го да говори на български, ограничавали религиозните му права и по всякакъв начин се стремели да го държат под напрежение. В полицейските доклади от края на 20-те

¹³¹ На практика това са почти същите форми на интеграция, към които българското правителство се връща отново през 70-те години и които десетилетие по-късно бяха приложени и спрямо турското население в последната фаза на „възродителния процес“. Тъй като по време на войната „Дружба – Родина“ обслужвала интересите на великобългарския национализъм, то след 9.IX.1944 г. организацията била обявена за фашистка, а повечето нейни членове – изправени пред Народния съд. (За помашкото население и за „Дружба – Родина“ съществуват множество публикации, повечето от които са посочени при Ст. Михайлов. Цит. съч., 271-279. Вж. от по-ново време подробности и при Т. Александрова. *Родопските българи и ислямският „джихад“*. – *Вечерни новини*, бр. 37 от 21-23.II.1992 г., с. 6). Съвременната българска историография разглежда тази организация главно като „патриотично“ сдружение и набляга на доброволния характер на кампанията от 1942 г. Че тук обаче имаме работа не с локална спонтанна проява, а навярно с координирани акции, свидетелства и обстоятелството, че тъкмо през същата 1942 г. голям брой от ромите мюсюлмани в София и някои други селища били насилствено християнизирани. Срв. Е. Марушакова. *Циганите в България и тяхната религия*. – В: *Аспекти на етнокултурната ситуация в България*. С., 1992 г., 112-118 (на с. 115).

години са регистрирани подобни „притеснения“¹³², без да стане ясно дали и по какъв начин властите реагирали на това. Повече информация трябва да се търси в тогавашната турскоезична преса. Изглежда, на местно равнище организацията била мълчаливо толерирана, доколкото нейните кадри се набирали главно сред симпатизиращите на Сговора национал-либерали, мнозинството лидери били запасни офицери, а централното ръководство включвало генерали, имащи тесни отношения с висшите правителствени и военни среди. Ето защо и връченият на Андрей Ляпчев от една мюсюлманска депутация меморандум, изброяващ случаите на побоища, убийства и други издевателства от страна на „Родна защита“, останал без никакъв видим резултат¹³³. Всичко това нарушава впечатлението от иначе умерената малцинствена политика в междувоенния период и рязко контрастира с опитите на тогавашната пропаганда да представи България едва ли не като рай за националните малцинства.

След военния преврат на Кимон Георгиев положението на българските турци се влошило още повече. Били ограничени възможностите за тяхната политическа изява, забранени организациите им, намалени периодичните издания, редуциран и боят на училищата. Още през 1934 г. преустановил дейността си съюзът „Туран“, а неговите членове попаднали под полицейски надзор. Това не било целенасочена акция срещу мюсюлманското население, защото забраната на политическите партии обхванала и други организации, включително и българската националистическа „Родна защита“. Но с поддържането след 19 май 1934 г. на формации като „Дружеството за защита на мюсюлманската религия“ и „Дружба – Родина“ проличават вече определени тенденции в българската малцинствена политика.

В края на парламентарната демокрация рязко спаднал боят на турската преса. С политическата промяна били спрени вестници като *Turan*, *Gerin*, *Öz dilek* и *Yarın* (всичките – през юни 1934), *Rodop* (юли 1934), *Halk sesi* (ноември 1934) и *Dostluk* (януари 1935). Продължили да излизат единствено органът на

¹³² Вж. К. Маичев. Цит. съч., 59-60 (ДА Шумен, ф. 774, оп. 1, а.е. 9; а.е. 13).

¹³³ Вж. А. Поповиц. *Les Turcs*, 391-392.

Дружеството за защита на мюсюлманската религия – *Medeniyet* (*Цивилизация*, Пловдив, 1933–1944) и печатаното на арабица и латиница духовно списание за християнска пропаганда *Hakikat şahidi* (*Свидетел на истината*, Разград, 1933–1943). По-късно възникнали някои нови периодични издания като *Balkan postası* (*Балканска поща*“, Пловдив, 1935), *Yıldırım* (*Светкавица*, София, 1935–1936), *Açık söz* (*Ясна дума*, Пловдив, 1936–1937), *Doğru yol* (*Прав път*, София, 1935–1939)¹³⁴ и *Havadis* (*Новини*, Шумен, 1936–1940). По време на войната обаче турското малцинство отново разполагало само с толерираните от властта *Hakikat şahidi* (до 1943) и *Medeniyet* (до 1944).

Мерките по ограничаване проникването на кемализма и репресиите срещу прогресивния елит на мюсюлманското население засилили през 30-те години емиграционния натиск, подклаждан и от турската официална пропаганда. След преврата в Турция се разгоряла масивна антибългарска кампания, в хода на която били издигнати призови за военна намеса. Според сведения на българската полиция, страната била дори разделена на оперативни зони и се форсирало изграждането на нелегални организации, които да вдигнат въстание при евентуален въоръжен конфликт¹³⁵. Напрежението започнало да спада едва с постигането на договореност между двете правителства през 1936–1937 г. за дългосрочно лимитирано изселване от България на 10 000 души годишно¹³⁶. Но дори и тогава продължили издева-

¹³⁴ Вестникът работел за приобщаването на турското малцинство към българската държава и бил списван на латиница, въпреки налагането в книгопечатата на консервативната арабска азбука.

¹³⁵ ДА Шумен, ф. 674, оп. 1, а.е. 4; а.е. 5; а.е. 18 (по К. Манчев. Цит. съч., 68–69, където са дадени и други примери за активизиране на турската пропаганда).

¹³⁶ Според Ю. Мемишев. Цит. съч., 120, между 1934 и 1938 г. от страната емигрирали 73 000 турци. На свой ред Паунка Гочева изтъква, че през декември 1934 г. и май 1935 г. Анкара настоявала за изселването на повече от 600 000 български турци в продължение на 10 години и българското правителство се съгласило да разреши през първата половина на този период емиграцията на 263 000 души. Междувременно обаче Турция коригирала становището си и на 16 април 1937 г. предложила „българските полицейски власти да не издават изходни визи на изселващите се, преди те да са получили входни визи от турската консулска служба в София, независимо че имат български изселнически паспорти“.

телствата в мюсюлманските райони. Фашизирани групи и елементи системно нанасяли побоища, изгаряли фесове, окачвали свински опашки по джамиите, пускали в кладенците парчета сланина, само и само за да подтикнат турците към емиграция. Това ставало с мълчаливото съгласие на местните представители на властта, много от които използвали положението, за да закупят на безценица изселнически имоти, понякога – и за стойността на един паспорт¹³⁷. Произволът достигнал такива размери, че компетентните органи трябвало да препоръчат прилагането на по-умерени, легални форми на натиск. „Ако е въпрос турското население да бъде принудено да се изселва“ – пише в едно поверително писмо – „това принуждение трябва да дойде по законен ред, чрез строго прилагане на фискалните закони. Понеже турците... са невежи, те постоянно правят закононарушения. Финансовите, акцизните и горските власти биха могли чрез много актове да ги разорят стопански (к.м. – В.С.), да им отчуждят имотите за задължения към фиска.“¹³⁸

Че българките управници били заинтересовани от подобно развитие и че емиграцията не била само резултат на идващите от Анкара внушения, проличава от писмо на главния инспектор на турските училища при Министерството на народното просвещение: „От държавническо гледище ние нямаме интерес да поощряваме турчетата да постъпват на занаят... Вярно е, че турската младеж ще остане без прехрана. Нека тя търси такава в Турция, което отговаря и на политиката ни да се освободим

Правителството приело и това предложение, въпреки че то запазвало „турското присъствие“ в нашата страна. Ето защо през уговорения петгодишен срок (1935–1939) за Турция заминали само 95 494 (а не предвидените 263 000) български турци (Вж. П. Гочева. *Босфора*, 58). Любопитното в случая е не различието в цифровите данни (срв. също тук. бел. 82), а обстоятелството, че и по-късно – в началото на 50-те години Анкара отново налага същите условия за протичане на емиграцията (вж. в следващата глава), а това подсказва, че предположенията за съществуването на определена „изселническа стратегия“ може би не са съвсем лишени от основание (срв. тук и бел. 77).

¹³⁷ ДА Кърджали, ф. 14-К оп. 1, а.е. 96. Вж. също ДА Шумен, ф. 174, оп. 1, а.е. 14, а.е. 96; ф. 449, оп. 1, а.е. 21; ДА Хасково, ф. 162, оп. 1, а.е. 36; ЦДИА, ф. 264, оп. 1, а.е. 31 и др. (по Ю. Мемишев. Цит. съч., 119–120).

¹³⁸ ЦДИА, ф. 177, оп. 2, а.е. 835, л. 332 (по Ю. Мемишев. Цит. съч., 120).

от това турско население¹³⁹ (к.м. – В. С.). За основните насоки на тази политика в образователната сфера свидетелстват и други изявления на тогавашните просветни функционери: „Трябва да се вземат всички легални мерки, щото образованието на турското малцинство в царството да остане по възможност на по-нисък уровень“ – се чете в доклад на пограничните училищни инспекции, а в един свой рапорт главният инспектор към министерството заявява с цинична откровеност, че „турското население не трябва да се просвещава, защото колкото е по-културно, толкова ще бъде по-опасно и ще схваща тенденциите на властта“¹⁴⁰. Ето защо правителството взима целенасочени мерки за насърчаване духовното образование на мюсюлманите за сметка на светското и обръща особено внимание за запазване на арабицата, която трябвало да остане уж „като израз на зачитане това малцинство и уважение... на религиозните му чувства“¹⁴¹. „Генералната линия“ на новата просветна политика била формулирана още през 1935 г.: „Министерството официално да дава вид, че прави всичко възможно от своя страна, че турското училище да се издигне на подобаваща висота, без обаче да дава ония резултати, каквито се добиват в народните училища. От друга страна, едно подчинено народностно малцинство, което е разселено в компактни маси..., представлява... сериозна опасност за държавната ни сигурност, ако то чрез просвета бъде издигнато до едно стъпало.“¹⁴²

Това отношение се запазва през целия период на авторитарното управление на цар Борис III. „Трябва да се направи всичко възможно“ – четем в полицейския доклад за 1941 г. – „че турците да тънат в невежество, културният им уровень да бъде колкото се може по-нисък, а в материално-икономическо отношение – да не им позволяваме да стъпят здраво на краката си. По тоя начин те ще дойдат до положението нито да могат, нито да имат време да се занимават с политически въпроси.“¹⁴³

¹³⁹ ЦДИА, ф. 177, оп. 2, а.е. 835, л. 18 (по Ю. Мемишев. Цит. съч., 125).

¹⁴⁰ Пак там (по Ю. Мемишев. Цит. съч., 122).

¹⁴¹ ЦДИА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1001, л. 9 (по Ю. Мемишев. Цит. съч., 123).

¹⁴² ЦДИА, ф. 177, оп. 2, а.е. 836, л. 4 (решение на конференцията на областните и погранични училищни инспектори през учебната 1935–1936 г. – по Ю. Мемишев. Цит. съч., 123).

¹⁴³ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а.е. 860, л. 44 (по Ю. Мемишев. Цит. съч., 168).

За тази цел властите стриктно се придържали към частния статут на малцинствените училища, чиито разноски по строеж, ремонт, отопление, обзавеждане и издръжка на преподавателите останали изцяло за сметка на религиозните общини. Същевременно в тях почти тройно нараснал броят на българските учители, натоварени и с някои непедagogически задачи¹⁴⁴. Тази сегрегационна политика скоро дала резултати. Поради слабите финансови възможности, лошите хигиенични условия, ниското педагогическо ниво и редица други причини много училища били закрити¹⁴⁵. Още през 1923–1928 г. техният брой спаднал от 1300 на 920, в 1936 г. вече бил 605, а до края на войната се редуцирал с нови 40%, така че в 1944 г. останали само 367 частни училища за нуждите на цялото турско население в страната. Тъй като децата на мюсюлманите не били допускани до българските народни училища¹⁴⁶ и едва една трета от подлежащите на задължително образование турчета наистина ходели на училище, а там получавали по-скоро религиозно образование, отколкото действителни научни знания, то неграмотността продължавала да обхваща преобладаващата част на малцинството. Това задълбочавало неговата културна стагнация, увеличавало духовната му изостаналост и го превръщало в политически ограничена, стопански немощна и социално индеферентна част на обществото.

*

И така до края на Втората световна война турците в България са третираны като една в общи линии изостанала, но несъздаваща особени грижи малцинствена група. Отношението

¹⁴⁴ От 136 души през учебната 1935–1936 г. на 386 души през 1936–1937 г. (по Ю. Мемисhev. Цит. съч., 124). Като преподаватели по български език, българска история и география те трябвало да бъдат „окото и ухото на държавната власт“ и да следят всичко, което ставало в съответното турско селище, а за да не зависят от училищните настоятелства се заплащали от държавата (ЦДИА, ф. 177, оп. 2, а.е. 836).

¹⁴⁵ Част от тях били разположени в маломерни джамийски помещения, а за учители често се назначавали слабограмотни духовни лица, които, поради бедността на населението, понякога трябвало да се задоволяват и със заплащане в натура.

¹⁴⁶ ЦДИА, ф. 177, оп. 2, а.е. 836, л. 360 (по Ю. Мемисhev. Цит. съч., 122).

към тях се определяло от обществено-политическото развитие на страната, нейната външна ориентация, промените в съседна Турция и международната обстановка. Културно-религиозната автономност на мюсюлманите била акцептирана, а техните права – осигурени с международните договори и споразумения от Берлин (1878), Истанбул (1909, 1913, 1914), Ньой (1919), Анкара (1925) и др. Те били ограничавани единствено в кризисни за страната моменти, а по време на земеделския режим мюсюлманите получили и допълнителни стимули за развитие.

Сравнително по-голям натиск изпитвало помашкото население, което през Балканските войни било подложено на масово покръстване и преименуване по административен път или чрез четите на ВМРО. Ориентирането на България към централните сили – съюзници на Турция в Първата световна война довело до връщане на имената и религията на българите мохамедани. Техните изселвания през 1927, 1933 и 1935 г. обаче свидетелстват за ново влошаване на положението. По-късно организацията „Дружба – Родина“ разгърнала широкомащабна дейност за приобщаване на родопските помаци, които в 1942 г. били насилствено преименувани.

За разлика от българомохамеданите турското мюсюлманско население запазило културната си автономност през целия разглеждан период. С проникване на кемалистките идеи и пробуждане на турския национализъм обаче властите внесли корекции в дотогавашното отношение към малцинството. Наложенията ограничения след 1934 г. принудили Анкара да реагира с интензивизиране на репатрационната си политика. Същевременно натискът на монархическия режим и изселването на по-будната част от турската интелигенция допринесли културният живот на това население да остане на изключително скромно равнище. Подложено на притеснения от страна на властите и оставено на опеката на ислямското духовенство¹⁴⁷, то се пре-

¹⁴⁷ Мюсюлманската религиозна общност в България била ръководена от софийското главно мюфтийство, което притежавало широки компетенции в духовната, юридическата и образователната сфера. В своята дейност главният мюфтия бил подпомаган от 16 мюфтии (по един на област) и 32 помощник-мюфтии (по един от околия), като мюфтиите титуляри се назначавали с царски указ по предложение на главния мюфтия, а той на свой ред бил избран от Висш духовен съвет, включващ всички мюфтии

върнало в своеобразен придатък на българската нация – конфесионално различен от нейната основна маса, но изолиран и от населението на републиканска Турция. Българските турци, които в мнозинството си били дребни селяни или принадлежали към нисшите градски слоеве, запазили традиционния си начин на живот и продължили да се ползват от арабската азбука и нормите на шерийското право дълго след като Турция обърнала поглед към културата на европейския свят. Те умишлено били тласнати към самозатваряне в религиозната си общност, на която била отредена само пасивна роля в живота на страната. Тази култивирана с годините политическа инертност се запазила и по-късно – в епохата на блоковото противопоставяне, когато историята на българските турци навлязла в нов етап на развитие.

и техните заместници. Освен това във всяко селище с поне 40 мюсюлмански семейства имало местен съвет на религиозната общност, занимаващ се с администрирането на вакъфите, училищата и пр. Правните въпроси били решавани от шерийски съдилища, а за нуждите на култа съществували около 2300 джамии с над 4000 религиозни служители. (Вж. А. Поповиќ. Цит. съч., 395).

Трета глава

От националното малцинство към етнокултурна анихилация

Ако до 1944 г. турският проблем в България няма акутно значение и само пробудените националистически страсти предизвиквали известни компликации, то политическите промени след войната поставили и българските турци в коренно различни условия. Съветизирането на страната, колективизацията в селското стопанство, одържавяването на турското учебно дело и засилената атеистична политика извършили прелом в традиционния живот на мюсюлманското население, а спускането на „желязната завеса“ и по границите на България и Турция прокарало нова, още по-дълбока бразда между двата съседни народа. Британските опити през 1943 г. да предизвикат турска инвазия в България и негативното отношение на Англия и САЩ към установения в страната „народнодемократичен“ режим; съветското проникване на Балканите, индиректната намеса на СССР в гръцката гражданска война и призивите на Москва за образуване на независима кюрдска република, съчетани с претенции към турските области около Карс и Ардахан, всичко това засилвало недоверието между двете балкански държави. С провъзгласяването на доктрината Труман и плана Маршал и последвалото учредяване на комунистическото Информбюро (1947), България и Турция се озовали в различни сфери на влияние, което довело и до включването им в основните противостоящи си блока на НАТО (1950–1952) и Варшавския пакт (1955). Така турското малцинство – естествено предимство между двете страни и култури – отрано попаднало в сблъсъка на студената война и се превърнало в сериозен проблем на двустранните отношения. Това засилило значението му в българската национална политика и обусловило всички опити за тотално решаване на малцинствения въпрос.

Няма конкретни цифрови данни за положението на турското население в преломната 1944 г. Знае се, че последният брой на единствения останал мюсюлмански вестник *Medeniyet* излиза на 12 август – три седмици преди отчаяния опит за измъкване на страната от Втората световна война чрез правителството на К. Муравиев. Нищо не е известно и за количеството на изселените се по това време български турци, тъй като липсват сведения за периода 1944–1947 г.¹⁴⁸ Може само да се предполага, че броят им не е надхвърлял 1000 души¹⁴⁹. Политическият обрат в България обаче довел до нелегалното емигриране на български граждани, обвързани с предишните режими и очакващи репресии

¹⁴⁸ Информацията на А. Тотев, че през 1941–1945 г. от страната са емигрирали 7298 турци (вж. при К. Кертиков. Цит. съч.), трябва да бъде приета с резерви, тъй като това всъщност е броят на изселените се в Турция български граждани само през 1941, 1942 и 1943 г. – съответно 3557, 2567 и 1174 или общо за трите години 7298 души.

¹⁴⁹ Още в началото на войната трикратно намалява емиграционният поток. Ако през 1939 г. 15 543 души се установили в Турция, то в 1940 г. техният брой спаднал на 5758, а в 1943 г. бил вече 1174 души. Съгласно Н. Д. Торп. Цит. съч., 142, между 1939 и 1945 г. от България се изселени около 30 500 мюсюлмани. Ако от тях приспадне броя на емигриралите между 1939–1943 г., за които има данни в статистическите годишници (общо 28 599), остават 1901 души за 1944 и 1945 г. Аналогично може да се подходи и към следващите две липсващи години (1946 и 1947). За периода 1946–1950 г. А. Тотев сумира количеството емигранти на 58 219 души. Ползвайки данните от българските статистически годишници, други изследователи определят броя на изселените се български турци през 1948 г. (35 души според W. Hörken и Н. Мизов или 41 души според Н. Д. Торп), 1949 г. (1521 души при W. Hörken, 1525 души при Н. Мизов или 1537 души при Н. Д. Торп) и 1950 г. (55 746 души при W. Hörken и Н. Мизов или 55 789 души при Н. Д. Торп) – общо 57 302 (при W. Hörken), 57 306 (при Н. Мизов) или 57 403 (при Н. Д. Торп) емигранти за 1948–1950 г. Ако тази сума бъде приспадната от посочената при А. Тотев, остават между 816 и 917 души за 1946 и 1947 г. Това съответства и на общата тенденция за ограничаване и намаляване на изселванията в Турция между 1938 и 1948 г. Срв. W. Hörken. *Im Schatten der nationalen Frage: Die bulgarisch-türkischen Beziehungen.* – SOE, 36, 1987, № 2-3, 75-95; № 4, 78-194, вж. по-специално с. 95, табл. 3 с посочените там извори; Н. Мизов. *Ислямът в България. Същност, модернизация и преодоляване.* С., 1965, с. 15; Н. Д. Торп. Цит. съч., 142 и К. Кертиков. Цит. съч. Въз основа на непубликувани досега архивни материали от МВНР наскоро бяха посочени 887 изселници в Турция за периода 1946–1948 г. Срв. И. Баев, Н. Котев. *Изследническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война.* – *Международни отношения*, 1994, кн. 1, 16-27.

от страна на новата власт. Какво е било количеството на изселниците мюсюлмани, движени и от подобни подбуди, днес трудно може да се разбере.

Първите следвоенни години са време на съществени подобрения в статута на българските турци, превърнати при предишната сегрегационна политика в своеобразен апендикс на нацията. Още на 27-28 декември 1944 г. БРП(к) провежда конференция с представители на турското малцинство, а на 30 март 1945 г. в Пловдив – и с помаците комунисти. На тези срещи се обсъжда положението на мюсюлманите преди Деветосептемврийския преврат и се набелязват някои мерки за приобщаване на това население към идеите на Отечествения фронт. Делегираните на конференциите мюсюлмани се оплакват от непромененото отношение на местната администрация, която не давала „наряди за продукти и стоки на турското население“, пращала го на „ангарийна работа“ и се отнасяла към турците като към „робии“. Те поставят въпроса за възобновяване служенето в армията, за държавна издръжка на турските училища, за закриване на духовното училище в Шумен и превръщането му в светска гимназия, за възстановяване на комунистическия вестник *Ziya*, за създаването на турски културно-просветни дружества и пр. Същевременно обръщат внимание на обстоятелството, че „реакционни елементи“ сред ходжите и „туранците“ бързо се приспособявали към новата обстановка и настройвали срещу отечественофронтовската власт. Всичко това кара ЦК на БРП(к) да обсъди въпроса за „работата всред турското малцинство“. Предвид съществуващия в някои краища „национален антагонизъм между българи и турци“, дължащ се на дейността на турската национална пропаганда (така Антон Югов) и даденото „нареждане до турските националисти да навлизат в РМС и партията“ (Трайчо Костов), ЦК решава на 12 февруари 1945 г. да не се създават турски организации, а само турски просветни комисии при комитетите на ОФ; да се изпрати литература на турски език от СССР; да не се издава турски партиен орган, а „вместо започналия да излиза някакъв си турски вестник, дело на частна инициатива, да се организира отечественофронтовски вестник на турски език“; да се превърне духовното училище „Нюап“ в светска гимназия; да се въведе държавна програма в турските училища, като издръжката им се поеме от държавата;

да се дават редовни дажби на населението наравно с българското и пр.¹⁵⁰

През 1945 г. отново е възобновена турскоезичната периодика – първоначално с вестник *Vatan* (*Отечество*, София, 1945), а след това и с отечественофронтовското издание *Yeni ışık* (*Нова светлина*, София, 1945–1946 и сл.)¹⁵¹, след което възникват и други вестници – *Eylülcü çocuk* (*Септемврийче*, София, 1946–1960), *Halk gençliği* (*Народна младеж*, София, 1948 и сл.), *Halk yükselişi* (*Народен подем*, София, 1948/49–1949/59) и пр.¹⁵² Постепенно е увеличен боят на турските училища. Със закона за допълнение на закона за народното просвещение от 1946 г. и съобразно решението на Политбюро от 12.II.1945 г. малцинствените училища за пръв път се изравняват във всяко отношение с българските¹⁵³. Това стимулира турското население да помогне с доброволен труд за изграждането на нови училищни сгради¹⁵⁴. Само през 1947 г. били открити 75 такива

¹⁵⁰ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 34, 6-8. Сръ. също Ст. Трифонов. *Строго поверително. БКП и националният въпрос, 1944–1989*. – в. *Поз led*, бр. 16-20 от 22 април – 20 май 1991 (вж. бр. 16 от 22 април). Също: Бабев, Котев. *Изселническият въпрос*. Ч. 1, с. 19.

¹⁵¹ След 1947 г. вестникът с главен редактор Исмаил Джамбазов (след 1990 г. ректор на Полувисшия ислямския институт към Главното мюфтийство на мюсюлманите в София) започва да излиза само под названието *Işık* (*Светлина*), но през 1964 г. е възстановено старото му наименование. С течение на времето той се превръща в основен информационен орган на ЦК на БКП за турското население в страната.

¹⁵² Вж. още органа на политическото управление на войсковата група на съветската армия за българските турци – вестник *Dostluk* (*Дружба*, 1947), просъществувалият за съвсем кратко време вестник *Brigadir* (*Бригадир*, Исперих, 1949, 2 бр.) и претърпелият множество промени в заглавието си *Propagandasın pot defteri* (*Бележник на пропагандиста*, София, 1947 и сл.), излизал през 1948–1950 г. като *Propagandasın kılavuzu* (*Наръчник на пропагандиста*), а в 1951–1955 г. като *Agitatorün kılavuzu* (*Наръчник на агитатора*) и превърнал се след 1957 г. в приложение на *Yeni ışık*.

¹⁵³ *Държавен вестник* (ДВ), бр. 234 от 12.X.1946 г., с. 7-8.

¹⁵⁴ Вж. Ю. Г. Марков. *Развитие на образованието сред турското население в България (1944 – 1952 г.)*. – *ИПр.*, 1971, кн. 1, 69-79 (на с. 70 с посочените там примери и извори).

учебни заведения¹⁵⁵. Съответно нараснала и тяхната посещаемост – през 1948 г. вече 80% от турчетата редовно ходели на училище¹⁵⁶. За подготовката на религиозни кадри били запазени 5 медресета¹⁵⁷, а Шуменският „Нюаб“ – основното мюсюлманско средно духовно училище – се превърнал в един вид турска малцинствена гимназия. На 17 септември 1947 г. в Стара Загора е основано първото турско педагогическо училище с подпомаган от държавата пансион, на 6 октомври същата година в Пловдив се открива и първата българомохамеданска духовна гимназия, а през 1948 г. към Учителския институт в Шумен е създаден специален отдел за подготовка на турски прогимназиални учители. През 1948/49 г. биват открити летни детски градини за турски деца и се провеждат курсове за учителки туркини в тях. Възникват турски читалища (от 1947 г.); в районите с компактно турско население се създават и обособени турски читални¹⁵⁸.

¹⁵⁵ В литературата съществува известно разминаване на изходните данни. Докато Ю. Мемишев. Цит. съч., с. 126, табл. 6 например отбелязва за учебната 1943–1944 г. наличието само на 367 турски училища (344 първоначални и 23 прогимназиални), то Н. Мизов. Цит. съч., 159 отчита за същата учебна година 404 турски училища, които през 1948–1949 г. достигнали цифрата 977. Позовавайки се на *Статистика на образованието*, С., 1949, Юлиан Марков посочва 941 турски училища още през учебната 1946–1947 г. (вж. Ю. Г. Марков. Цит. съч., 70–71). Същевременно в призива си към мюсюлманите от 5.XII.1947 г. да подкрепят програмата на Отечествения фронт, „българският мюфтия Османов“ изтъква, че след 9.IX.1944 г. мюсюлманските училища в страната се увеличили от 490 на 984. Срв. В. Spuler. *Die Lage der Muslime in Südosteuropa seit 1945. – Der Islam*, 30, 1, 1952, 209–213. Авторът не конкретизира цитираното от него лице. Възможно е тук да става въпрос за тогавашния търновски мюфтия Исуф Али Османов. По-вероятно е обаче в случая да е бил визиран главният мюфтия на българските мюсюлмани, който от началото на 1949 г. се нарича вече Акиф Османоглу (респ. Османоглу, Османолу), подобно на множество други по-видни български турци, отхвърлили след приемането на „Димитровската“ конституция фамилните окончания -ов, -ев.

¹⁵⁶ През 1939 г. това били по-малко от 15%, а в 1952 г. – над 97%, ако се вярва на данните в образователния раздел от доклада за петгодишния план (публик. 1953 г.), на който се позовават и западните автори (напр. R. L. Wolff. Цит. съч., 479–480).

¹⁵⁷ В гр. Шумен, в с. Лиляково (Айтоско), в с. Чифлишка махала (Айтоско), в с. Страчин (Поморийско) и в с. Враникон (Омуртагско). Те функционирали като низши духовни училища до 1949 г., след което постепенно били закрити.

¹⁵⁸ Вж. А. Веселинова. *Грижите на народната власт към турското малцинство у нас (1944–1954)*. – *Известия на държавните архиви*, 9, 1963, 140–146 с посочените там извори.

Всичко това свидетелства за чувствителни облекчения в положението на българските мюсюлмани, които при преброяването през 1946 г. възлизали на 938 418 души. От тях 675 000 (или 9,61% от цялото население) били регистрирани като етнически турци. Още по-големи възможности за разширяване на малцинствените права дала приетата през декември 1947 г. първа републиканска („Димитровска“) конституция, в чийто чл. 79 е записано, че **„националните малцинства имат право да се учат на свой майчин език и да развиват националната си култура“** при задължително изучаване на българския език¹⁵⁹. С конституцията се санкционирало проповядването на каквато и да било расова, национална или религиозна омраза (чл. 72), забранявала се злоупотребата с религията за политически цели и образуването на политически организации на верска основа (чл. 78). В първоначалния проект се предвиждало дори правото на всеки гражданин **„да определя свободно своята народност“** (към чл. 71)¹⁶⁰ – пасаж, който по-късно отпаднал от окончателния текст. Макар в основния закон да не се визира конкретно турското население, той потвърждавал фактически неговия национален статут и в официалните публикации от втората половина на 40-те години открито се говори за „турско национално малцинство“. Това позволило отпадането на българските окончания -ов, -ев от системата на мюсюлманските фамилни имена¹⁶¹, а масата българомохамедани, преименувани през 1942 г., възстановили старите си названия.

Още в началото на века някои представители на левия политически спектър апелирали за премахване на частния статут на малцинствените училища и за превръщането им в издържани от държавата светски учебни заведения¹⁶². Вече в

¹⁵⁹ Вж. Конституция на Народна република България, публикувана в притурка към вестник *Отечествен фронт* (ОФ), бр. 1000 от 5.XII.1947 г.

¹⁶⁰ ОФ, бр. 987 от 20.XI.1947, с. 1, 4-5.

¹⁶¹ Така например народният представител от 1947 г. Сабри Демиров се превръща през 1948 г. в Сабри Демироглу (срв. тук също бел. 155). Този външен израз на разширените малцинствени права се проявява закономерно и след свалянето на Живковия режим. Наличието на подобни примери от предходния исторически период (XIX – началото на XX век) обезсмисля разгорелия се през 1991 г. публичен спор около премахването на наставките -ов, -ев от турските фамилни имена.

¹⁶² Вж. тук бел. 102.

условията на „народнодемократичния“ режим отпаднали всякакви пречки пред отделянето на религията от държавата (нещо, което Кемал Ататюрк осъществява в Турция 20 години по-рано) и поставянето на всички видове училища под общ държавен контрол. Това отговаряло и на плановете на отечественофронтовската власт. Новата конституция съдържала текстове, че църквата е отделна от държавата, образованието е светско, а училищата – държавни. Тези положения залегнали и в програмата на Отечествения фронт, приета на неговия Втори конгрес (2-3 февруари 1948 г.), където между приоритетните задачи са посочени: „отделяне на черквата от държавата“, „осигуряване... на националните малцинства... свобода да се учат на майчиния си език“, осъществяване на „държавен контрол върху народното образование“, обезпечаване „светския характер на възпитанието“ и закриване на „всички частни верски първоначални и средни училища, както и ония, в които възпитанието е поверено на служители от черковната йерархия“¹⁶³. През 1948 г. държавата изцяло поела управлението на турските училища¹⁶⁴, а в 1949 г. под директен правителствен контрол попаднали също джамиите и останалите мюсюлмански религиозни институции.

Тези мерки, макар да засягат някои традиционни свободи (например правото на училищно самоуправление), допринесли за измъкване на малцинството от стагниращото положение, в което го заварва Деветосептемврийският преврат. Дори да е имало известни недоволства, те не намират (а и как биха могли?) никаква публична изява, доколкото висшето мюсюлманско духовенство и по-видните турски представители официално застават зад политиката на Отечествения фронт¹⁶⁵. Това

¹⁶³ *ОФ*, бр. 1028 от 11.1.1948, с. 1-2, 7; бр. 1052 от 6.11.1948, с. 3-4.

¹⁶⁴ Една от първите секуларизирани духовно-образователни институции на българските мюсюлмани било основаното в 1922 г. голямо медресе „Нюваб“ в Шумен. През май 1948 г. то е приравнено към гимназиите, а от 1950 г. преминава изцяло под ведомството на МНП, с което загубва верския си характер.

¹⁶⁵ Във връзка с новата конституция например неврокопският мюфтия призовава представителите на религиозните общини, имамите и ходжите в околията към сътрудничество с народната власт: „Дълг ни се налага“ – пише той – „и ние, мюсюлманите, от своя страна да се покажем като добри и изпълнителни граждани на страната. Всички закони и нареждания

личи както в изказвания на духовните водачи на мюсюлманското население, така също в публикуваните по различни поводи съобщения и телеграми от името на турското малцинство¹⁶⁶. Между неговите най-нови придобивки пресата непрекъснато изтъква правото на земеделска пенсия на турските селяни наравно с българските, свободата на вероизповеданието и изпълнението на религиозните обреди, гарантираното от държавата **безплатно образование** на децата на роден език, достъпът на турски младежи до **висшите училища** в страната и т.н. Същевременно в края на 40-те години биват взети мерки за по-голямото привличане на това население в общественно-политическия живот. Откриват се паметници на загинали турци-партизани, включват се турски представители в местните ОФ-комитети и администрацията, набират се турски младежи за строителните бригади. През 1947–1948 г. вестниците постоянно поместват благодарствени телеграми и рапорти на малцинството в подкрепа на правителствения курс. Зад кухата схематичност на фразите обаче прозира въпросът дали така афишираният ентузиазъм не криел и организирана скрита принуда? И ако главният мюфтия изтъква от страниците на печата, че малцинството „доброволно и ентузиазирано“ участвало в стопанското и културно-просветното издигане на родината си, а турските младежи „непринудено“ се записвали в „стройните редици на славното бригадирско движение“¹⁶⁷, то същият този печат недвусмислено разкрива разпоредителния механизъм на акцията по набирането на бригадири¹⁶⁸.

на новото димитровско правителство ще донесат благосъстояние както за мюсюлманите, така и за всички граждани“ (вж. *ОФ*, бр. 1029 от 13.I.1948, с. 5).

¹⁶⁶ По стил и изразни средства те напълно отговарят на духа на своето време и свидетелстват за бързото възприемане (и налагане) в България на съветските норми на общественото поведение. Не липсват и отделни изявления, които днес ни звучат куриозно. Така например турският делегат на Втория конгрес на ОФ с радост отбелязва участието на турските жени в „акцията за изкърпване дрехите на югославските деца“, а представителят на 250-те хиляди български цигани (sic) на свой ред обявява съревнование на турското малцинство при преодоляване на неграмотността (вж. *ОФ*, бр. 1050 г. 4.II.1948, с. 3).

¹⁶⁷ *ОФ*, бр. 1107 от 10.IV.1948, с.3.

¹⁶⁸ В окръжно на Главното мюфтийство се нареждало на всички мюфтии, председатели на мюсюлманските вероизповедни общини, директорн,

Това очертава известна двойственост в положението на турското малцинство. От една страна, процесите на преобразувания в обществото водели до позитивни промени в социално-битовата сфера, до по-голямо културно-политическо уважение на турското население и подобряване на неговия социален статут. От друга страна обаче същите тези фактори влизали в противоречие с традиционната му социална структура и менталитет. Достатъчно е да си представим какъв „срив“ с миналото прозира зад обявения пред Втория конгрес на ОФ „радостен факт“, че турската жена, която от векове се криела под фередже, „днес взема дейно участие в начинанията на отечественофронттовското правителство“ и в редица села жените туркини се ползвали „като агитаторки в изборите“¹⁶⁹. Несъмнено форсираните промени в политическата и социално-битовата сфера са били чувствани от определени слоеве като нападки в установения начин на живот и заплахата за идентичността на българските турци¹⁷⁰. Ето защо, въпреки добронамерената политика,

учители и свещенослужители в страната „да влязат веднага във връзка с местните отечественофронттовски комитети и с ръководителите на Съюза на народната младеж и съвместно с тях да устроят масови събрания на турското малцинство“, на които трябвало да се наблегне „върху необходимостта от масово участие на турските младежи, като броят им достигне 24 000 души“. С това мюсюлманската младеж щяла да даде „доказателство, че цени свободите и правата, които ѝ е дала отечественофронттовската власт“ и щяла да „участва активно в строителството на своята собствена татковина, Народна република България“. Адресатите на това окръжно са призовани също да започнат и лична агитация сред населението за набиране на бригадири (вж. ОФ, бр. 1090 от 21.III.1948, с. 5). По подобен начин навярно е било осъществявано и разпространението на вестник *Yeni işik*, доколкото в Пловдивския район например този въпрос бил разглеждан на специална конференция на мюсюлманския актив наред с въпросите за посевния план, участието в отечественофронттовската организация и набирането на бригадири из средите на турското малцинство (вж. приветствената телеграма до В. Коларов в ОФ, бр. 1094 от 26.III.1948, с. 3).

¹⁶⁹ ОФ, бр. 1050 от 4.II.1948, с. 3.

¹⁷⁰ Много ходжи агитират срещу привличането на турци в строителството и промишлеността, изтъквайки, че общуването с „гяури“ би подкопало тяхната вяра, а оттук и народността им облик. Затова съветват работещите в градовете да не се устройват там със семействата си, а да оставят своите жени и деца в турските села. Подобни аргументи биват излагани по-късно и срещу кооперирането – то било в разрез с изискванията на

още в края на 40-те години сред мюсюлманите се засилва желанието да емигрират, което е насърчавано и от интензивната Анкарска пропаганда.

Не бива да се забравя, че процесите в следвоенна България протичат на фона на все по-изострящото се напрежение между двете съседни страни. От 1945 г. техните взаимоотношения се намират във връзка с ориентацията им към великите сили. Изхождайки от своите интереси, западните съюзници оставят България в зоната на руското влияние. За южната част на Балканите обаче те не са така отстъпчиви. Следвоенната конфронтация с Москва проличава особено силно в Гърция, където политическото противопоставяне между подкрепяните от България и Югославия прокомунистически сили и поддържаното от Великобритания и САЩ правителство прераства в ожесточена гражданска война¹⁷¹. Това допълнително подхранва в турската общественост чувството на заплаха от СССР и ускорява западната интеграция на страната. През май 1947 г. Анкара обявява, че е готова за дългосрочно приемане на балкански турци въз основа на сключените преди споразумения, а от втората половина на същата година поставя и въпроса за положение

исляма и мюсюлманския бит, защото съвместната работа щяла да доведе до допир с „гяурите“, откъдето сред мюсюлманите ще проникне бацилът на безбожието. Освен това на жените щяло да се наложи да работят заедно с чужди мъже, включително и мъже немюсюлмани, което е грях. (Срв. Н. Мизов. Цит съч., 110).

¹⁷¹ Още по време на окупацията Гръцкият национален фронт за освобождение (ЕАМ) с помощта на своята народноосвободителна армия (ЕЛАС) контролира немалка част от северните територии на Гърция. След възстановяване на монархията през октомври 1946 г. на тази основа възниква доминираната от комунистите Гръцка демократическа армия, която води борба за установяване на „народнодемократично“ републиканско управление. На 24 декември 1947 г. нейният предводител Markos Vafiadis прокламира образуването на временно демократическо правителство в овладяната от партизаните планинска част на страната. Не случайно Г. Димитров предвижда в изявлението си пред чуждите кореспонденти от 17.1.1948 г. включването и на Гърция в бъдещата Балканска (или евентуална обща източноевропейска) федерация: „Когато въпросът [за федерация или конфедерация – б.м., В. С.] узрее, ...тогава ...народите на народната демокрация – на Румъния, България, Югославия, Албания, Чехословакия, Полша, Унгария и Гърция – запомнете и Гърция! – ще го решат“ (вж. *ОФ*, бр. 1036 от 26.1.1948, с. 1, 4).

нието на турското малцинство в България. Заедно с това нараства броят на граничните инциденти и се засилва пропагандната война, която с времето придобива все по-изострен тон.

Още през септември 1946 г. представител на помаците зад граница говори за потискане на мюсюлманското население в България¹⁷². Към края на войната в Гърция биват формирани специални помашки диверсантски групи¹⁷³; през лятото на 1945 г. турски дипломат в Скопие помага за създаването на турската нелегална организация „Уйджел“¹⁷⁴. В 1947 и 1948 г. зачестяват случаите на престрелки и нарушаване на българския граничен суверенитет от гръцка и турска страна. На 11.X.1947 г. турски самолет нахърнява българското въздушно пространство в района на Малко Търново¹⁷⁵, на 15 и 16 ноември същата година е нападнат български граничен пост край Свиленград¹⁷⁶, а след като на 9.II.1948 г. два турски военни самолета биват свалени в района на град Созопол, напрежението между двете страни достига критичната си точка¹⁷⁷. На 13 март 1948 г. българските власти настояват за отзоваване на турския военен аташе и неговия адютант поради обвинения в шпионаж, на което Анкара отговаря със закриване на този дипломатически пост и на свой ред прогонва българския военен аташе¹⁷⁸. През 1948 г. дипломатическите отношения биват силно редуцирани, търговията спада под нивото от предходната година. Същевременно в турските медии продължава ожесточената антибългарска кампания. На 31 март 1948 г. вестник *Yeni Sabah*, позовавайки се на пристигнали от България бегълци, твърди, че турците в страната били подложени на гонения – била им

¹⁷² В. Spuler. Цит. съч., 212.

¹⁷³ Една такава е унищожена на 30.IV.1947 г. в района на Смолян (вж. *ОФ*, бр. 972 от 2.XI.1947, с. 1).

¹⁷⁴ *ОФ*, бр. 1036 от 20.I.1947, с. 3.

¹⁷⁵ *ОФ*, бр. 958 от 17.X.1947, с. 1. Вж. също W. Höpken. *Im Schatten*, 78, който въз основа на издадената от името на В. Коларов брошура (*Violation of Bulgarian Airspace by Turkish Aircraft*, Sofia 1948) пише за свалянето на турския самолет над България.

¹⁷⁶ *ОФ*, бр. 988 от 21.XI.1947, с. 1; бр. 991 от 25.XI.1947, с. 7.

¹⁷⁷ Вж. *ОФ*, бр. 1057 от 12.II.1948, с. 1; бр. 1069 от 26.II.1948, с. 1; бр. 1072 от 29.II.1048 г., с. 1.

¹⁷⁸ *ОФ*, бр. 1104 от 7.IV.1948, с. 1, 3; бр. 1105 от 8.IV.1948, с. 1, 3.

налагана друга вяра и им се сменяли имената (sic) и че група младежи, пътуващи с бежанците, били избити с брадви. Това съобщение предизвиква бурни протести и опровержения от българска страна¹⁷⁹. Днес трудно можем да проникнем в „хинтергрунда“ на тази дописка (във всеки случай твърдението за смяна на имената е крайно озадачаващо – дали всъщност не е ставало въпрос за помаци?), но тя недвусмислено свидетелства за отношението на турската общественост към извършващите се в България промени. Всичко това не можело да не въздейства върху настроенята на малцинството, сред което още през май 1948 г. е нараства стремежът към изселване. Властите в София дълго време го приписват единствено на Анкарската пропаганда, но още на 4 януари 1948 г. ЦК на БРП(к) стига до извода, че турското малцинство е потенциално несигурен елемент, от част от който страната би трябвало да се „освободи“.

Месеци преди турската нота от 12 май 1947 г. която отново поставя въпроса за емиграцията на дневен ред, българското външно министерство свиква междуведомствена комисия с цел да се уточнят възможностите за изселване¹⁸⁰. Тя установява, че с оглед на граничната сигурност е необходимо „разреждане“ на турското население по долината на Арда и препоръчва съответните мерки, включващи и емиграцията¹⁸¹. През ноември 1947 г. подобна комисия е учредена и при Народното събрание със задачата да представи на правителството конкретни предложения по българо-турските отношения¹⁸². Така се стига до заседанието на ЦК от 4 януари 1948 г.

На закрития пленум Г. Димитров настоява за решаването на проблема до края на същата година и предлага „небългар-

¹⁷⁹ Включително от страна на Главното мюфтийство, на представители на турската интелигенция, на отделни депутати – турци и някои мюсюлмански общини. Вж. *ОФ*, бр. 1105 от 8.IV.1948, с. 3; бр. 1107 от 10.IV.1948, с. 3; бр. 1108 от 11.IV.1948, с. 3; бр. 1111 от 16.IV.1948, с. 1, 3 и др.

¹⁸⁰ Р. Тодорова. *Външната политика на България (февруари 1947 – януари 1948 г.)*. – *Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война*. София, 1982, с. 40.

¹⁸¹ Р. Тодорова. *Българо-турски отношения след втората световна война (40-те – 60-те години)*. – *ИПр.*, 1994/95, № 5, 34-57 (вж. на с. 36).

¹⁸² Срв. Баяв, Котев. *Изселническият въпрос*. 1, 20-21.

ското население“ – една „язва за нашата страна“ – да бъде махнато от южната граница и преместено другаде¹⁸³. Той препоръчва освен това да се създаде специална Комисия за малцинствата към Националния съвет на Отечествения фронт и тя наистина бива учредена след Втория конгрес на ОФ¹⁸⁴. По-късно обаче Добри Терпешев изразява съмнение дали компактната турска маса би могла въобще някога да се приобщи и свежда въпроса главно до това, как и кога да се изселят турците, с кого да бъдат заменени и какви преобразувания да се извършат в съответните райони¹⁸⁵.

Събитията през 1948 г. забавят взимането на окончателно решение. На 10 февруари Сталин упреква в Кремъл лидерите на българската и югославската компартии в прибързани действия без съгласуваност с Москва¹⁸⁶. Това ускорява изплъзването на Тито от опита за съветска опека и предизвиква

¹⁸³ ЦПА, ф. 1, оп. 5, а.е. 19, л. 17: „...трябва да ви кажа – нека си остане между нас – че има един голям въпрос, който не от вчера съществува, то е, че по нашата южна граница имаме всъщност не българско население, което представлява постоянна язва за нашата страна. Пред нас, като партия и правителство, стои въпроса да намерим начин да го махнем от там и го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено българско население.

В различни важни пунктове на страната... имаме компактно турско население. При нашия режим, който даде пълна свобода на малцинствените групи, започнаха да вдигат глава мюфтиите, турските агенти; младежта започна да появява турски национализъм; обръщат очи към Цариград и Анкара. Трябва да вземем необходимите мерки за това. Този проблем трябва да се разреши през 1948 година... Не можем да оставим Народна Република България в такова положение, в каквото е съществувала до 9 септември.“

¹⁸⁴ Още на първото заседание на Националния съвет от 4.II.1948 г., на което за главен секретар е избран Вълко Червенков (вж. ОФ, бр. 1051 от 5.II.1948 г., с. 1, 3).

¹⁸⁵ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 637, л. 26. Вж. приложения там (л. 17-27) доклад на Добри Терпешев от 25.VII.1949 г., в който той информира Политбюро за проведеното от него съещание в Кърджали по проблемите, свързани със събирането на тютюна и въпросите за „раздвижване на турците за заминаване в Турция“.

¹⁸⁶ Поводът е познатото изказване на Г. Димитров от 17.I.1948 г. за евентуалната източноевропейска федерация. Известна е реакцията на Москва срещу плановете за създаване на Източен блок или дори само на

своеобразно разслоение в ръководството на БКП¹⁸⁷. С изключването на Югославия от Коминформа (28.IV.1948) е сложен край на идеята за Балканска федерация. Нейният дългогодишен радетел Г. Димитров е принуден да се присъедини към критиките срещу Титовия режим и на Петия конгрес на БКП през декември същата година той обвинява югославското ръководство в национализъм и шовинизъм. Постепенно в управлението на страната все повече се налага политическата воля на Москва, а по отношение на македонския въпрос България се връща на старите си позиции.

Политическият обрат от 1948 г. се отразява и върху положението на турското малцинство. Влошаването на българо-югославските отношения води до ограничения в неговия статут, а засилващата се държавна намеса в почти всички области на живота изостря атмосферата на враждебност, която се подклажда и от нарасналия брой на политическите арести в страната. През април 1949 г. МВР сигнализира за зачестилите бягства на турци през границата с помощта на местното население. По този повод Д. Терпешев предлага да бъдат изселвани във вътрешността на страната семействата на емигриралите турци. Два месеца по-късно става пределно ясно, че решаването на турския въпрос повече не може да се отлага¹⁸⁸. Трудностите

митнически съюз без участието на СССР. Критиката във вестник *Правда* от 28.I.1948 г. принуждава БТА да разясни думите на Димитров, но същевременно да подчертае, че още през 1904 г. е било решено създаването на митническа уния между България и Сърбия, чието реализиране било осуетено под външния натиск на тогавашните велики сили Германия и Австро-Унгария. (*ОФ*, бр. 1044 от 29.I.1948, с. 1, 3). За съветските позиции по въпроса от западна гледна точка вж. R. L. Wolff. Цит. съч., 320-322; O. Brandes. *Konföderationspläne im 2. Weltkrieg. – Südosteuropa-Mitteilungen (SOEM)*, 23, 4, 1983, 3-19; H. Hartl. *Die Idee des "einigen Balkans" (II): Sozialistische und kommunistische Föderationsprojekte – und was aus ihnen wurde. – SOEM*, 16, 4, 1976, 50-57 (също под заглавието: *An Stalins Veto gescheitert. Zur Geschichte der Kommunistischen Balkan-Föderationspläne. – SOEM*, 25, 3, 1985, 20-27) и др.

¹⁸⁷ От една страна – някогашните местни партийни функционери, като Тр. Костов, А. Югов и пр., от друга – съветските „послушници“, като В. Червенков, Г. Цанев и т.н., а Г. Димитров – като балансираща фигура по средата.

¹⁸⁸ Още в края на юни и първата десетдневка от юли в Родопите започва кампания за масово напускане на страната. По този повод Д. Терпешев сигнализира до Политбюро, че „молби за изселване са подали почти всички

по адаптирането към новите социално-политически промени, въздействието на Анкарската пропаганда, слухът, че граничната зона можела да се превърне в театър на военни действия, примерът с изселването на българките евреи в Израел, всичко това провокирало стремежа на турците да емигрират. Нов подтик вероятно дала и смъртта на Г. Димитров на 2 юли 1949 г., с чието име още от 20-те години били свързвани плановете за Балканска комунистическа федерация и произтичащото от тях следвоенно стимулиране на национално-малцинствените права. Ето защо на 18 август 1949 г. Политбюро са ЦК на БКП дава зелена светлина на отлагания вече от година курс към изселване¹⁸⁹. Било решено да не се пречи повече на желаещите от пограничните околии да емигрират, като им се позволи да вземат

турци и помаци от тоя край, включително и партийците“ (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 637, л. 27). Някои от тях били изминали дори десетки километри пеша, за да се доберат до турското консулство в Пловдив. Сред мюсюлманите се водела пропаганда и се разпространявали слухове, че в Турция един картоф тежал 8 кг и там те щели са получат къщи и долари, докато, ако останат, децата им щели да бъдат изпратени в Русия. Издигали се лозунги против ТКЗС и в защита на Корана, агитирало се, че ако не бъдат пуснати легално, щели да избягат, че след време в Родопите отново щяла да господства Турция и т.н. Особено недоволни те били от забраната да се изучава Корана в училищата, от организирането на жените и изграждането на детски градини, от образуването на ТКЗС и налагането на петгодишния стопански план, който принуждавал мъжете да се заемат с някои непривични за тях дейности и пр. Подчертавало се, че искат да си отиват „в отечеството“, така както сторили това и евреите, защото в България от 1934 г. насам турците не били зачитани за хора... (Пак там, л. 17-27).

¹⁸⁹ През същата година ръководните органи на БКП неколкократно са ангажирани с „турския въпрос“. Още на 9 април ЦК се занимава с въпроса за разглеждане на молбите за изселване в Турция (ЦПА, ф. 1, оп. 8, а.е. 414), а след смъртта на Г. Димитров решава на 12 юли да бъде преустановено „масовото изселване“ на турското население (Пак там, а.е. 474). На 28 юли 1949 г. Политбюро одобрява предложенията на Д. Терпешев за санкциониране на партийни членове, които са агитирали за замняване в Турция; разпускане на някои „съмиителни“ партийни организации; изселване по списък най-напред на лицата, възглавявали акцията за емигрирането; забраняване продажбата на турски имотн на когото и да било освен на държавата и др. (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 637). Вече на 6 август Секретариатът взима решение за провеждане на съвещание в ЦК относно изселването на „част от турското население“ (ЦПА, ф. 1, оп. 8, а.е. 500) и така се стига до решението на Политбюро от 18 август 1949 г.

със себе си домашна покъщнина, но не и добитък. В случай че Турция откажела приемането им, до края на годината трябвало да се организира преселването на това население „в северните райони на страната“, а на негово място да бъдат заселени българи, с оглед прибирането на тютюна. За политическата подготовка и провеждането на акцията щяла да следи специално създадена правителствена комисия при Министерския съвет. Изселването следвало да се осъществи „на етапи и по групи, като най-напред бъдат изселени всички турски реакционери и подстрекатели“, а занапред спрямо помаците трябвало да се провежда линията, че те са „българи, а не турци или нещо средно между българите и турците“, че това население в далечното минало е било насилствено потурчено и че в негов интерес е то да отхвърли влиянието на „турската реакция“ и се „присъедини напълно към българския народ“¹⁹⁰.

Решението било взето по-малко от месец, след като В. Коларов оглавил държавната власт¹⁹¹ и дошло тъкмо навреме предвид засилващия се емиграционен натиск и все по-голямото изостряне на българо-турските отношения. През септември 1949 г. двете страни се обвиняват взаимно в нахърняване на дипломатическия суверенитет поради нападение над българското консулство в Истанбул и бомбен атентат срещу турското – в Пловдив. Българските власти дали гласност на една „декларация за лоялност“ на турски депутати в Народното събрание, изпратена по този повод до ЦК на БКП, НС на ОФ и някои правителствени организации. Един месец по-късно радио "София" отново разкритикувало „вредната кампания на реакционните турски среди, които искат да подбудят българските турци към изселване“. И наистина още от втората половина на 1949 г. борят на молбите за виза нараснал скокообразно. Ако в резултат на ограничителните мерки след войната количеството разрешения за изселване било сведено до минимум (96 през 1948 г.)¹⁹², а между януари и септември 1949 г. турските представителства в страната издали само 495 входни визи, то тяхното количество

¹⁹⁰ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 653, л. 4-5.

¹⁹¹ Цялата акция обаче се провежда по времето на В. Червенков.

¹⁹² R. L. Wolff. Цит. съч., 477.

нараснало на 2512 в трите месеца до края на същата година¹⁹³. Когато правителството премахнало изкуствените пречки и в началото на 1950 г. станало ясно, че емиграцията би могла да се възобнови, избухнала истинска изселническа еуфория. Броят на емигриращите турци се увеличил от 860 души през януари на 7000 – през август 1950 г.¹⁹⁴ Всичко това протичало на фона на все по-засилващото се напрежение в българо-турските отношения и започналата вече колективизация на земята. Избухналите на места въоръжени сблъсъци накарали тогавашния министър на вътрешните работи Антон Югов да говори дори за една „невидима война“¹⁹⁵.

Продължавали и граничните инциденти. През пролетта на 1950 г. в района на Свиленград бил задържан автомобилът на някакъв турски журналист, за когото – както и при предишните нарушения на границата – турците твърдели, че неволно бил сбъркал пътя. На 26 април турски тренировъчен самолет достигнал чак до Бургас, но противовъздушната отбрана се поколебала да го свали, а излетелите по-късно 4 двойки изстребителни не успели да открият нарушителя. На 10 юни бил задържан на българска територия джип с въоръжени лица, двама от които избягали обратно в Турция, а третият бил убит. Тези и други подобни случаи наложили възприемането на „по-остър тон“ срещу нарушенията на българската граница. В писмо до Политбюро от 13.VI.1950 г. В. Червенков настоява да се „пооправи“ езика на дипломатическите ноти на МВНР. „Ние трябва да притискаме турските ефендиета с аргументите си“ – отбелязва той, – „а не да ги оставяме те да се ползват от неподвижността и мекушавостта на нашите дипломатически институции“¹⁹⁶. Първата половина на 1951 изобилства на български протестни ноти. Още през март България подчертава, че докато извършителите на пловдивския атентат вече са арестувани и осъдени, турските власти проявили прекалена снизходителност към

¹⁹³ W. Höpken. *Emigration*, 627.

¹⁹⁴ R. L. Wolff. Цит. съч., 477.

¹⁹⁵ Вж. J. Reuter. *Die Entnationalisierung der Türken in Bulgarien. Sofias Politik der Zwangsbulgarisierung aus jugoslawischer Sicht.* – SOE, 34, 1985, № 3-4, 169-177 (и по-специално на с. 171).

¹⁹⁶ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 927, л. 1.

нападателят на българското консулство. По подобен начин тя реагира и на публикувани в турския печат „клевети“ срещу В. Червенков, протестира срещу „отказа“ на турското правителство да осъди и предаде на българските власти лица, извършили убийства в отвлечен български самолет, срещу заплахите за конфискуване собствеността на българската екзархия в Истанбул и т.н.¹⁹⁷

При тази изострена обстановка българското правителство официално оповестява намерението си да започне масова експулсация. В специална нота 304, 1 от 10 август 1950 г. то изтъква, че 250 000 български турци са подали молби за напускане и над 54 000 души вече имат български изселнически документи, докато от турска страна до момента били издадени само 15 000 входни визи¹⁹⁸. Анкара е обвинена, че независимо от постоянната пропаганда, нарушава фиксираното в договора от 1925 г. право на свободна емиграция, тъй като нейните представителства системно бавели молбите за виза, разследвали политическите възгледи на кандидатите, опитвайки се да извличат информация, връщали просителите, докато получат български паспорт, и с тези обструкционни действия практически възпрепятствали изселването. В нотата се призовават турските

¹⁹⁷ Същевременно се извършва усилена подготовка за практическото провеждане на изселването. На 19 юли Д. Терпешев предлага пенсиите на турци занаятци да бъдат изплащани не авансово в началото на тримесечието, а всеки месец и да се прекратяват при евентуално изселване на получателите (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 981). Още по-рано, на 4 май Политбюро взема решение да бъдат освободени от трудова повинност младежите турци, чиито близки и семейства заминават за Турция, като се изисква от тях да заплатят военния си данък в размер на 10 000 лв. (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 813.). На практика обаче, макар и платили своя „откуп“, много турци биват задържани на военна служба и работят при лоши битови условия и изключителна натовареност почти до деня на заминаването си. Срв. *Трудоваците – войници роби – Права и свободи*, год. III, бр. 5 от 29.1.1993, с. 3, където един селянин от Кърджалийско си припомня как през 1950 г. бил прокаран път в планината за 8 месеца и 19 дни вместо за 8 години при дневна норма 450 колички пръст и камъни на 150 м разстояние.

¹⁹⁸ До началото на август 1950 г. били издадени 54 028 изходни и 15 825 (по турски данни – 26 788) входни визи. Срв. W. Höpken. *Emigration*, 627. Според R. L. Wolff. Цит. съч., 477, броят на издадените от турска страна към 10.VIII.1950 г. входни визи бил 15 836.

власти да снабдят в **примесечен срок** всички желаещи с необходимите документи¹⁹⁹. Същевременно била организирана продажбата на изселническите имоти и транспортирането на емигранти до границата, преди още да са издадени съответния брой входни визи.

Турция не била подготвена за такъв развой. В характеризацията се с истеричен антикомунизъм климат на студената война, турските власти се опасявали, че емиграцията може да бъде използвана за инфилтрирането на шпиони. С оглед интересите на сигурността те се нуждаели от време, за да разкрият внедрените евентуално комунистически агенти. Освен това турската икономика не била в състояние да поеме наведнъж толкова много бежанци без необходимите средства за препитание²⁰⁰. Ето защо с ответна нота 77513/2221 от 22 август

¹⁹⁹ Всичките 250 000 кандидати, т.е. почти 1/3 от цялото турско малцинство. Според J. Reuter. Цит. съч., 113, заявки за напускане били подали всъщност около 600 000 български турци (?!), а съгласно B. Spuler. Цит. съч., 213, през февруари 1951 г. България обявила намерението си да се освободи от всичките 850 000 мюсюлмани.

²⁰⁰ На този момент наблягат редица западни автори. Според B. Spuler. Цит. съч., 212-213 например, целта на българските управници била да се изтика един ненадежден елемент, населяващ при това особено гъсто стратегически важните райони на Южна Добруджа, а от друга – да се създадат стопански затруднения за самата Турция. На свой ред R. L. Wolff. Цит. съч., 477, смята, че „ревизията“ на българската малцинствена политика е породена от стремежа на правителството да конфискува земите на турските селяни в Добруджа, които били от голям стратегически интерес за СССР. Достъпната архивна документация обаче доказва, че не Добруджа, а граничните с Турция райони били обект на намеренията за редуциране на турския етнически елемент. Нерядко и в по-късните западни изследвания изселническата кампания от началото на 50-те години се обяснява главно като опит на Москва за комунистическа инфилтрация в Турция и нейното политико-икономическо дестабилизиране. Особено впечатление в случая прави съвпадането по време на изселването с китайската офанзива в Северна Корея, където Турция била ангажирана със свой военен контингент. Привежда се мнението на турското външно министерство, че цялата акция е „директно подбудена от Москва“. Без да се изключват тези моменти, първопричината обаче трябва да се търси във вътрешно-политическата ситуация на турското малцинство, проявяващо по-трудна приспособимост към социалистическите промени, а от друга страна – и в засилената турска пропаганда, предизвикала на места един вид „изселническа психоза“ и допринесла за дезорганизиране на самата българска икономика чрез масово напускане на работа, продажба на имущество

Анкара остро възразява срещу краткия срок и характера на цялата кампания, напомняща по-скоро принудително масово прогонване, доколкото изселниците трябвало да изоставят своите домове и стопанства, без да бъдат реално обезщетени, а на границата им се искало и мито за всичко извън личния багаж. Тя протестирала срещу ултимативния характер на българската нота и на свой ред обвинила България, че не се придържа към решенията за имуществото в Конвенцията за установяване, която въобще не предвиждала подобни масови изселвания в определен срок.

Въпреки това турските служби ускорили формалните процедури. Ако дотогава те се стараели да намалят емиграционния поток чрез лимитирано издаване на разрешения²⁰¹, то през август – септември 1950 г. били оформени вече около 71 000 входни визи и близо 13 000 български турци успели да преминат границата. Поради лошото материално положение на изселниците с предимство се приемали онези кандидати, които имали роднини в Турция, а останалите били карани да искат виза едва след като притежават необходимите български документи. Предвид на обявения до 10 ноември срок обаче българските власти започнали да подтикват все по-голям брой емигранти към границата.

Естествено собствените социални и икономически затруднения не позволявали на Турция да приюти за три месеца четвърт милион преселници. Липсвала и необходимата организация за това. Поради тези причини на 7 октомври 1950 г. Анкара преустановила приемането на емигранти, мотивирайки се с много-

и пр. Вж. по-подробно при W. Höpken. *Emigration*, 631-632; *Im Schatten*, 88-89. Вж. също B. N. Şimşir. *Bulgaristan Türkleri üzerine araştırmalar ve belgeler*. I. 1950 yılı Türk-Bulgar nota düellosu; II. 1950'lerde Türk basını ve Bulgaristan göçmenleri; III. Büyük göçün sona ermesi (1950-1951). – *Türk Kültürü* (Ankara), 272 (1985), 500-514; 274 (1986), 120-134; 275 (1986), 194-205.

²⁰¹ Освен това кандидатите били предупреждавани от консулските служби да декларират, че няма да имат никакви претенции към турското правителство (ЦПА, ф. 1 оп. 6, а.е. 637, л. 24. Срв. тук изказването на турския представител от Златоград, който обяснява масовия стремеж към изселване с някои народопсихологични черти, характерни въобще за мюсюлманския манталитет: „Турците са като овце – щом един се запише и другите веднага“. Почти същото обяснение е дадено и по-късно, през 1989 г., на един немски журналист.)

бройните случаи на нелегално преминаване²⁰² и главно – с прехвърлянето на 360 цигански семейства, които нямали право на изселване²⁰³. На българските протести било отговорено, че границата ще остане затворена, докато не се постигне договореност за регулирано протичане на емиграцията. София възразила, че вече хиляди турци са продали своето имущество и притежават изходни визи, обявила турските власти за „расисти“ (понеже не желали да приемат цигани) и „корумпирани“ (тъй като „давали визи само на богатите“), заплашила да закрие турските консулства в страната²⁰⁴, протестирала срещу задържането на 131 жп-вагона²⁰⁵ (в които всъщност живеели по-бедните преселници) и изтъкнала, че стотина изтощени и обезверени бежанци били изпратени обратно да търсят храна и подслон от „любезните български граничари“²⁰⁶. Към края на месеца близо 5000 емигранти били струпани в граничните селища без надежда да бъдат приети в Турция или върнати по домовете. След като ги посетил, главният мюфтия изпратил протестна телеграма до турското посолство в София, апелирайки за спешното решаване на проблема. Съветската преса открито застанала на българска страна²⁰⁷, а Турция на свой ред започнала да обмисля възможността за излагането на целия въпрос пред ООН²⁰⁸. През ноември 1950 г. обаче българското правителство изразило готовност за известни отстъпки и декларирало, че ако сред емигрантите действително има лица с цигански произход, те могат

²⁰² След осуетяването на един такъв опит група бежанци се насочила към гръцка територия в точката на съприкосновение на трите държави. Последвал протест на гръцкото правителство и спиране на *Simplon Orient Express* (Вж. R. L. Wolff. Цит. съч., 478).

²⁰³ W. Höpken. *Im Schatten*, 87.

²⁰⁴ Вж. в този смисъл предложението на М. Нейчев за закриване на турското консулство във Варна (ЦДА, ф. 1, оп. 8, а.е. 1907).

²⁰⁵ Срв. ЦПА, ф. 1, оп. 8, а.е. 1903.

²⁰⁶ Вж. R. L. Wolff. Цит. съч., 478.

²⁰⁷ Вж. *Правда* от 26.X.1950; *Известия* от 27.X.1950.

²⁰⁸ Още през октомври българските власти протестирали пред Общото събрание на ООН по повод решението за разглеждане на въпроса за правата на човека в България, Румъния и Унгария, а на 2 ноември ЦК решава да бъдат организирани в тази връзка масови протестни събрания в страната (срв. ЦПА, ф. 1, оп. 8, а.е. 1929).

да бъдат върнати обратно²⁰⁹. На 2 декември 1950 г. двете страни постигнали споразумение, според което България щяла да изселва занапред само лица, притежаващи турски входни визи²¹⁰, а Турция се задължавала да пропуска по 650 преселници дневно²¹¹. Българските власти се съгласили също да приемат и 71 цигански семейства, които били депортирани без необходимото разрешение за влизане. Така емиграцията се възобновила и между декември 1950 г. и февруари 1951 г. границата била прекосявана средно от 20 000 души на месец²¹², като за цялата 1950 г. броят на изселниците достигнал 55 746 души²¹³.

Още през първата половина на 1951 г. обаче проличава тенденция към промяна в българския курс²¹⁴. Пресата все по-често подчертава подобрените условия на живот на останалите в страната мюсюлмани. С това се целяло да бъде подсигурана тяхната лоялност към комунистическия режим, а от друга страна – и да се успокои тюркоезичното население в чужбина (главно в средноазиатските републики на СССР). През февруари една 13-членна културна делегация от Азербайджан обикаля с пропагандна цел районите, обитавани от български турци. На път за Москва в страната се отбива и освободеният от затвора прогресивен турски поет Назъм Хикмет, който на срещи с местното население го призовава да остане, разкривайки „истината за живота в Турция“. Така в апогея на изселническата кампания българските власти подготвят почвата за въвеждане на съветската национална политика. На 26 април 1951 г. ЦК на БКП дава указания на окръжните и местни комитети да засилят приемането на турци в партията. Те трябвало да бъдат

²⁰⁹ Решение за това ЦК на БКП взима още на 27.X.1950 г. (вж. ЦПА, ф. 1, оп. 8, а.е. 1916).

²¹⁰ Това е в духа на направеното от Анкара предложение още през април 1937 г. (Вж. тук бел. 136).

²¹¹ Н. Д. Торп. Цит. съч., 142.

²¹² W. Höpken. *Im Schatten*, 87.

²¹³ W. Höpken. *Im Schatten*, 95, таб. 3; Н. Музов. Цит. съч., 15. По-различно при Н. Д. Торп. Цит. съч., 142: 55789 емигранти през 1950 г.

²¹⁴ През януари и февруари Политбюро взима някои решения за работата на партията с турското население, за размяна на делегации с Азербайджан, за изхранването на жителите от пограничните родопски области, за заселване на освободените от турски изселници земи и пр. (вж. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1217, 1235 и 1241).

възпитани в „патриотичен дух, за да се чувстват граждани на България и да осъзнаят, че са активни строители на социализма и своето собствено щастие и благополучие“²¹⁵. През май се появяват съобщения за нелегалното завръщане на някои разочаровани бежанци, на които властите оказали съответна подкрепа. Вече след август 1951 г. все по-определено се очертават контурите на новата малцинствена политика, насочена към интегрирането на турското население в цялостния живот на страната. Успоредно с това започва да намалява и емиграцията. Ако в началото на годината средният месечен брой на изселниците достигал 20 000, през май и юни той бил редуциран на по 8000, през юли и август – на по 5000, за да спадне през октомври на 3455, а в ноември – дори на 1114 души²¹⁶.

Когато в началото на ноември Анкара повторно затваря границата, дотогава от страната били емигрирали над 154 000 български турци²¹⁷, като само през 1951 г. броят им достигал 98 252 души²¹⁸. Отново като официален аргумент се изтъквало нелегалното прехвърляне на цигани²¹⁹ с фалшифицирани входни

²¹⁵ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1298. В решението на Политбюро № 103 от 26.IV.1951 г. се обръща внимание и на образованието. Просветните органи се задължавали да отделят специални квоти и стипендии за приемане на турски младежи в професионалните училища и гимназиите. Вж. ЦПА, ф. 1, оп. 16, а.е. 103 (срв. също Ю. Г. Марков. Цит. съч., 73).

²¹⁶ W. Hörken. *Im Schatten*, 95, tab. 3.

²¹⁷ Така W. Hörken. *Emigration*, 634. Между август 1950 и ноември 1951 г. включително от България се изселили 134 548 души (срв. W. Hörken. *Im Schatten*, 95, tab. 3). Общо за 1950–1951 г. броят им възлиза на 153 998 (по W. Hörken. *Im Schatten*, 95, tab. 3; Н. Музов. Цит. съч., 15) или 154 130 (съгласно Н. Д. Торп. Цит. съч., 142), а ако към него се прибавят и данните за предходните две години, количеството български турци, напуснали страната между 1948 и 1951 г., достига 155 558 (Н. Музов. Цит. съч., 15; W. Hörken. *Im Schatten*, 88 и 95, tab. 3) или 155 710 (Н. Д. Торп. Цит. съч., 142) души. За 156 410 турци изселили се между 1949–1951 г., говори Ст. Трифонов в доклад на 12-тата Национална школа на младите истории в Приморско (1992). Цифрата 156 000 емигранти през 1948–1951 г. е посочена и в *Die türkische Minderheit in Bulgarien*. – WDSOE, 10, 1961, 131–139. Естествено турските оценки са доста по-завишени – 220 000 преселници до второто затваряне на границата през 1951 г. (R. L. Wolff. Цит. съч., 479).

²¹⁸ Срв. Н. Музов. Цит. съч., 15; W. Hörken. *Im Schatten*, 95, tab. 3. Различно при Н. Д. Торп. Цит. съч., 142 – 98.341 изселиници през 1951 г.

²¹⁹ 126 души според W. Hörken. *Im Schatten*, 87 или 1500 цигани съгласно R. L. Wolff. Цит. съч., 479.

визи, които България отказвала да приеме обратно. Отхвърляйки тези обвинения, българското правителство упрекнало турските власти, че си търсят претекст, за да пречат на изселването. То не реагирало на предложението за преговори по ново отваряне на границите, а използвало повода за пренасочване на емигрантския въпрос към компетенциите на МВР, което преустановило всякакво по-нататъшно изселване²²⁰. В началото на следващата година настъпило още по-силно охлаждане на двустранните отношения. България протестирала срещу използването на турската територия като оперативна база за американски и британски агенти, а така също и срещу привличането на Турция в Североатлантическия пакт. На 25 март 1952 г. българското правителство подчертава в специална нота, че цялата отговорност за преотварянето на границата остава само в Турция. Така въпросът за емиграцията бива окончателно снет от дневния ред и когато през февруари 1953 г. Анкара формално вдига граничните бариери, изселването вече било отдавна преустановено. На Турция не останала никаква друга възможност, освен да се погрижи за пълното интегриране на бежанците, за което получила и съответна международна подкрепа²²¹. След спиране на емиграцията турският президент Celâl Bayar заявил в 1953 г., че страната му била в състояние „да се справи и с двойно по-голям брой население от 40-50 милиона и дори се нуждаела от него за своето развитие и отбрана“²²². Думите му обаче целели само постигането на вътрешен политически ефект

²²⁰ W. Höpken. *Emigration*, 633.

²²¹ Например средства от помощта за заселване по плана Маршал, помощ на Световната здравна организация за медицинско подsigуряване и пр. Още през 1952 г. всички пришълци били вече подслонени, получавайки от държавата земя, къщи и средства за производство, които били освободени от данъци за петгодишен срок. С течение на времето повечето български турци се установили около Измир, Бурса и Истанбул. Вж. по-подробно при W. Höpken. *Emigration*, 634-637. Вж. също W. Höpken. *Emigration und Integration von Bulgarien-Türken seit dem Zweiten Weltkrieg. Ein Vergleich der Auswanderungswellen von 1950/1 und 1989*. – In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, hrsg. von G. Seewann. Oldenbourg, 1993, 359-376 (и по-специално на с. 365-369, 376); H. L. Kostanick. *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks 1950-1953*. Berkeley, Los Angeles 1957 и др.

²²² W. Höpken. *Emigration*, 630.

и нямали никаква стойност за останалите в България мюсюлмани, включително и за онези 60 000 български турци, които не могли да емигрират, въпреки че притежавали турски входни визи²²³. До края на десетилетието се отбелязват само няколко изолирани случаи на преселване²²⁴. Същевременно било форсирано въвеждането на съветската културно-автономна малцинствена политика с цел да се спечели турското население за социалистическата кауза и да бъде „превъзпитано“ в патриотичен и комунистически дух.

*

Времето на В. Червенков от края на „Сталинската ера“ заема особено място в историята на българските турци. Успоредно със засилената съветизация на страната през първата половина на 50-те години се провежда и политика на все по-голямо разширяване на турските малцинствени права в образователната и културната сфера. До известна степен това е продължение на линията от „Димитровския период“, но докато тогава при преодоляването на етническите проблеми се изхождало главно от българските традиции, стремежът към изграждането на една „народнодемократична“ форма на управление и желанието за създаване на Балканска федерация, в която по съветски образец да намерят разрешение националните спорни въпроси, то сега съветският опит в малцинствената политика започва да бъде прилаган в условията на една „мононационална“ държава. Ето защо годините 1951/2–1956/8 могат да се разглеждат като отделен период в развитието на турския малцинствен въпрос. Тогава продължава форсираното изграждане на турски училища, създават се нови турски вестници, библиотеки и театри, стимулира се духовното и стопанско разви-

²²³ В. Şimşir, *Migrations from Bulgaria to Turkey: 1950–1951 Exodus*. – In: *Dış Politika*, 1986, № 3-4, p. 90 (по W. Höpken, *Emigration*, 630). При второто затваряне на границата останали около 110 000 души с подадени молби за напускане.

²²⁴ 1952 – 0; 1953 – 0 (Höpken) или 5 (Торп); 1954 – 6 (Höpken) или 4 (Торп). Общо 6 случая отбелязва Н. Мизов за 1953–1954 г.; 1955 – 0 (Höpken, Торп) или 4 (Мизов); 1956 – 4 (Höpken, Торп) или 0 (Мизов); 1957 – 1; 1958 – 1 и 1959 – 2. Срв. W. Höpken, *Im Schatten*, 95, tab. 3; H. D. Торп. Цит. съч., 142; Н. Мизов. Цит. съч., 15.

тие на турското население, формирането на турска интелигенция, но в рамките на комунистическата идеология и съветския социален модел.

Още през 1951/2 г. биват открити турски естрадни театри в Хасково и Коларовград (Шумен), по-късно – в Кърджали и Разград, в Русе (1954) и на други места. През 1952 г. такива театрални трупи изнасят представления и в София. Към съществуващата вече централна турска преса (*Yeni ışık*, *Euyûlcü çocuk*, *Halk Gençliği*, *Agitatorün Kılavuzu*) се добавят нови издания на окръжните комитети на БКП в Коларовград, Хасково, Русе и Сталин (Варна). Повечето от тях се появяват като страници приложения на турски език в съответните български регионални вестници и по-късно прерастват в обособена турска периодика например: *Kolarovgrad savaşı* (*Коларовградска борба*, Коларовград, 1951–1956)²²⁵, *Rodop mücadelesi* (*Родопска борба*, Хасково, 1951–1959)²²⁶, *Muhabir yardımcısı* (*Помощник на дописника*, Коларовград, 1953–1955), *Tuna gerçeği* (*Дунавска правда*, Русе, 1955–1959), *Stalin bayrağı* (*Сталинско знаме*, Сталин, 1956–1959)²²⁷ и др. От 1954 г. под редакцията на Ибрахим Татарлиев и Мехмед Бейтулов започва да излиза и списанието *Yeni hayat* (*Нов живот*, София) – едно от основните периодични издания на турски език в социалистическа България²²⁸.

През този период продължава изграждането на нови турски училища. В 1952 г. те вече наброяват 1020 основни и 3 педаго-

²²⁵ До 1955 излиза като четвърта страница на в. *Коларовградска борба*, през 1955 г. – като отделен турски вестник, издание на ОК на БКП в Коларовград (Шумен), а от 1956 г. се печата под заглавието *Savaş* (*Борба*, 1956–1959).

²²⁶ Още на 25.XI.1954 г. Политбюро взема решение за издаване на турски език на съществуващите окръжни вестници *Родопска борба*, *Коларовградска борба* и *Дунавска правда* (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 2390).

²²⁷ Решение за самостоятелно издание на турски език на вестник *Сталинско знаме* е взето на 27.III.1956 г. (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 2804) По-късно, след 1956 г., вестникът е възобновен под названието *Halk davası* (*Народно дело*, Варна), което било и първоначалното му име, тъй като едва след 3.III.1950 г. вестник *Народно дело* бил преименуван в *Сталинско знаме* (ЦПА, ф. 1, п. 8, .е. 1227).

²²⁸ Решение за названието на това месечно списание и за назначаването на редакторите в него Политбюро взема на 18.I.1954 г. (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.с. 2003).

гически. Нараства и посещаемостта – в тях вече се учат около 97% от всички турски деца. През учебната 1952/3 г. броят на училищата се увеличил на 1054, а през 1956/7 г. достигнал 1149 учебни заведения²²⁹. Занятията в тях се водели изцяло на турски език (българският бил застъпен само с няколко часа), като покрай общообразователните предмети подрастващите били запознавани също с турската история и литература. Но и тук програмата все повече се центрирала около главната идеологическа цел – въвеждането на младежта в комунистическите идеали и нейното възпитаване по съветски образец.

Особено внимание се обърнало на изграждането на средни турски училища. От Освобождението на България до края на Втората световна война в страната имало само 400 турци (sic), завършили средно образование²³⁰. През 1952 г. се открили средното турско общообразователно училище в Момчилград и турската девическа гимназия в Русе, а на следващата година функционирали вече 4 турски гимназии и 4 турски отдела към българските средни училища²³¹. Нараснал броят и на турските учителски институти. На мястото на единственото дотогава педагогическо училище в Стара Загора през учебната 1951/2 г. се създали две нови – в Разград и Кърджали, а на следващата година разкрило вратите си и трето педагогическо училище в София, чиито курсисти освен общежитие получавали също безплатно храна, облекло, учебници и други помагала. За изграждането на турското образователно дело в България на отговорни постове били назначени командирани за целта съветски специалисти²³². Първоначално турските младежи били изпращани да следват и в съветските висши учебни заведения (главно в

²²⁹ Н. Мизов. Цит. съч., 159.

²³⁰ Така по Ю. Г. Марков. Цит. съч., 72, който се позовава на стенографския протокол от Шестия конгрес на БКП (С., 1954, с. 323). Още по-трагично било положението с българите мохамедани. Първият от тях успял да завърши гимназия едва през 1931 г. Срв. Ст. Михайлов. Цит. съч., 119.

²³¹ Ю. Г. Марков. Цит. съч., 72 – *Стенографски протокол от Шестия конгрес на БКП*. С., 1954, с. 323. Турски гимназии имало също в Крумовград, Ардино, Шумен, Исперих, Дулово, а в гр. Хасково функционирали и полувисши медицински институт за турцини.

²³² ЦДА, ф. 142, оп. 9, а.е. 5, а.е. 39; ф. 136, оп. 11, а.е. 564 (вж. при Ю. Г. Марков. Цит. съч., 78).

Азербайджан)²³³, но през 1954 г. към Софийския университет е основана отделна катедра по Турска филология, с което най-после в България се създали предпоставки за институционализирано развитие на ориенталистиката²³⁴. Тук при организиране на учебната програма е използвано съдействието на унгарски и съветски тюрколози. Обучението се водело на турски език, застъпени били основни предмети като „Увод в тюркологията“ (Георг Хазай), „Турска граматика“ (Гълъб Гълъбов), „Турска литература“ и „Турски фолклор“ (Риза Моллов), „Съвременен турски език“ и „Турска диалектология“ (Мефкюре Моллова), „Турска лексикология“ (Хюсеин Махмудов) и др. По този начин турската младеж получила още по-добри възможности за своето интелектуално развитие. Тя се сдобила и с някои предимства и привилегии при кандидатстването във ВУЗ – както по Турска филология, така и по ред други специалности²³⁵.

Заедно с това били извършени множество подобрения в социалната и стопанската област – в турските райони започнали да се строят предприятия и болници, прокаравали се нови пътища, стимулирало се развитието на търговията. Били взети мерки и за обществено-политическото приобщаване на турското население, като се организирали женски домакински курсове, спецкурсове за медицински сестри, школи за обучението на бригадири и трактористи, тримесечни партийни курсове на турски език за активисти, провеждали се периодични сказки и други мероприятия, на които – естествено – тежестта падала върху идеологическата просвета. На изборите за народни съвети през 1952 г. били избрани 3291 български турци, от които 284 жени. По същото време около 4000 представители на малцинството

²³³ Още в средата на 1951 г. за СССР заминава делегация от представители на турското малцинство. По-късно наред с тримесечните партийни курсове в страната, на обучение в Азербайджан и по-специално в партийните и комсомолски школи биват изпратени турски активисти (срв. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1042, а.е. 2058, а.е. 2127 и др.).

²³⁴ Макар корените на университетската тюркология у нас да лежат в лекторатите на Димитър Гаджанов и Гълъб Гълъбов отпреди Втората световна война. Срв. V. Stojanow. *Überblick über die Forschungseinrichtungen der Turkologie in Bulgarien.* – *MT*, 12, 1986 (1988), 1-21.

²³⁵ Още през учебната 1946/7 г. без конкурсен изпит като редовни студенти се записват 25 турци. По-късно броят им расне и в 1953 г. вече имало 1805 студенти по различни специалности от турското малцинство.

членували в организациите на БКП и ОФ, а 18 000 турци заемали отговорни постове²³⁶.

През този период се провежда и паспортизация в страната²³⁷, при която всичките 80 387 помаци²³⁸ били записани като българи. Това предизвикало брожения в Разложка, Гоцеделчевска и Тетевенска околии, където населението отказвало да получи паспорти, опасявайки се, че регистрирането на помациите като българи целяло тяхното „покръстване“ и след време властите можели да им сменят имената и да забранят посещаването на джамиите. Ето защо те искали да бъдат смятани за „турци“ или в краен случай да се отбележи в паспорта също, че са „мюсюлмани“ – като гаранция срещу бъдещо „отнемане на вратата“. Била изпратена дори делегация до парламента да изтъкне, че българомохамеданите се чувстват турци и като такива желаят да се регистрират. Формалното разяснение, че съгласно историческите факти това население било българско, не удовлетворило просителите²³⁹. Направената проверка показала, че може би над половината от помациите в България имат турско самосъзнание, поради което на 18 април 1953 г. Политбюро решава да не

²³⁶ Като председатели, заместник-председатели, секретари и пълномощници, членове на изпълнителни комитети на народните съвети, народни представители (15 турски депутати във Второто ОНС през 1953 г.) и пр. Този процес на идейно-политическо приобщаване се задълбочил и в края на 1961 г. от окръзите с по-компактно турско население в организациите на ОФ били обхванати 113 872 турци, в тези на БКП членували 16 031, а в комсомолските дружества – 67 568 души. По същото време 15 454 турски активисти работели на различно равнище в партийните, отечественофронтонските и комсомолските комитети (по Н. Мизов. Цит. съч., 141).

²³⁷ Вж. решенията на Политбюро от 24.1.1952 и 23.ХІІ.1952 – ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1531, а.е. 1712.

²³⁸ Така по данни на МВР – 28 814 помаци в Хасковски окръг, 27 306 – в Пловдивски, 22 000 – в Благоевградски и 2257 в Плевенски окръг (Тетевенска околия). Срв. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1787, л. 83.

²³⁹ „Всички българо-мохамедани... включително и най-отговорните, партийното бюро и съвета, са недоволни от отговора на Президиума...“ – пише до Народното събрание председателят на ИК на ОНС в гр. Тетевен, Али Чаушов. – „Единодушно се изказват, че никога няма да се примирят да се пишат в паспортите българи... Тази власт е вече за нас чужда... Не искат да слушат никакви разяснения за историческия си произход.“ (Вж. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1787, л. 88).

се прилага административен натиск, но и да не се записват българо-ромохамеданите като турци²⁴⁰. За съжаление два месеца по-късно МВР допуска редица извращения в Гоцеделчевско и Пещерско²⁴¹, което посява семената на бъдещи раздори. Аналогични проблеми възникнали и с ромското население. Съгласно окръжно на МВР 5-434 от 11 май 1950 г. много цигани мюсюлмани били записани тогава като турци с оглед на предстоящото изселване. По време на паспортизацията обаче част от тях получили паспорти с отбелязана народност „циганин“, а не „турчин“ и това възбудило недоволства. На свой ред православните цигани, особено тези от Ботевградско, настоявали да бъдат признати за „българи“. Във връзка с това Политбюро разглежда едно предложение за разрешаване записването на циганите „по произход такива, каквито те самите се чувстват – българи или турци“ и предоставянето на власите и каракачаните „сами да посочат своята народност“, но по целесъобразност предложението бива отклонено²⁴².

Що се отнася до турското население, то подобрените условия на живот и развитието на малцинствените права се отразили на абсолютния му прираст. Наистина при преброяването от 1956 г. били регистрирани само 656 025 български турци (8,74% от общия брой на населението), т.е. отчетен е спад с 19 475 души спрямо състоянието от 1946 г. Но ако се вземе под внимание и количеството емигранти през 1948 и 1951 г., то реалното увеличение на турците за този десетгодишен период би надхвърлило 130 000 души²⁴³. Заедно с изселниците броят на българските

²⁴⁰ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1787, л. 78-89.

²⁴¹ В селата Абланица, Осина, Сатовча, Доспат, Змеица и др., където се провеждали блокади, извършвали се проверки по домовете, налагали се масово глоби, не се допускало излизането на полето, купуването на хранителни продукти, дори наливането на вода от селските чешми без личен паспорт и др. Вж. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1833.

²⁴² Сръ. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1843, л. 4, 175-177.

²⁴³ Ако от количеството български турци през 1946 г. се приспадне броят на емигриралите, остават 519 942 души. Разликата между тях и общия брой на турското население през 1956 г. дава евентуален прираст от 136 083 души. Като сравнение може да бъде посочено, че в периода на най-голямо толериране на турските малцинствени права през 1920–1926 г. броят на турците нараснал само с 64 859 души и с нови 10 505 души – до следващото

турци щеше да надвишава 800-хилядната граница, с което още тогава те щяха да образуват около 10,44% от цялото население на страната²⁴⁴.

Трудно е да се определи дали и доколко по онова време демографският аспект играел някаква роля при формиране на малцинствената политика. Знае се, че той става важен фактор едва при Т. Живков и особено през 70-те и 80-те години, когато количеството на българските турци отново се движи около 10-те процента и поради това техният реален брой остава скрит от очите на обществеността. Не е ясно също и до каква степен провежданата линия до 1956 г. способства за пробуждане на турския национализъм – нещо многократно изтъквано след Априлския пленум като обосновка за промяната на правителствения курс. Действително през десетте следвоенни години властите стимулират развитието на малцинствата и така подпомагат изграждането на нова турска интелигенция. Едва ли обаче може да се приеме, че тя като цяло „дори не знаела български“ – най-изявените нейни представители и днес са отлично интегрирани в българския обществен живот. Истината е, че както при Г. Димитров, така и при В. Червенков, решението на турския проблем се търси в рамките на сталинската национална политика. Но ако през 40-те години това все още е оправдано с оглед на очакваната общобалканска социалистическа федерация, то по-късно съветският модел се налага в съвсем различните условия на една [едно]национална държава, което неизбежно води до противоречие между интересите на националната сигурност и правото на самоопределяне на малцинството. Защото турците в България отговарят на почти всички белези за нация, постулирани от Сталин още през 1913 г. (общност на езика, сравнителна общност на територията, общност на стопанския живот, културна общност) и всяко по-нататъшно самообособяване в

преброяване през 1934 г., откогато настъпва обратът в българската малцинствена политика.

²⁴⁴ Разбира се, тук не се отчита възможният прираст и сред 155 558-те изселници, напуснали България през 1948–1951 г. Техният брой, добавен към регистрираните през 1956 г. български турци, дава 811 583 души, а присъединен към общото количество жители на страната – сумата от 7 769 267 души, която става основа при определяне на новото процентно съотношение.

рамките на държавата би трасирало пътя към автономността, от която до политически институционализираната независимост остава само една последна крачка...

Ето защо с отминаването на „сталинската ера“ настъпва обрат и в малцинствената политика, която сега се насочва към постепенно, но все по-широкообхватно приобщаване на това население към българския народ. Новият курс не противоречи на съветската идеологическа доктрина – още Ленин твърди, че при комунизма нациите ще се слеят в една световна нация с общ език. От 1929 г. Сталин коригира концепцията си за изчезването на „нацията“ при прехода от капитализъм към социализъм и вече говори за нов тип „социалистическа нация“, различна от буржоазната. По-късно Хрущов издига тезата за ускорено сближаване на националностите в СССР до постепенното им сливане в една обща нация с руски език и не е изненадващо, че адептът на неговата политика, Тодор Живков, последователно прилага новите съветски виждания по националния въпрос.

*

Промяната започва с Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г., повлиян от решенията на XX конгрес на КПСС. Само допреди няколко години пропагандата продължаваше да твърди, че той бил повратен момент в най-новата българска история. За своите съвременници пленумът наистина бележи скъсване с дотогавашната партийна линия, отхвърлянето на сталинизма във всичките му прояви, включително и култа към личността, отказ от кухата догматичност чрез „размразяване“ в духовната сфера и разкриване на нови перспективи в изграждането на социалистическото общество. Погледната от дистанцията на времето обаче, промяната през 1956 г. бе само една **подмяна** в управлението, заменяне на старите кадри с други, ориентирани към новия политически курс на Москва, изместване на отживялата примитивна догматика с една по-префинена, по-нюансирана, а оттук и по-опасна за бъдещото развитие на страната²⁴⁵.

²⁴⁵ Към края на „Хрущовата епоха“, на 4 декември 1963 г. ЦК дори обсъжда въпроса за по-нататъшното „най-тясно сближаване и в перспектива за сливане на НРБ и СССР“ (вж. ЦПА, ф. 1, оп. 5, а.е. 599).

На практика България остана тясно свързана със Съветския съюз и дори задълбочи своята зависимост от него²⁴⁶. С потушаване на унгарското въстание от есента на същата година проличава, че никакви по-сериозни трансформации в Източния блок не могат да се очакват, а през последвалия период замират и надеждите за по-значимо разкрепостяване на мисълта.

След 1956 г. в малцинствената политика се налагат два основни принципа, на които са подчинени всички решения и мероприятия на властите за приобщаване на инородното население: (1) Разграничаване от федеративния модел на СССР и СФРЮ с извода, че „България не е мултинационална държава“ и отгук – отказ от досегашния курс на сепаративно развитие на малцинствата в културната сфера; и (2) Възприемане на позицията, че „българските турци са неделима съставна част от българския народ“ поради дългогодишния съвместен живот и еднаквата степен на експлоатация, на която и българските, и турските селяни и занаятчии са били подложени от страна на управниците не само в буржоазна България, но и през османския период, което на свой ред дава основание те да бъдат разглеждани като сравнително равнопоставени елементи на изграждащата се нова „социалистическа“ нация и обуславя стремежа към нивелиране на различията в етнокултурната област. И ако дотогава властите стимулирали турската културна автономност, опитвайки се да откъснат националната самоидентификация от религиозния момент, то с възшествието на Т. Живков започва обратният процес на постепенно ограничаване на малцинствени права, за да може турското население и с рестриктивни мерки да бъде приобщено към българския народ.

Още през август 1956 г. ЦК приема решение „относно марксистко-ленинската просвета в партията“. Тук без изрично да се споменато турското население, се призовава от началото на 1957 г. да бъдат изградени общообразователни школи за негра-

²⁴⁶ Ето защо, когато 30 години по-късно „перестройката“ на Горбачов бе широко акламирана от световиата общественост, тя срещна известни резерви от страна на по-трезвомислещите среди. И ако днес някои интелектуалци трупат политически актив от „дисидентското“ си минало през 80-те години, не бива да се забравя, че тогава все пак не бе толкова проблематично да се опонира на режима от позициите на идващите от Москва „неоленинистки“ всеяния.

мотните комунисти и безпартийни активисти в „добруджанските околии, Родопския край и на отделни места в останалата част на страната“²⁴⁷. Половин месец по-късно, на 15 септември, Политбюро провежда заседание във връзка с практическата политика спрямо българските турци и взема решение за подобряване бита и културата на турското население²⁴⁸. Въпросът за „издигане политическото и културно равнище на българите мохамедани“ и пак за „подобряване бита и културата на турското население“ е разглеждан също на 17 ноември 1956 г.²⁴⁹ На 25 април 1957 г. се постановява закриването на тримесечните партийни школи на турски език в Хасково, Коларовград (Шумен) и Русе и откриването на едногодишна такава школа в Русе²⁵⁰. През юли и септември същата година Политбюро разглежда предложение на Турция за евентуално изселване на турското население²⁵¹, а на 26 декември излиза и решението му

²⁴⁷ В тях трябвало да се изучава български език, история и география на България, природознание и др., като на успешно завършилите щяло да се признае начално образование. В решението е споменато също, че „образователните школи за турския актив“ трябвало и в бъдеще да продължат дейността си. Вж. *Българската комунистическа партия В резолюции и решения на конгресите, на пленуми и на Политбюро на ЦК на БКП*, т. V, 1956–1962. С., 1965, с. 61–99.

²⁴⁸ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 2983.

²⁴⁹ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3062.

²⁵⁰ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3222. Още през 1947 г. били организирани едномесечни партийни курсове за турци в Шумен, Русе и Кърджали (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 201). По-късно, по решение на Политбюро от 26 април 1951 г., те прераснали в тримесечни. На 19 юни 1952 г. Енчо Стайков предлага да бъде учреден към Висшата партийна школа при ЦК на БКП „едногодишен курс за подготовка на партийни кадри от членове на Партията из средата на турското население“ и в отсъствието на В. Червенков Политбюро приема съответно решение, подписано от Т. Живков. Пет дни по-късно В. Червенков остро възразява срещу създаването на отделен курс с мотивировката, че „не бива партийните кадри да се делят на български, турски и пр.“, а трябва да се осигурява на турците изучаването на български език в наличните партийни школи, поради което решението бива отменено (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1602, л. 3–4, 124). С идването на Т. Живков на власт обаче въпросът е преразгледан и в Русе се създава едногодишна партийна школа на турски език, закрита през 1959 г. по решение на Политбюро (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3936) във връзка с промените в образователната система.

²⁵¹ Вж. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3326, а.е. 3372; също решението на Политбюро от 31.XII.1958 г. (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3805).

за подобряване на борбата с религията, чрез което партийните организации и комитети се задължават да разширят и засилят атеистичната пропаганда²⁵². Вече през април 1958 г. се постановява взимането на мерки за „подобряване социално-битовите условия“ на циганите²⁵³, а на 21 юни 1958 г. Политбюро поставя на вътрешнопартийна дискусия и своите „Тезиси на ЦК на БКП за работата на партията сред турското население“²⁵⁴. Всичко това позволява времето между 1956 и 1958 г., когато се извършва и главната подготовка за смяната в курса, да бъде разглеждано като своеобразен преход към новия интеграционен период. На своя Октомврийски пленум от 1958 г. ЦК утвърждава тезисите, в които е отделено място и на борбата срещу „проявите на национализъм и религиозен фанатизъм“ сред българските турци. Изтъква се, че национализмът е главното идеологическо средство за противопоставяне турци на българи, чрез спекулиране с верските, езиковите и национално-битовите особености на

²⁵² БКП в резолюции и решения, т. V, с. 166-172.

²⁵³ Вж. решението на Политбюро от 30.IV.1958 г. (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3617). Вж. също решенията от 18 септември за подобряване на работата сред турското население и ромите и от 1 октомври 1958 г. относно проектозакона за борба със скитничеството и просията (ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3713; а.е. 3757).

²⁵⁴ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3645. Вж. също протокола на съвещанието на отдел „За работа сред националните малцинства“ при ЦК на БКП, състояло се на 3 септември 1958 г., на което било разяснено решението на Политбюро от 21 юни (ЦПА, ф. 1, оп. 5, а.е. 349). На него Пеню Докузов критикува досегашната образователна политика, позволяваща на турците да завършват училище, без да знаят български език. Това налагало занаят обучението да се извършва на български при запазване изучаването на турския само като учебна дисциплина или факултативно. Той се позовава на Лениновата мисъл за сближаване на нациите и смесване на населението при социализма, в хода на който процес щели да отпаднат „обособеността и националната закостенялост“. Изтъква, че в основата на патриотичното и интернационалното възпитание на турското население трябвало да залегне въпросът за неговата родина, а във връзка с „националната турска култура“ обяснява, че българските турци създавали „не национална, а социалистическа култура, която само по форма е национална“ (вж. доклада на П. Докузов. Пак там, л. 2-31). На съвещанието турските представители поставят редица нерешени проблеми. Риза Моллов отчита като грешка масовото изселване на турци през 1948-1949 г. (пак там, л. 99-101), а по въпроса за родината Пенчо Кубадински отсича, че „за комунистите родината е Съветския съюз“ (пак там, л. 137-138).

турското население²⁵⁵. Именно опитът за тяхното поетапно преодоляване характеризира особеностите на малцинствената политика през последвалите десетилетия.

В 1958 г. започва вторият, тотален колективизационен натиск. Дотогава били кооперирани само 62,5% от обработваемата земя (предимно в ниските равнинни области), като изграждането на ТКЗС значително изоставало в полупланинските и планински райони – особено онези, населени с мюсюлмани. В 1956 г. 273 491 (или 42,4%) от българските турци продължавали да бъдат самостоятелни стопани само 206 275 души (30,0%) били включени в кооперативните земеделски стопанства. Още по-голяма разлика се очертавала при българомохамеданите – от тях едва 4779 души (3,44%) влизали в ТКЗС, докато 78 642 помаци (56,9%) оставали еднолични земеделски стопани. Т. Живков обяснява това изоставане с допуснатите грешки по времето на Червенков – с „нарушаване на ленинските принципи на материална заинтересованост“, което задържало развитието на стопанствата и водело до ежегодно намаляване доходите на кооператорите²⁵⁶, а това едва ли било добър пример за привличането на нови членове. Той често критикува и „недостатъците“ в работата по националния въпрос преди Априлския пленум, поради което не били създадени необходимите условия „за бързия стопански и културен подем на районите с компактно турско население, за по-бързото освобождаване на турското население от влиянието на реакционната пропаганда на Анкара и на религиозните предразсъдъци, за най-плътно сплотяване на българското и турското население в борбата за изграждане на новия живот“²⁵⁷. С оглед на това сплотяване се взимат необходимите мерки и още до края на 1958 г. вече 90% от турските селяни били колективирани...

²⁵⁵ Вж. доклада на П. Кубадински по т. 4 от дневния ред в протокола от пленума на ЦК от 2-4 октомври 1958 г. (ЦПА, ф. 1, оп. 5, а.е. 352).

²⁵⁶ Вж. Т. Живков, *Двадесет и вторият конгрес на КПСС и поуките от него за БКП. – Работническо дело* (РД), бр. 336 от 2 декември 1961, с. 1-6.

²⁵⁷ Т. Живков, *Дружни и единни към нови победи на социализма*. Реч... пред митинга в село Владимировци, Разградски окръг, произнесена на 28 май 1962 г. – РД, бр. 153 от 2.VI.1962, с. 1-2. (също в отделна брошура, издание на ЦК на БКП – София, 1963, 10 с.).

Особено внимание се обръща на образователното дело. На 21 юни 1958 г. Политбюро взема решение за постепенно смесване на турските и българските училища²⁵⁸. Към това е пристъпено още през учебната 1958/9 г. – от една страна, биват издадени 71 нови турски учебника, а от друга, обучението на турската младеж в средните, полувисши и висши учебни заведения започва да се провежда изцяло на български език. На следващата година Министерството на просветата и културата въвежда задължително българоезично обучение за турчета и в началните и прогимназиалните училища, като запазва изучаването на майчиния език само като отделна дисциплина. Така се осъществява сливане на турските и българските училища, турският език постепенно бива редуциран до определени факултативни часове, за да отпадне съвсем през 70-те години, когато е засилен натискът и срещу другите етнодиференциращи белези на малцинството. С реорганизацията обаче се създават и по-благоприятни условия за повишаване квалификацията на турската младеж. Владеейки българския език, тя вече можела наравно с останалите да продължи образованието си във всички учебни заведения, а не предимно в специализираните институти и факултети за подготовка на турски учителски кадри²⁵⁹.

В унисон с образователната реформа през 1959 г. спират да излизат турските окръжни вестници *Savaş* (Шумен), *Rodop mücadelesi* (Хасково), *Stalin bayrağı* (Варна), *Tuna gerçeği* (Русе), както и приложението на софийския *Тругово гело – Trudovak davası*. До премахване на турскоезичното обучение и сред децата, за тях съществуват периодичните издания *Eylül cü çocuk* (Сентемврийче – до 1960 г.) и *Piyoner* (Пионер), София, 1959–1960)²⁶⁰. По-късно на турски се запазват само радиопредаванията и някои централни органи като *Yeni ışık*, *Agitatorün k lavuzu*, *Halk gençliği* и *Yeni Hayat*.

²⁵⁸ Вж. тук бел. 254.

²⁵⁹ До 1962 г. нараснал двойно броят на учащите се турци в техникумите, гимназиите и другите средни училища на страната; увеличило се също количеството на следващите във ВУЗ.

²⁶⁰ Под редакцията на Леда Милева, Хюсеин Махмудов, Мехмед Бейтулов, Ибрахим Ялъмов и др.

Изостаналостта на турските поселищни райони се осъзнава от БКП като основна пречка пред по-пълната интеграция на мюсюлманското население. Оттук и стремежът чрез своеобразна „културна революция“ да се постигне за кратко време създаването на секуларна турска култура и появата на класово съзнание и патриотизъм сред българските турци. Ето защо се стимулира художествената самодейност, използват се и различни допълнителни форми на извънучилищна просвета. Когато през лятото на 1961 г. България е посетена от председателя на турската комисия за настаняване на преселниците, Nevzat Karagil, той е изненадан от високото равнище на образованието в страната²⁶¹.

Същевременно властите са наясно, че най-сериозният проблем по пътя на приобщаването на мюсюлманите си остават конфесионалните различия. Резултатите от преброяването през 1956 г. показали, че тогава в България имало 2393 ходжи за турското население (един брой, надвишаващ този на източно-православните християнски свещеници) и 322 ходжи сред българомохамеданите. Поради засилените антирелигиозни мерки, до края на 1961 г. това количество намаляло на 426 ходжи за турците-мюсюлмани и 95 – за помаците²⁶². Увеличил се и натискът срещу отделни културно-битови особености, имащи функциите на етнорелигиозни маркери. На 30.XII.1959 г. например Министерството на народното здраве и социалните грижи нарежда в специално окръжно занапред обряждането да става само от правоспособни лекари, за да се избегнат вредните последици за здравето, докато обредът „бъде изоставен доброволно“ от мюсюлманското население. Доколкото обаче този ритуал е дълбоко свързан с исляма, разпоредбата – макар и мотивирана с хуманни подбуди – била крачка към по-нататъшното ограничаване на религиозните свободи, защото по онова време в България едва ли е имало достатъчно лекари-мюсюлмани²⁶³. В този смисъл реагират и някои турски тради-

²⁶¹ „У нас в 17 000 села няма училища, а 1 500 000 деца са лишени от образование... Ако нашите села са изостанали от югославските с 30 години, то от вашите са назад 100 години“ (по Н. Мизов. Цит. съч., 163-164).

²⁶² Н. Мизов. Цит. съч., 195.

²⁶³ Дотогава обряждането (сюннет) се извършвало от местни ходжи и бръснари, които трябвало да притежават и разрешение от здравните органи, за да го практикуват.

ционалисти – още тогава те предупреждават, че мярката е елемент от борбата срещу исляма, с цел да се обезличат турците като нация и да се подготви почвата за тяхното асимилиране. Аналогично е недоволството и срещу „обогатяването“ на турския език с български думи и термини, в което отделни интелектуалци виждат тенденция за „побългаряване“ на езика²⁶⁴.

Привързаността към традициите и ниското културно равнище на основната маса турски селяни възпрепятствали всякакъв опит за модернизация. В това отношение не могли да въздействат нито развитието на просветното дело, нито атеистичната пропаганда, насочена срещу позициите на мюсюлманското духовенство, което – както признава и Главното мюфтийство през 1961 г. – в голямата си част било без необходимите познания. Фрапантен е примерът със слънчевото затъмнение от 15 февруари 1961 г. Тогава редица ходжи го обявили за „знамение на Аллах“, който в гнева си от растящото безбожие щял да накаже света, и така наплашили вярващите, че част от тях се скрили по високите места в очакване да настъпи потоп²⁶⁵. До каква степен религия и традиция оставали дълбоко вкоренени сред мюсюлманското население личи по критичните материали на тогавашната преса²⁶⁶. Всичко това кара БКП да обърне по-сериозно внимание на борбата с религията и да потърси ефективни средства за интензивизиране на интеграцията в унисон с новите съветски виждания по националния въпрос²⁶⁷.

²⁶⁴ Вж. към това бележките на Сюлейман Гавазов при М. Марков, С. Гавазов, Д. Донеф. *Проблеми на развитието на българската социалистическа нация*. – *Ново време*, 1964, кн. 5, 30-44 (и по-специално на с. 42).

²⁶⁵ Вж. Н. Мизов. Цит. съч., 41. Аналогични тълкувания се появили и във връзка с първите изкуствени спътници. Отначало се твърдяло, че съобщенията за тях са измислица, а после – че Аллах пуснал в небето движещи се звезди, които най-напред били забелязани от съветските учени и затова били обявени за „съветски“ (пак там).

²⁶⁶ Вж. например Г. Дачев. *Протогероици, докога в джамията?* – *Нов живот*, Кърджали, бр. 11 от 8.II.1961, с. 2. От подобни публикации става ясно, че мюсюлманите масово (включително комунисти и комсомолци) посещавали редовно джамиите; „плодовете на социалистическата култура“ не били достигнали до Родопите; все още се практикувал обичаят „купуване на невяста“, при което откупът достигал до 10 000 лв., продължавала „кражбата на жени“, годещите на ученички и т.н.

²⁶⁷ Възприетият по времето на Хрущов курс за всестранно изграждане на комунизма дава тласък в развитието на централизацията и русификацията

На 26 януари 1961 г. Политбюро обсъжда въпроса за подобряване изучаването на български език от турското население в страната и за приемане в армията и военните училища на младежи от турски произход²⁶⁸. На 26 август същата година то решава да бъдат организирани квалификационни курсове за активистки българомохамеданки и туркини²⁶⁹, на 5 април 1962 г. утвърждава „някои мероприятия против турчезенето на цигани, татари и българи с мохамеданско вероизповедание“²⁷⁰, а на 20-21 април 1962 г. се провежда пленум на ЦК по идеологическите въпроси, който апелира за създаването на „многобройна патриотично възпитана“ турска интелигенция и призовава партийните и държавни органи да положат особени грижи за „атеистичната пропаганда сред турското население, българите с мохамеданска вяра и циганите“²⁷¹. На 28 януари 1964 г. Политбюро приема решение за подобряване на партийната работа сред населението с мюсюлманско вероизповедание и „повишаване жизнения стандарт“ на българските турци²⁷², а на 27 декември 1966 г. ЦК отново изисква от партийните и държавни организации да засилят атеистичната дейност и да вземат сериозни мерки за преодоляване влиянието на религията в битя²⁷³.

в СССР. Това намира израз и в Програмата на КПСС от 1961 г., засягаща също „новия етап“ на националните отношения, който целял, чрез ускорено сближаване на националностите и нарастващо смесване на населението в отделните републики постепенно да бъдат заличени етнокултурните различия и да се създадат предпоставки за формирането на нова „светска социалистическа нация“ на базата на руския език. В България тези тенденции след 1956 г. водят до налагане на понятието „социалистическа българска нация“, която заедно със „социалистическите национални малцинства“ образувала „(целокупния) български народ“.

²⁶⁸ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 4369.

²⁶⁹ Пак там, а.е. 4563.

²⁷⁰ Пак там, а.е. 4749.

²⁷¹ Вж. *За състоянието и задачите на идеологическата работа на партията.* – РД, бр. 125 от 5.V.1962, с. 1-3 (също – БКП в резолюции и решения, т. V, 665-695).

²⁷² ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 5371.

²⁷³ Чрез внедряване на нови обичаи и ритуали във връзка с раждане, кръщаване, бракосъчетание, погребение и пр., а така също чрез преобразуване на някои религиозни народни празници в „социалистически“. Вж. решението на Секретариата на ЦК на БКП – *Въпроси на идеологическата работа на БКП. Сборник документи, 1944 – май 1975.* С., 1975, с. 416-421.

Изглежда, всичко това не дава очаквания резултат, защото на 21 октомври 1967 г. Политбюро възлага на Секретариата на ЦК да подготви „документ за решително подобряване работата сред турското население“²⁷⁴.

Същевременно властите правят всичко възможно да разсеят евентуалните съмнения относно новия интеграционен курс. Сам Т. Живков заявява, че въпреки сливането на училищата, „както сега, така и в бъдеще турското население ще говори на своя майчин език, на тоя език то ще развива своите прогресивни традиции, ще създава своите съвременни литературни произведения и ще пее чудно хубавите си песни“²⁷⁵. Няколко години по-късно обаче един от апологетите на партийната малцинствена политика, Сюлейман Гавазов, е принуден със съжаление да констатира наличието на „нихилистично и сектантско отношение към националните обичаи и традиции“ на турското население²⁷⁶. „Много багри, много оригинални сватбени ритуали имаше в старите сватби“ – пише той. – „На много места тия сватбени обичаи бяха обявени за консервативни и сватбите почнаха да се провеждат „модерно“. В много случаи модерното в тях се състоеше в дългата маса за ядене и пиене и... 40-50 литра ракия. Благодарение на такива и други новости трезвеността, която в миналото беше масово явление, значително намаля сред турското население. Такова нихилистично отношение се проявява и към богатото народно песенно творчество. От турските народни песни се изискваше ни повече, ни по-малко да имат класово съдържание. Чудно красиви лирични народни песни се отхвърляха на основата на това, че били любовни, възпявали красотата на жената. Неизвестно е само на какво основание възпяването на любовта към жената или ней-

²⁷⁴ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 6952.

²⁷⁵ Вж. Т. Живков. *Дружни и единни...* Вж. също бележките му за свободното развитие на турската култура и език в България и критиките срещу „турските реакционни кръгове, които се опитват да разпалят духа на национализма и религиозния фанатизъм“ – *Приветствие на др. Годор Живков до редакцията на сп. Йени Хаят*. – РД, бр. 64 от 4.III.1964, с. 1.

²⁷⁶ Вж. С. Гавазов. *Социално-политическите и културните изменения на турското население в България*. – *Ново време*, 1967, кн. 11, 66-78.

ната красота не може да служи за източник на естетическа наслада в социалистическото общество!²⁷⁷

Политиката на по-пълно приобщаване на малцинствата и на борба с религиозните предразсъдъци намира подкрепа сред определени интелектуални среди, включително и сред част от турската интелигенция²⁷⁸. Заедно с това от 60-те години все по-определено се налага идеята, че не само българомохамеданите, но и значителна част от българските турци са потомци на насилствено ислямизирани и впоследствие турцизирани българи, респективно – потомци на български еничари или на деца от смесените бракове между българки и османци²⁷⁹. Издигат се гласове за възобновяването на „възродителното движение“ и отхвърляне на турско-арабските имена сред помаците²⁸⁰. Засилва се дейността за утвърждаване на българската същност сред тях, за да се пристъпи по-късно и към останалите мюсюлмани в

²⁷⁷ Пак там, 74-75.

²⁷⁸ Вж. например твърдението, че постът по време на рамазана увреждал здравето и намалявал работоспособността на „трудещите се турци“ при Н. Мизов. *Същност и роля на мюсюлманската религия*. – *Ново време*, 1960, кн. 7, 63-71. Подобни гледища авторът застъпва и в цитираната вече негова монография от 1965 г. Една година по-рано е публикувано учебното помагало *Народна република България – наша родина* (София, 1964), където има материали от **Ибрахим Татарлъ** (*Културната революция сред турското население*, с. 142-169), **Мустафа Мюсюмов** (*Българската комунистическа партия – наша родна партия*, с. 170-215), **Ахмед Арунов** (*Народна република България – наша родина*, с. 275-342) и др. Вж. също А. **Вугенов**. *За културната революция сред турското население*. – *Ново време*, 1960, кн. 9, 77-86; **Б. Аврамова**. *Всестранни грижи за културното издигане на турското население у нас*. – *Земеделско знаме*, бр. 69 от 21.ІІІ. 1964, с. 3; **П. Костурков**. *Придобивките на турското население в годините на народната власт*. – *ОФ*, бр. 6216 от 27.VІІІ.1964, с. 2 и др.

²⁷⁹ Срв. **М. Марков**, **С. Гавазов**, **Д. Донеф**. Цит. съч., 36. Вж. също **П. Петров**. *Асимиляторската политика на турските завоеватели. Сборник документи за полохамеданчвания и потурчвания, XV-XIX в. С.*, 1964, където навсякъде в превода думата „гяури“ (т.е. „неверници, немюсюлмани“) е заменена произволно с „българи“.

²⁸⁰ Напразни остават призивите да не се превръща „възрожденското движение“ в кампания: „Всякакво насилие и администриране в тази област, особено по възстановяването на българските имена, е извращение на политиката на партията, нанася голяма вреда и забавя движението.“ (**М. Марков**, **С. Гавазов**, **Д. Донеф**. Цит. съч., 37).

страната. Още след 1950 г. някои българомохамедани променят своите имена. Вече между 1960 и 1976 г. този процес обхваща всички помаци, разпростира се върху циганите мюсюлмани и засяга дори отделни турски села, разположени в помашките области на Източните и Централни Родопи.

Опит за по-масиран административен натиск е предприет в началото на 1964 г. На 6 март отдел „Пропаганда и агитация“ при ЦК провежда съвещание, на което се обсъжда работата на партията сред българомохамеданското население, поставя се въпросът за започналата по места смяна на имената (в Якоруда и др.) и се отправя упрек към „изоставащия“ в това отношение Благоевградски окръг²⁸¹. Това е възприето като достатъчен сигнал и след една среща на окръжния партийен актив, проведена на 22 март в гр. Гоце Делчев, градският комитет на БКП дава нареждане да се пристъпи към масово преименуване на българомохамеданите. За целта се създават общински комисии от партийни функционери, сътрудници и служители на МВР, към които биват прикрепени въоръжени доброволци и милиционери, а на места са привлечени дори войскове подразделения. Използвайки подмяната на личните паспорти, те принуждават жителите да сменят имената си, съобразно списък с „чисто български имена“, разработен от БАН. Приложените при това форми на насилие (блокади на селищата, побоища, неизплащане на заплати, недаване на хранителни продукти и пр.), повтарящи „мерките“, предприети в Гоцеделчевско при паспортизацията от 1953 г.²⁸², сякаш доказват, че тогавашните опасения на българомохамеданите от бъдеща смяна на имената не били лишени от основание. Всичко това предизвиква масово брожение в района. Хората напускали селата, криейки се в горите. На много места избухнали палежи и била оказана въоръжена съпротива, при която с брадви, ножове или тояги били наранени тежко партийни активисти. След като прогонили представителите на властта, жителите на Рибнево например съставили свой управленчески комитет, изпратили послания до съседните села, прекъсвали телефонната връзка, взривили моста към селото, организирали денонощна охрана и издигнали турско знаме... Тази реакция,

²⁸¹ ЦПА, ф. 1, оп. 5, а.е. 608.

²⁸² Вж. тук бел. 241.

която застрашавала да превърне окръга в етнически взривоопасен район накарала ЦК да отмени мярката за разбунените райони. Със задачата бил натоварен генерал Иван Бъчваров. Той успокоил българомохамеданите, че ще запазят своите имена и прехвърлил вината за случилото се върху местното партийно ръководство. Така още през април редът бил възстановен и хората започнали да се завръщат по домовете. На 12 май Политбюро критикува Окръжния комитет на БКП, че прибързано е организиран кампанията за смяна на имената и осъжда допуснатите от държавните органи насилия²⁸³. То обаче не санкционира местните партийни лидери, някои от които, като Петър Дюлгеров, и по-късно остават сред приближение на Т. Живков. За сметка на това набелязаните при размириците помаци били впоследствие арестувани и част от тях – осъдени на дълги години затвор²⁸⁴.

*

С отстраняването на Н. Хрущов през октомври 1964 г., когато прогнозираното за 80-те години „навлизане в комунизма“ се отлага за неопределен период, настъпват съответни промени и в българската политика. В сферата на националните отношения на първо място са изоставени опитите за форсиране на интеграционните процеси. От средата на 60-те години рязко нараства количеството на турската преса. Отново се появяват окръжни периодични издания на турски език като *Komunizm bayrağı* (*Комунистическо знаме*, Търговище, 1964 и сл.)²⁸⁵, *Dostluk* (*Дружба*, Разград, 1964 и сл.), *Ziya* (*Светлина*, Силистра,

²⁸³ Вж. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 5454.

²⁸⁴ Вж. някои подробности при Ст. Трифонов. *Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989)*. – Страници от българската история. Събития, размисли, личности, т. 2, С., 1993, 210–224 (и по-специално на с. 217–219). Вж. също *Bulgaristan'daki*, 1463; J. Reuter. Цит. съч., 171.

²⁸⁵ През 1966 г. вестникът се редактира от Мехмед Чаушев – за известно време говорител в Българска телевизия, а по-късно – председател на турската емигрантска организация *Balk-Türkler Derneği* (вж. *Bulgaristan'daki*, 1448).

1965 и сл.)²⁸⁶, *Halk davası* (Народно дело, Варна, 1965 и сл.)²⁸⁷, *Kolarovgrad savaşı* (Коларовградска борба, Коларовград, 1965), продължил да излиза от 1966 г. под заглавието *Ziya* (Светлина, Шумен) и др. Възобновява се двуседмичното турско приложение на вестник *Трудово дело* – *Etek davası* (София, 1965 и сл.)²⁸⁸, възниква приложение към списание *Съвременник* – *Çağdaş* (София, 1965 и сл.), ражда се и друга турскоезична периодика – *Muhabir* (Дописник, София, 1966 и сл.), *Filiz* (Клонка, София, 1966–1968), *Ateşler* (Огньовете, Раднево, 1966–1968) и пр.

За по-задълбочено изясняване миналото на Родопския кай към БАН е създадена „Родопска проблемна група“, която от 1965 г. започва да издава *Родопски сборник* под редакцията на Хр. Христов, П. Петров и Стр. Димитров. Времето на 60-те години е особено плодотворно за българската тюркология и османистика – тогава излизат редица ценни публикации върху историята на България през османския период, обнародват се османски документи, поставя се началото на българска школа в османотурската дипломатика, извършват се проучвания на турцизмите в българския език, провеждат се лингвистични и филологически изследвания върху турските диалекти и фолклор, турската литература и културно наследство²⁸⁹. През този период в училищата продължава да се изучава турски език. На него биват публикувани както учебници, така и подобрена художествена литература. Радиостанциите в София, Шумен и Кърджали излъчват турскоезични емисии; развива се и турската филология при Софийския университет. След реорганизацията от 1961 г., когато катедрата била преименувана в „Катедра по ориенталистика“, настъпват промени в програмата на самата специалност. Сега вече тя става достъпна и за български студенти, защото преподаването до голяма степен се води на български

²⁸⁶ Първите 48 броя от 1964 г. излизат като приложение на трета страница на в. *Силистренска трибуна*.

²⁸⁷ Под това име е възобновен спреният през 1959 г. вестник *Stalin bayrağı*.

²⁸⁸ До 1959 г. – под заглавието *Trudovak davası*.

²⁸⁹ За основните публикации в това отношение вж. V. Stojanow. *Überblick*; В. Стоянов. *Изследване и обнародване на османотурски и документални извори за историята на България. – България през XV-XIX в. Историкографски изследвания*, т. 1, С., 1987, с. 276-308.

език, а освен това е разширена и палитрата на специалните предмети, която я прави по-атрактивна²⁹⁰. С отпадане на лекциите по турски фолклор (по-късно – и на диалектология) обаче проличават определени тенденции в провежданата малцинствена политика.

При преброяването от 1965 г. броят на българските турци достига 746 755 души (9,19% от общия брой на населението)²⁹¹. Те формират около 10,47% от 614 157-те души, с които нараснало количеството жители на страната след 1956 т. Това кара българските власти пак да обърнат поглед към изселването като възможно средство за регулиране на турския проблем. И ако в приветствието си до редакцията на сп. *Yeni hayat* в началото на 1964 г. Т. Живков отново подчертава, че „няма и не може да има“ никакви планове или решение за изселване на турци от България, то две години по-късно при първото следвоенно посещение на български външен министър в Анкара, тогавашният титуляр Иван Башев се споразумява с турския си колега Çağlayangil за решаване на въпроса за доброволното преселване

²⁹⁰ Така например извън практическото изучаване на турски език и някои теоретични предмети като „Турска морфология и синтаксис“ (Борис Недков), „Турска фонетика и лексикология“ (Хайрие Мемова-Сюлейманова), „Турска литература“ (Ибрахим Татарлъ), „Турска диалектология“ (Емил Боев) и „Методика на турския език“ (Хюсеин Махмудов), през втората половина на 60-те години в специалността се четат лекции и провеждат упражнения по „Османотурски език“ (Хюсеин Махмудов), „Османска палеография и дипломатика“ (Б. Недков), „Сравнителна граматика на тюркските езици“ (Е. Боев), „Арабски език“ (Пенка Самсарева) и пр. Освен това към катедрата биват организирани допълнителни факултативни курсове по „Културна история на арабските народи“, „Културна история на Иран“, „Персийски език“, „Китайски език и литература“ и т.н.

²⁹¹ Срв. *Резултати от преброяването на населението на 1 декември 1965 г. Трипроцентна репрезентативна разработка*. С., 1966, с. 42. Така и при W. Höpken. *Modernisierung*, 441, tab. 1 (9,08% от общия брой). Срв. същите данни при W. Höpken. *Minderheiten*, tab. 1 (9,1% от общия брой). По-различни резултати за 1965 г. посочват К. Косев – 760 000 турци, А. Eminov – 780 928 души (9,5% от общия брой) и А. Suppan – 781 000 души. Срв. К. Косев. *Националният въпрос в светлината на историята*. Доклад от XII. национална школа на младите историци в Приморско, 8-14 юни 1992 г.; А. Eminov. Цит. съч., 506; А. Suppan, V. Heuberger. *Vom Versailles bis Vukovar. Nationen und Minoritäten in Mittel-, Ost- und Südosteuropa seit 1918*. Доклад, изнесен на 27 май 1992 г. в Института по история към БАН, табл. 2-а.

на лица, имащи роднини в Турция²⁹². Сключената на 22.III.1968 г. спогодба предвиждала изселването да започне между април и ноември 1969 г. Тя обаче влиза в сила с година и половина закъснение поради забавяне от турска страна – Анкара ратифицира споразумението чак през март 1969 г., турският президент отлага подписването му до началото на август и така размяната на ратификационните документи става едва на 19.VIII.1969 г. Съгласно договореностите около 30 000 души можели да заминат за Турция през следващите три години²⁹³. Касаело се за семейства, разделени по време на кампанията от 1949–1951 г. Според разпореденията на *Споразумението за събиране на семейства* лицата, чиито родственици (съпрузи, родители, прародители, братя и сестри, деца, внуци и пр.) били емигрирали в Турция до 1952 г., можели в шестмесечен срок да направят постъпки за издаване на необходимите документи и за 45 дни да получат паспорти, респ. турски входни визи. Самото изселване щяло да става между 1 април и 30 ноември всяка година, като броят на емигрантите нямало да надвишава 300 души седмично. Те имали право да пренасят личен багаж и професионални инструменти, без да заплащат износни мита, можели да продават недвижимите си имоти и добитък, а с получените средства – да закупят и пренесат стоки, чийто износ не бил изрично забранен²⁹⁴. На турска територия преселниците били приемани на лагер край Одрин, преди да продължат към своите роднини. Заедно с процедурите по издаване на входни визи това осигу-

²⁹² След смъртта на Сталин българското правителство предприема през 1953 и 1956 г. сондажи за подобряване на двустранните отношения. По-късно, през 1961–1964 г. Анкара също предлага преговори, който факт, макар да не добива гласност, допринася навярно за визитата на Иван Башев в Турция. За разговорите между двамата външни министри вж. също протокола от заседанието на Политбюро на 4.X.1966 г. – ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 6409.

²⁹³ Вж. *Bulgarien-Türkei: Familienzusammenführung*. – *WDSOE*, 18, 1969, 160–161; Н. Д. Торр. Цит. съч., 143 (31.500 преселници). Допълнително е уточнено този срок да бъде удължен от 3 на 10 години.

²⁹⁴ Вж. *РД*, бр. 232 от 20.VIII.1969 г., с. 1–2; *ДВ*, бр. 82 от 21.X.1969, с. 1–2. От дадените пред БТА разяснения по прилагане на спогодбата не се разбира дали изселниците имали право и на компенсация за включената в ТКЗС тяжна земя, както и на евентуална пенсия за досегашната си трудова дейност – въпроси, които излизат на дневен ред през 90-те години.

рявало допълнителна възможност на турските власти за политическа проверка на всеки отделен случай.

Както впоследствие става ясно, подадените 81 299 молби за напускане далеч надхвърлили очакванията²⁹⁵. Ето защо изселването се проточило повече от предвидения срок. Още през първата година 2529 български турци се възползвали от възможността да заминат, а през 1970 г. броят им нараснал с нови 11 010 души. Това е впечатляващо количество, ако се съпостави с едва десетината случаи на емиграция за времето между 1960 и 1968 г. През последвалия период изследването продължава с различна интензивност, като до края на септември 1977 г. страната напуснали общо 52 392 души²⁹⁶.

Макар външно спогодбата да изглеждала мотивирана от хуманни подбуди (събиране на разделените семейства), чрез нея всъщност се целяло довършването на прекъснатия през 1951 г. процес на освобождаване на страната от ония български турци, които не се чувствали достатъчно обвързани с нея и не биха могли да се адаптират напълно към „социалистическия начин на живот“. Отстраняването на потенциално несигурните елементи сред малцинството позволявало на властите като с предпазен клапан да редуцират и заплахата от разрастване на

²⁹⁵ Тази цифра е съобщена от заместник-министъра на външните работи Минчо Минчев след подписването в Анкара на българо-турския протокол от 14.XI.1977 г. за допълнително изселване на още 62 000 души.

²⁹⁶ Н. Д. Торр. Цит. съч., 143. Въз основа на български данни авторът посочва годишния брой на емигрантите през 1969 г. – 2529 души, 1970 г. – 11 010, 1971 г. – 9540, 1972 г. – 10 465, 1973 г. – 5295, 1974 г. – 1348 и от 1975 г. до септември 1977 г. включително – 12 205 души или общо 52 392 емигранти (пак там, с. 142). Същите цифри намираме при W. Нёркен (*Im Schatten*, Tab. 3; *Emigration und Integration*, 375, Tab. 2), с тази разлика, че за 1972 г. са дадени 10 555, а за 1975 г. – 344 души (W. Нёркен е ползвал статистическия годишник на НРБ от 1979 г., докато Торр – този от 1975 г.). Освен това, позовавайки се на Türkiye İstatistik Yıllığı (1985, с. 97), W. Нёркен определя и броя на емигриралите през 1977 г. – 12 005, 1978 г. – 60 738 и 1979–1984 г. – 28 души. На свой ред К. Кермиков. Цит. съч., посочва за 1966–1970 г. 13 540 изселници, за 1971–1975 г. – 26 980, за 1976 г. – 2252, за 1977 г. – 10 501 и за 1978 г. – 61 137. С по-различни цифри борави Ст. Михайлов. Цит. съч., 65: 1970 г. – 13 035 души, 1971 г. – 10 582, 1972 г. – 9954, 1973 г. – 5321, 1974 г. – 1448 и 1975 г. – 638. Вж. също П. Гочева. *Босфора*, 56, която обаче смята, че през 1968–1978 г. по сключената спогодба са се изселили общо 117 000 души.

турския национализъм. След изселването вече можело да се пристъпи към засилване са интеграционните мерки и да се формулира дори тезата, че в България не са останали повече жители с действително турски етнически произход²⁹⁷. Още на 25 февруари 1969 г. – месец и половина преди предполагаемия начален срок на новата изселническа спогодба – Политбюро взима решение за „ускоряване на естествения процес за преодоляване на етническите различия“, а на 19 юни 1969 г. – и за „културния възход на трудещите се турци“²⁹⁸. През 70-те години се засилва натискът над мюсюлманите в страната. Две седмици след Десетия конгрес на БКП, на 8 май 1971 г. е приета новата („Живкова“) конституция, която наред с буквално преписани или стилистично преработени текстове²⁹⁹ съдържа и съществени промени. Тя вече не признава колективни национални малцинства, а само дава в чл. 45, ал. 7 на **„гражданите от небългарски произход“** индивидуалното право **„да изучават и своя език“**. Нов е и текстът на чл. 39, ал. 1 – **„Възпитанието на младежта в комунистически дух е задължение на цялото общество“**. Той развързва ръцете на обществените организации и органите на властта за борба срещу **„отклоненията“** от ортодоксал-

²⁹⁷ Любопитно е постоянството, с което Т. Живков провежда „априлската генерална линия“, въпреки привидните колебания и нагажданията към политическите промени в Москва. Дълго време след свалянето на Хрущов продължават да са в сила директивите на Осмия конгрес на БКП за развитието на страната до 1980 г., когато вече щяло да се пристъпи към „строителството на материално-техническата база на комунизма“. Етапите на интеграция в малцинствената политика сякаш също са ориентирани към подобна крайна цел през 80-те години. Може да се допусне, че именно тогава се е очаквало да бъдат премахнати и последните различия между съставките на изграждащата се „социалистическа нация“.

²⁹⁸ А. Алиев. *Формирането на научно-атеистичен мироглед у българските турци*. С., 1980, с. 119; М. Бейтулов. *Културният възход на българските турци при условията на социализма*. – *Известия на Института по история на БКП*, 40, 1979, с. 197-227 (на с. 208). Вж. също St. Troebst. *Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien, 1956–1986*. – *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. München 1986, 231-253.

²⁹⁹ Например: „Забранява се злоупотребяването с църквата и религията за политически цели, както и образуването на политически организации на верска основа“ (чл. 53, ал. 4). Срв. абсолютно същия текст в чл. 78 на конституцията от 1947 г.

ните комунистически норми и узаконява всички посегателства върху свободата на личността в културната и религиозната област.

Приблизително по същото време на XXIV-я конгрес на КПСС (1971) Л. Брежнев издига тезата за „единния съветски народ“ като качествено нова и по-висша форма на общност в сравнение с отделните националности. Явно тя била замислена като своеобразен преход към изграждането на „съветската нация“, прокламирана в програмата на КПСС от 1961 г.³⁰⁰ Още тогава се засилва икономическата и културна интеграция между съветските републики и започва повсеместно налагане на руски „като втори майчин език“. В процеса на „все по-тясно сближаване със СССР“ тези тенденции се проявяват и в България, където между 1971 и 1973 г. възниква понятието „едина социалистическа българска нация“. Тук с противопоставянето на „западните влияния“ след „Пражката пролет“³⁰¹ нарастват и ограниченията в културно-битовата сфера. Борбата с „чуждопоклонничеството“ става параван за някои антирелигиозни мерки, но тя в еднаква степен засяга всички български граждани, независимо от етническия им произход. Подобно на Франция, където по времето на Шарл де Гол семействата до 1970 г. не могли свободно да избират имената на своите деца, а е трябвало да се съобразяват със списък, изготвен от вътрешното министерство, така сега и в България на родителите започват да се предлагат задължителни списъци с „подходящи“ български названия. В тях естествено липсват турско-арабските именни форми, за сметка на които са включени нетипични за страната руски и славянски имена. По тези списъци се регистрират почти всички новородени. Те биват използвани и при последвалите масови преименувания.

От началото на 70-те години е възобновена акцията сред българомохамеданското население. До 1974 г. около 220 000

³⁰⁰ Срв. В. Lewitzkyj. *„Das Sowjetvolk“. Nationalitätenpolitik als Instrument des Sowjetimperialismus.* Hamburg 1983, S. 22 ff. (по В. Meissner. *Die „nationale Frage“ in marxistischer und leninistischer Sicht.* – SOE, 35, 1986, 319-339. Също – *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa,* München 1987, S. 9-31).

³⁰¹ Борбата срещу тях става първостепенна задача на партийните идеолози още в началото на 60-те години. Срв. решението на Политбюро от 2.III.1961 г. за „ограничаване на западното влияние сред населението“. ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 4399.

помаци получават нови имена³⁰². Така приключва десетилетният процес на „приобщаване“ на помаците към останалата част от българския народ, от която те се отличават само по конфесионалния признак и произтичащите от него културно-битови особености. При тоталната атеистична пропаганда и латифундизация на страната, в хода на преобразуванията в социално-икономическата и културна сфера, със смяната на имената се очаква да бъде „заличен“ споменът за мюсюлманското минало на българомохамеданите и да отпаднат пречките пред цялостното им интегриране в българската социалистическа нация. От друга страна, целта била също да се спре турчеенето на помаците чрез религията³⁰³ – един процес, ускорен и от някои насилствени методи на българските власти в помашките поселищни райони.

Преименуването на българомохамеданите протекло под силен административен натиск. То дало трайни резултати там, където вече съществувала известна готовност и помаците отдавна осъзнавали българския си етнически корен. На редица места обаче избухнали вълнения, когато новите имена били насила наложени от МВР с помощта на военни части. Големи размирици станали в Пазарджик – тук в началото на 1971 г. били убити някои партийни функционери. Загинали също отделни мюсюлмани, а стотици местни жители били арестувани. Съпротива е оказана и в Благоевградско, Смолянско, Старозагорско. Там също имало убити от двете страни. Когато през април 1971 г. двама

³⁰² Цифрата е цитирана по П. Гочева. *Загадки от последното преброяване*. – Дума, бр. 96 от 27.IV.1993 г., с. 7. А. Еминов. Цит. съч., 505, който също засяга този въпрос, говори за близо 200 000 „българоезични мюсюлмани“, заменили насила мюсюлманските си имена между 1960 и 1976 г.

³⁰³ Вж. Н. Мизов. *Ислямът*, 15: „Мнозинството от тях все още само външно, по документи се водят и считат за турци, главно като изхождат от факта, че имат еднаква религия с последните. Но една част от тях настоячиво подражава на турците в много отношения, усвоява техния език и бит, мъчи се да ги наложи като „свои“ на децата си и т.н.“ Вж. освен това М. Ю. Фератов. *Дискриминация на комунистическото правителство*. – *Бъдеще* (Париж), 2-3 (23-24), 1976, 49-52. Срв. също тук бел. 68. А. Еминов. Цит. съч., 506 набляга на засилените бракосъчетания между турци и помаци, водещи до промяна на етническото самосъзнание сред последните, и отбелязва, че навярно поради тази причина в началото на 70-те години от „българизацията“ били засегнати и някои турски села в помашките области на Родопския край.

от задържаните получили смъртни присъди, помашкото население организирано протестно шествие, но то било разпръснато от въоръжени поделения на МВР, при което паднали нови жертви³⁰⁴. Много от арестуваните получили присъди до 15 години затвор и част от тях се озовали в Белене, където – по някои сведения – от около 1000 политзатворници близо половината били българомохамедани³⁰⁵. По-късно сблъсъци стават и през 1974 г. при закриване на действащите дотогава джамии. Въпреки това от средата на 70-те години властите официално смятат, че помашкият проблем повече не съществува. Сега вниманието се насочва към останалите мюсюлмански групи – турци, татари и цигани мохамедани, сред които се засилва антирелигиозната кампания и ускорява процесът на „идейно-политическо и патриотично възпитание“.

Доколкото татарите, поради еднаквото вероизповедание и близостта на езика, формално биват причислени към турската етническа общност³⁰⁶, първоначално на по-голям асимилационен натиск е изложено циганското население. То е и по-подат-

³⁰⁴ Вж. J. Reuter. Цит. съч., 172.

³⁰⁵ Вж. *Bulgaristan'daki*, 1463.

³⁰⁶ През 1900 г. били регистрирани 18 884 татари, представляващи 0,51% от общия брой население на страната. В 1905 г. те били 16 820 според майчиния език или 17 942 по народностен признак. В 1910 г. са отбелязани 16 634 татари по език и 18 055 (или според по-късните данни – 18 170, респ. 18 228) татари по народност; в края на 1920 г. – съответно 4445 (по език) или 4905 (по народност); за 1926 г. са посочени 6191 татари, а при преброяването от 1956 г. – 5993 души. Срв. *Статистически годишник на българското царство (СГБЦ)*, I, 1909 (1910), 40, 42; СГБЦ, III, 1911 (1914), 50, 52; СГБЦ, IV, 1912 (1915), 46; СГБЦ, XV-XVI, 1923–1924 (1925), А-68, А-70; СГБЦ, XXIII, 1931, 34 и *Статистически годишник на Народна република България (СГНРБ)*, София, 1959, с. 28. При следващите преброявания за татарите не е предвидена специална графа. Въпреки тюркологичните изследвания върху татарските говори в България (напр. на Е. Боев, М. Моллова, М. Ташева, I. Mándóky-Kongug и др.) в малцинствен аспект властите явно ги причислявали към турското население и само в отделни случаи някои чужди автори се опитват да уточнят техния по-късен брой, например на 6000 за 1965 г. (А. Suppan. Цит. съч., табл. 2-а) или 6430 за 1965 г., респ. 10 000 през 1980 г. (А. Eminov. Цит. съч., 514). В края на 1992 г. като татари официално са регистрирани само 4515 души (0,05% от цялото население на страната).

ливо на външни въздействия. Ето защо с течение на времето части от ромите се вливат в българския народ, а други – в турската малцинствена група³⁰⁷. През 70-те години са засилени интеграционните мерки спрямо тях – в големите градове цигански семейства биват настанявани в опразнени български жилища или получават апартаменти в блокове и комплекси сред смесено или българско етническо обкръжение. Негласно се поощряват смесените бракове, стимулира се раждаемостта, чрез която се цели увеличаване прираста на българското население като цяло. Нараства и натискът за смяна на мюсюлманските имена с български – един процес, наблюдаван и в предходното десетилетие. След „решаване“ на този въпрос при помаците обаче властите са готови да приложат същите методи и към

³⁰⁷ От самото начало официалните статистики отчитат постоянната тенденция на нарастване на ромския дял в общия брой на българските жители, като само за времето между 1910 и 1920 г. се забелязва известен спад (от 2,80% на 2,03%), дължащ се навярно на трудностите около двете Балкански и Първата световна война. Така например, за 1887 г. са регистрирани 50 291 души с цигански майчин език; в 1892 г. те стават 52 131, а през 1900 г. – 89 649 души (толкова са отбелязани и като народност). За 1905 г. са посочени 67 395 цигани по език и 99 004 по народност. Както при данните за турци и татари, така и при циганите в статистическите годишници има различни посочвания за 1910 г. – 76 387 или 76 424 роми по майчин език, респективно 121 089 или 121 573 или 122 296 цигани по народностен показател. През 1920 г. ромите биват 61 555 (по език) и 98 451 (по народност); в 1926 г. – съответно 81 916 (по език) и 134 844 (по народност), а за 1934 г. са отбелязани 80 537 циганоезични българи (няма данни за броя им според народността). Вж. СГБЦ, I, 1909 (1910), 40, 42; СГБЦ, III, 1911 (1914), 49, 50, 52; СГБЦ, IV, 1912 (1915), 46; СГБЦ, XV-XVI, 1923-1924 (1925), А-66, А-68 и А-70; СГБЦ, ХХІІІ, 1931, 33, 34 и *Статистически годишник на Царство България (СГЦБ)*, София 1937, с. 27. След войната количеството на циганите вероятно надхвърляло четвърт милион, защото на Втория конгрес на Отечествения фронт през 1948 г. се говори за над 250 000 души от това малцинство. През 1956 г. обаче са отбелязани само 197 865 цигани по националностен признак (срв. СГНРБ, 1959, 28). По-късно и за тях липсват сведения в официално публикуваните статистически годишници. А. Еминов. Цит. съч., 514 предполага, че през 1965 г. в страната имало 148 874 цигани, а към 1980 г. броят им достигал 230 360 души. (Спадът между 1956 и 1965 г. той обяснява с обстоятелството, че през 1965 г. онези цигани, които носели български имена, били записани като българи). Новото преброяване от 4 декември 1992 г. показва наличието на 313 396 роми (или 3,69% от общия брой на населението в страната).

циганите мохамедани. С подмяната на паспортите от 1980 г. те предвиждали преименуването да обхване всички 298 000 цигани, изповядващи исляма³⁰⁸. В същата посока се работи и по отношение на турското малцинство, но тук обстоятелствата изисквали по-внимателна подготовка поради различията на това население в сравнение с ромите или българите мохамедани и съществуващите двустранни и международни договорености, с които България е трябвало да се съобразява.

Още през 1972 г. Националният статистически институт изготвя „Прогноза за увеличаване броя на българи и турци в България до 2000 година“³⁰⁹. Данните от нея не стават публично достояние, но като се има предвид тенденцията към спадане на раждаемостта и намаляване естествения прираст сред българите, можело да се предполага, че българските турци щели да надхвърлят 10% от общия брой на населението далеч преди визириания краен срок. Самият факт на съществуването на подобна прогноза свидетелства за загрижеността на властите от такова неблагоприятно демографско развитие. Ето защо през 70-те години не се обнародват никакви сведения за действителната численост на турското малцинство. Според някои автори, в 1973 г. то наброявало 778 000 души³¹⁰, а според други – още тогава турците надхвърляли 800-хилядната граница³¹¹ и през 1975 г. достигали 821 775 до 857 353 души³¹². Доста впечатляващо е едно неотдавнашно признание, съгласно което в 1970 г. по данни на Националния статистически институт турците в България са наброявали 859 000 души³¹³. Ако това наистина е

³⁰⁸ Цифрата 298 000 цигани мюсюлмани през 1980–1985 г. – по П. Гочева. *Zagagki*.

³⁰⁹ Пак там.

³¹⁰ Н. Д. Торп. Цит. съч., 141.

³¹¹ К. Косев. Цит. съч.

³¹² W. Hörken. *Modernisierung*, 441, Tab. 1. Авторът извежда тези цифри чрез пренасяне степента на нарастване на турското население веднъж общо за страната и втори път – за гъсто населения с турци Кърджалийски окръг, като и в двата случая приспада евентуалните загуби от миграционните процеси.

³¹³ П. Гочева. *Zagagki*. На 850.000 души определя за 1970 г. турското население и В. Н. Şimşir. *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler, I-II*. Ankara, 1968, 1970. Съвсем несериозни са раздутите цифри в пропагандни

така, тогава става ясно нетърпението на властите да форсират интеграцията в името на общонационалните интереси.

*

Новата фаза в развитието на турското малцинство съвпада с политическия възход на Людмила Живкова. Тя води началото си от пленума на ЦК на БКП от 7–8 февруари 1974 г., на който Александър Лилев изнася доклад по въпросите на идеологическата дейност, дал тласък в ускоряването на кампанията за изграждане на „единната социалистическа нация“³¹⁴. В доклада се пледира за разработването на „цялостна концепция за празничната система на българския народ“, говори се за необходимостта от „национално осъзнаване и патриотично възпитание“ на българомохамеданите, обръща се внимание на нуждата от пълно „идейно-политическо приобщаване на населението от турски произход“, поставя се задача пред пропагандата да въздейства „и върху психиката на личността“ (sic) с оглед формирането на „определена емоционалност, настроения и желания“ и се изтъква ролята в това отношение на специализираните звена към Академията за обществени науки и социално управление при ЦК на БКП (АОНСУ), Комитета за телевизия и радио, Комитета за печата, Съюза на българските журналисти и др., които биват упрекнати в недостатъчни връзки с научните институти на БАН³¹⁵.

изявления и брошури на емигрантските турски организации, например 4,4 милиона „миюскулмани турци“ (т.е. 52% от цялото население на България) през 1970 г. срещу 2,8 милиона българи (31,5%), 600 хиляди „шопи“ (8%), 360 хиляди „македонци“ (4%) и т.н. Вж. П. Гочева. *Босфора*, 55.

³¹⁴ Ал. Лилев. *Да издигнем идеологическата работа на висотата на задачите, поставени от Десетия конгрес и новата програма на партията за изграждане на развито социалистическо общество*. – РД, бр. 45 от 11.ІІ.1974, с. 1-7; бр. 46 от 15.ІІ.1974, с. 4-6 (също в отделна брошура – Партиздат, София, 1974).

³¹⁵ Това недвусмислено показва къде всъщност става теоретичната обосновка на „възродителния процес“ и кои институции реализират пропагандата по неговото провеждане. Нападките срещу хуманитарните институти на Българска академия на науките след 1990 г. до голяма степен имаха за цел да „хвърлят прах“ в очите на обществеността, заблуждавайки я по отношение на същинските подбудители и глашатая на кампанията по българизиране на турското население.

Докладът на Ал. Лилов става ключов документ в последвалия етап на българската малцинствена политика. Наистина на Февруарския пленум ЦК приема решения за „по-нататъшния социално-икономически напредък“ на българомохамеданите, ускоряване на „икономическото и културно развие на районите с компактно население от турски произход“ и пълно включване на циганите в „общественополезен труд“ с подобряване на трудовата им дисциплина и издигане на тяхното „битово, културно и образователно равнище“. Основният акцент обаче пада върху атеистичното, класово-партийно, патриотично и интернационално възпитание на народа, като се отправя призив за разработване на „цялостна концепция за празниците“, внедряване на нови „социалистически граждански ритуали и традиции“ и задълбочаване на „братската обич към КПСС и Съветския съюз“³¹⁶.

През втората половина на 70-те години се засилва процесът на секуларизиране на религиозните празници и започва широка атеистична кампания за заместване на религиозните празници с етнически неутрални. Разработват се „социалистически сценарии“ за сватби, кръщенета и погребения, които се налагат повсеместно, заличавайки етнорелигиозните различия в ритуалната практика³¹⁷. Към Държавния съвет на НРБ се създава „Съвет по развитие на духовните ценности на обществото“ начело с Л. Живкова. Неговият зам.-председател Шукри Тахиров (Орлин Загорев) и други турски протагонисти активно съдействат за изграждането на „система на социалистическите празници и обреди“³¹⁸ и за преодоляване на „етноцентризма“ на турското

³¹⁶ Пленумът решава чрез „всички средства на идеологическото въздействие“ да се подпомага партийната линия за „все по-тясно всестранно сътрудничество и сближаване“ със СССР и да се укрепва убеждението на масите, че „любовта и верността към КПСС и СССР е такава жизнена потребност, както любовта и верността към БКП и НРБ“ (вж. *РД*, бр. 46 от 15.ІІ.1974, с. 1-3).

³¹⁷ Това засяга и турското население – бракосъчетанията започват да се извършват по новия „социалистически“ ритуал, а през 80-те години се появяват и административни разпоредби, премахващи ислямския характер на погребенията (чрез определено подреждане на гробовете, задължително полагане в саркофаг и т.н.).

³¹⁸ Още в 1978 г. са обнародвани *Основни насоки за развитие и усъвършенстване на празнично-обредната система в Народна република България*. – *ДВ*, бр. 42 от 30.V.1978, 505-509.

население с оглед включването му в „единната социалистическа нация“. Води се борба с мюсюлманските традиции и облекло; нарастват публикациите за положението на турците при социализма и за българския произход на част от турското малцинство³¹⁹.

Форсирането на интеграционния курс засяга и културно-просветната област. След една нова реорганизация Катедрата по ориенталистика при Софийския университет бива преименувана в Катедра по източни езици, а от 1978 г. е преустановен и приемът на студенти в специалността Турска филология³²⁰.

³¹⁹ Срв. например издадената от Св. Синод брошура *Църкви и изповедания в Народна република България* (София, 1975), където на с. 76 се заключава, че „голяма част от днешното мюсюлманско население в Североизточна България“ са директни потомци на мохамеданизиранни и асимилирани българи, поради което са свързани с българския народ не само в териториално, но и в етническо отношение. Вж. също П. Петров. *По следите на насилиято*. С., 1972; *Съдбоносни векове за българската народност*. С., 1975; М. Бейтулов. *Културният възход...* (1970); *Животът на населението от турски произход в Народна република България*. С., 1975; *Изменения в религиозната практика на българските турци*. – *Атеистична трибуна*, 1976, кн. 4, 16-29; Ш. Тахиров. *Българските турци по пътя на социализма*. С., 1978; *Етнокултурни процеси сред българските турци*. – *Българска етнография*, 1980, кн. 4, 3-15; *Единението*. С., 1981; *Социалистическа обрядност и духовно единство*. С., 1984; Н. Мизов. *Празници, обреди, ритуали*. С., 1980; А. Алиев. *Формирането...* (1980); К. Ювuzов. *Ролята на социалистическата културна революция за формирането на социалистическия бит на българските турци*. – *Научни трудове на АОНСУ*, 132, 1982, 232-251; И. Джембазов. *Ислямът в услуга на класовите интереси на реакционната турска буржоазия*. – *Атеистична трибуна*, 1976, кн. 5, 11-19; *Спорът за облеклото на мюсюлманката*. – *Пак там*, 1982, кн. 4, 54-59; Е. Сачев. *Българските турци и гагаузи (Етногенетични проблеми)*. – *Известия на Народния музей – Варна*, 19(34), 1983, 52-63; Ю. Мемишев. *Загружно в социалистическото строителство на родината. Приобщаването на българските турци към изграждането на социализма*. С., 1984 и др.

³²⁰ Застрашено е самото съществуване на университетската тюркология. Докато се изяснят нещата, за да бъде запазен преподавателският състав, студентите многократно биват връщани и „прецеждани“ по изпитите. Известно време катедрата функционира само с новата си специалност „Арабистика“ и организираните факултативни курсове и семинари. По-късно тя прераства в отделен „Център за източни езици и култури“, който се изнася от сградата на университета. Настъпват редица структурни и кадрови промени – ръководството на ЦИЕК се поема от Е. Боев, разкриват се нови специалности, но отпадат и повечето преподаватели турци. През втората половина на 80-те години в специалността „Тюрко-

Малкото запазени турски периодични издания стават двуезични; редуцират се и петчасовите специални радиопредавания на турски език³²¹. В 1977 г. вече се твърди, че България е „почти изцяло от един етнически тип и върви към пълна хомогенност“. Тогава е подписан и българо-турският протокол за допълнително изселване на още 62 000 души³²². С него завършва проточилото се десет годни „събиране на семейства“, като за периода 1969–1978 г. в Турция се установяват близо 130 000 души³²³.

логия“ само Емил Боев и Есен Хаджиев (Хюсеин Махмудов) остават титуляри на водени и преди това от тях учебни дисциплини („Сравнителна граматика на тюркските езици“, респ. „Методика на турския език“). Турската диалектология вече не се изучава, забравен бива и проектът по съставяне на „Атлас на турските говори в България“. Лекциите по османотурски се поемат от Мария Михайлова-Мръвкарлова, която води също „Историческа граматика“ на мястото на Кремена Хаджиолова. Останалите предмети също имат нови преподаватели, например „Турска литература“ (Вера Самарджиева вместо Ибрахим Татарлъ), „Съвременен турски език“ (Юлия Кирилова вместо Б. Недков и Х. Мемова-Сюлейманова), „Османотурска дипломатика“ (Е. Хаджиев – вместо покойния Борис Недков). Освен това се четат лекции по „Османска епиграфика“ (К. Венедикова), „История на Турция“ (В. Попов), „Държава и политическа структура на Турция“ (П. Гочева), „Възродителен процес“ (Б. Аврамов) и др.

³²¹ С това властите сами се лишават от допълнителни възможности за въздействието над малцинството, въпреки че още през втората половина на 1973 г. радиостанция „Гласът на Турция“ започва да излъчва емисии на български език, а на 6 ноември 1974 г. в района на гр. Узункьопрю започва и нов телевизионен предавател, който покрива част от българската територия. По-късно, от 1983 г., турското радио и телевизия организират специални турскоезични предавания за българските турци като една от многото мерки, предприети от Анкара за влияние сред това население (вж. при П. Гочева. *Босфора*, 23-26).

³²² Срещата между зам.-министъра на външните работи М. Минчев и неговия колега Aşıroğlu става в Анкара по българска инициатива. На нея София изразява желание да се ускори издаването на входни визи, като изтъква, че близо 14 250 български турци притежават необходимите документи за изселване, но все още чакат разрешение от турската страна. С подписания на 14 ноември 1977 г. допълнителен протокол към споразумението от 1968 г. Турция се съгласява да увеличи квотата на емигрантите и до края на ноември 1978 г. да приема по 1300 души седмично, а не по 300, както е било дотогава.

³²³ Вж. В. N. Şimşir. *The Turks of Bulgaria and the Immigration Question. – The Turkish Presence in Bulgaria*. Ankara 1986, 39-58 (и по-специално на с. 57). Така – и в изданието на София-прес: *Die Wahrheit über die bulgarischen*

По-късно преселването фактически е спряно и само по изключение биват разрешени отделни случаи на емиграция³²⁴. Вече през 1979 г. Т. Живков открито твърди, че националният въпрос в страната е окончателно решен³²⁵. Така са създадени всички предпоставки за пристъпване към последната интеграционна фаза, която кулминира през зимата на 1984–1985 г. с отнемане и на сетните белези на турската етническа идентичност.

Все още не е напълно ясно какво подтиква властите към опита за тотално асимилиране на малцинството. За редица външни наблюдатели, а и за мнозинството българи това сякаш става ненадейно. Дотогава интеграцията дава добри резултати – повишава се икономическото благосъстояние на българските турци, а в културно отношение те значително изпреварват развитието на основната маса в Турция и ако се изключи идеологическият натиск, на който всъщност е подложен целият народ, турците в страната имат определено по-добри перспективи, отколкото в „досоциалистическия“ период. Тогава защо партийната върхушка решава по такъв драстичен начин да разреши турския въпрос? Едва ли причината е само в съществуването на националистически елементи, които още през 60-те години поставят искания за автономия на турското малцинство³²⁶. Също и приказките за възможна опасност от повтаряне на „Кипърския вариант“ изглеждат доста спекулативни, тъй като по времето на блоковата конфронтация едно такова развитие би било твърде невероятно за страна, представляваща преден пост на съветските балкански интереси. Обяснението навярно трябва да се търси в комплекс от причини и обстоятелства, довели до акцията през 1984–1985 г.

Безспорно известна роля играели опасенията от растящата турска пропаганда. Нейното въздействие подхранвало враж-

Moslems. Sofia 1986, p. 6 По-късно завеждащият религиозните въпроси към МВнР Любомир Попов говори за 120 000 емигранти (*Sofia News*, бр. 3 от 21.I.1987, а според П. Гочева (*Босфора*, 56; *Zagagki*) по силата на спогодбата от 1968 г. се изселили общо 117 000 души.

³²⁴ По турски данни – едва 28 души за 1979–1984 г. Вж. W. Нёркен. *Im Schatten*, 95, Tab. 3; *Emigration und Integration*, 375, Tab. 2.

³²⁵ *РД*, бр. 118 от 28.IV.1979, с. 1-3.

³²⁶ Вж. някои подробности за това при П. Гочева. *Босфора*, 60-68.

дебните настроения и забавяло приобщаването на турците към социалистическото общество, с което на свой ред се спъвала всеобщата модернизация на страната. Освен това с разрастването на ислямския фундаментализъм, чрез приеманите в България турски телевизионни и радиопрограми се създавали допълнителни пречки пред атеизацията на мюсюлманското население като основна предпоставка за включването му в „единната социалистическа нация“.

Много по-важни обаче били съображенията от демографско естество. Спадът в раждаемостта на българите, съпроводен с двойно по-голям прираст сред турци и цигани, очертавал една изключително неблагоприятна тенденция, която в крайна перспектива заплашвала самото съществуване на българския народ. След като мерките в това отношение не дали резултати, оставала алтернативата или той да „погълне“ в себе си нови етнически елементи, или сам да изчезне някой ден, претопен от бившите малцинства. По съобщения в пресата от 1983 г. населението в районите с преобладаващ брой турски жители нараствало 6 пъти по-бързо, отколкото бил средният прираст за страната³²⁷. И ако през 1940–1960 г. мюсюлманските семейства в България имали средно по 2-3 деца, то в 1980 г. този брой се увеличил на 5 до 6 деца³²⁸. Това не можело да не буди тревога, още повече, че турците вече надхвърляли 10-процентовата бариера, а за декември 1985 г. било запланувано поредното преброяване на населението. Навярно и поради тази причина се наложила смяната на паспортите от 1980–1985 г., при която над четвърт милион цигани били записани под нови български имена. С оглед на предстоящия 100-годишен юбилей от обединението на България (1885) и 110 години от Априлското въстание (1876) в

³²⁷ St. Troebst. Цит. съч., 233-234 (цит. по Stephen Ashley. *The Census: A Case for Anxiety and Controversy*. – *Radio Free Europe Research. Bulgarian Situation Report*, № 13, 17.XII.1985, 23-29). Съгласно една публикация в *Der Spiegel* българските турци дори нараствали ежегодно с цели 2% (вж. *Offene Arme*. – *Der Spiegel*, 1985, № 15, 130-132). Това твърди също Bilâl Şimşir, с когото по изключение е съгласна и П. Гочева. *Босфора*, 57.

³²⁸ Срв. K. Karpat. *The Turks of Bulgaria*, 741-742 и бел. 33, където се съобщава, „that young Muslim activities formed teams among themselves and went from one village to the next urging Turkish families to marry off their sons and daughters early and to have as many children as possible“.

идеологически план това бил удобно избран момент за „хомогенизиране“ на българската нация.

Възможно е в случая с турското население да имало някакви колебания – дали да се редуцира броят му чрез нова изселническа спогодба, при която страната отново би изгубила огромно количество работна сила, или да се търсят други решения, без нарастването на малцинството да води до вид автономност. Изглежда, са били обмисляни и двете възможности, защото, когато при посещението си в София през 1982 г. Кенан Еврен обръща внимание на Т. Живков за натиска над турците в страната и решението (sic) те да бъдат преименувани (нещо, което Живков напълно отрича), на свой ред българският държавен глава проявява интерес към възможностите за продължаване на емиграцията, като уточнява, че вече на два пъти след 1978 г. неофициално бил поставял същия въпрос³²⁹. Навярно отрицателният отговор на К. Еврен допринася за избора на решението, но то е било запланувано като възможен вариант далеч по-рано³³⁰.

³²⁹ Вж. *A Speech given by His Excellency President Kenan Evren to a conference entitled "Bulgaria and the Turks", February 13th, 1987. – Belleten, 51, 1987.* Турският президент по свой начин предава думите на Т. Живков: „Do you wish the Turks living here to emigrate to Turkey? I am asking you this because in 1968 we signed a ten year Emigration Treaty. This treaty expired in 1978. There has been no emigration since then. After that date in 1978, that is, I made a point of asking the head of government there, 'Do you wish this emigration to continue?' he replied 'No', I asked the same question to the next head of state; he also said 'No'. I am now asking you if you desire this emigration“.

³³⁰ Напоследък бе предложено ново обяснение на причините, довели до „възродителния процес“. Съгласно П. Гочева. *Босфора*, 84-88, всичко започнало през 1980 г. със смяната на имената на деца от смесени бракове в някои райони на Асеновградско и Кърджалийско. Там по инициатива на местните власти били издирени турско-помашките семейства и след доказване българското потекло на съпругата, се пристъпвало към „възстановяване“ на нейното българско име и имената на децата, родени от нея (с. 85). До началото на декември 1984 г. по този начин били сменени имената на 40 000 души (20 000 в Кърджалийски окръг, 16 000 – в Хасковски и 3500 – в Силистренски окръг). Очаквало се към края на годината броят им да достигне 50 000, а след януари 1985 г. – 100 000 души, с което процесът да приключи поради изчерпване на „контингента от смесените бракове“. Този краен срок бил уточнен през ноември 1984 г. „на среща в ЦК на БКП с първите секретари на някои окръзи“ (с. 86). Според П. Гочева „до средата на декември 1984 г. изобщо не се мислело за повсеместно преименуване на тюркоезичните граждани“ (с. 87). Някои

Че „възродителният процес“ бил отдавна замислен, личи не само от проникналите извън страната сведения за предстояща смяна на имената, но и по предварителното проучване през 1982 г. на специален екип, начело с Ал. Лилов, който отчита негативите последици от евентуална подобна кампания. Още през 1978 г. Ш. Тахиров открито заявява, че процесът на сближаване и приобщаване на българските турци цели също „изчезване на отделните (етнически и т.н.) особености“, че той не е самоцел, а „обективна последица и предпоставка за строителството на социализма и комунизма“ и че политиката на „постепенно

ексцесии и протести (срещу какво?!) в с. Бенковски и в Момчилград накарали обаче властите да пристъпят „прибързано“ и емоционално към налагане на „българската именна система“, за да се „отделят тюркоезичните граждани от влиянието и претенциите на Турция“. При това намерението първоначално било да се обхване само „половината от тюркоезичното население в Кърджалийски окръг“ (с. 88). Авторката се опитва да внуши, че решението е взето едва ли не случайно с цел да бъде овладяна трайно „взривоопасната обстановка“ в района. На същото място тя изтъква, че „една от няколкоте обсъждани преди години алтернативи за изход от кризисната ситуация сред тюркоезичното население, а именно преименуването и обхващането му в българската нация, индиректно е излязла на преден план“. С това обаче тя самата подсказва наличието на подобни замисли за „справяне“ с турския проблем. От книгата става ясно, че предложения за (доброволно) асимилиране на турското население са били правени още към средата на 70-те години (срв. с. 72), а през 1978 г. неназованият от П. Гочева „професор по ленинизъм“, който ръководел работна група по въпроса към отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК, обобщил заключенията на групата с извода „доброволна или не, но асимилация“ (с. 75). Подготовката за нея започва всъщност доста отдавна, макар първоначално да е адресирана към роми и българомохамедани. П. Гочева сама цитира измененията в някои нормативни актове, позволяващи превръщането на лица с небългарски произход в българи. Още през 1960 г. се допуска промяната на личните имена и се разрешава на родители небългари да регистрират децата си като българи. От 1971 г. в акта за раждане започва да липсва и народността. Тя е „българска“, когато и двамата родители са българини, когато само единият е такъв или когато родителите сами желаят детето им да бъде регистрирано като българче, независимо от етническия им произход. С *Наредбата за гражданското състояние* от 1975 г. графата „народност“ отпада, но през 1975 г. Министерският съвет нарежда да се записва с българско име всяко дете, ако единият от родителите му вече има българско име (срв. с. 82-83). Това наистина отразява определена тенденция, както смята П. Гочева, но не само тенденция в обществото, а и в целите на националната политика...

заличаване на етническите различия“ щяла да доведе в крайна сметка до „формирането на една нова социално-етническа общност“³³¹. Това е напълно достатъчно да се направят съответните изводи накъде отивала българската малцинствена политика. По-късно някои висши партийни и държавни функционери ще признаят, че „процесът на възраждане“ започнал непосредствено след Априлския пленум, осъществил се през 60-те и 70-те години при българомохамеданите, за да избухне „с нова сила, спонтанно и всеобхватно“ сред останалото мюсюлманско население. Именно от това се опасявали турците, очаквайки да дойде и техният ред. В началото на 80-те години над тях се засилил индивидуалният натиск за смяна на имената, например при запазване на определена служба (в системата на МВР или на важни стопански и партийни постове), при получаване на разрешение за строеж или включване в списъците за ново жилище, при преминаване на друга работа, при заселване на по-добро място и т.н.³³² Ето защо по време на паспортизацията много мюсюлмани предпочели да останат без нови документи, за да не получат други имена³³³.

Истината е, че в хода на изграждането на „единната социалистическа нация“ рано или късно щяло да се стигне и до „българизиране“ на турското население. Още повече, че преименуването на цигани и помаци протекло без сериозни сътресения, а това дало основание на властите да се надяват, че и с турците няма да има големи проблеми. От друга страна, почти навсякъде на Балканите малцинственият въпрос бил решаван с подобни средства. Българите в Югославия например получили сръбски фамилни окончания и официално били смятани за сърби, македонци, дори шопи, така както и румънските власти нередко определяли българското си население като „сръбско“,

³³¹ Ш. Тахиров. *Българските турци*, 24-36.

³³² Заедно с това някои общини с преобладаващо турско население биват обединени със съседните български селища в по-големи административни единици, с което формално се редуцира териториалното разпределение на турското малцинство. Вж. Т. Ф. Baest. *Neues von der "einheitlichen sozialistischen Nation": Die VR Bulgariens und ihre türkische Minderheit (1944-1985)*. – *Osteuropa-Info*, 61. Berlin 1985, 92-118 (вж. на с. 104 с посочената допълнителна литература).

³³³ А. Eminov. Цит. съч., 507.

а имената на онези, останали в Гърция, били елинизирани и те се превърнали в „славяногласни елини“. В самата Турция съществувала практика на задължителна смяна на фамилните имена. Тук още с провъзгласяване на републиката всички поданици били обявени за „турци“, независимо от етническия им произход³³⁴. Новата конституция от 1982 г. дефинирала като турчин „всеки, който е свързан чрез връзка на гражданство с турската държава“ (чл. 66) и не допускала „никакъв език извън турския“ да се преподава „като майчин език на турските граждани в учебните и просветни заведения“ (чл. 42). В страната било забранено разпространяването на печатни и други материали на местен език, различен от турския, а Законът за политическите партии от 1983 г., обединяващ параграфи 81-83 под общото заглавие *Предотвратяване създаването на малцинство*, забранявал „нарушаването целостта на нацията“ и поддържането на малцинствено самосъзнание чрез „съхраняването и развитието на езици и култури извън турския език и турската култура“. Подобно на България, и тук от 1975 г. не били обнародвани статистически данни за етническите и религиозните малцинства³³⁵. С течение на времето в официалните публикации лазите например се превърнали в „приморски турци“, арабите станали „арабоезични турци“, а между 8 и 18 или дори 20 милиона кюрди³³⁶ били обявени за „планински турци“³³⁷ и дори възникнала съответна тюркска етимология на техния етноним – „Kürd“ от тур. „kurt“, т.е. „вълк“³³⁸. Ето защо и българските власти

³³⁴ В чл. 88 на първата републиканска конституция от 1924 г.: „Всички жители на Турция, независимо от религиозната и националната им принадлежност, като граждани са турци“. По-късно, в конституцията от 1961 г. вече направо се постановява, че „всеки гражданин на турската държава е турчин“ (чл. 54).

³³⁵ Съгласно П. Гочева. *Босфора*, 46, след 1923 г. в турските статистически преброявания въобще не е била включвана графата „националност“.

³³⁶ Така според различните противоречиви оценки. Срв. Г. И. Старченков. *Население Турецкой Республики*. М., 1990, с. 89-95 и П. Гочева. *Босфора*, 46, 51.

³³⁷ Така, както и жителите на Македония някога били смятани от Белград за „планински сърби“ или „южни сърби“.

³³⁸ Това не бива да изненадва – в търсенето на турската „пред-история“ някои автори обръщат поглед и към древната Мала Азия, смятайки дори етруските и пеласгите за „пра-тюрки“. Срв. Adile Ayda. *Une theorie sur l'origine du mot "Turk"*. – *Belleleten*, 40, 1976, 229-237 (вж. бел. 1); A. Ayda.

подходили аналогично при решаване на турския проблем, а в отговор на последвалите протести припомняли на Анкара за арменския геноцид и бруталното потискане на кюрдското етническо малцинство³³⁹.

Не бива да се забравя освен това, че в края на „Брежневата ера“ сходни тенденции съществували и в съветската обществена мисъл. При дискусиата върху проекта за новата конституция на СССР от 1977 г. например е имало предложения вместо „единен съветски народ“ да се включи понятието „единна нация“ и да се разтурят съюзните и автономни републики. Брежнев наистина критикува подобно изкуствено ускоряване на интеграцията, но се обявява и срещу опитите за спъване на този процес и често твърди (както след него и Т. Живков), че националният въпрос в СССР е окончателно решен. На тезата за „единния съветски народ“ държи и Ю. Андропов. В края на 1982 г. той отново набляга на крайната цел по създаването (чрез стопанска интеграция и русифициране) на единна съветска нация, в която да изчезнат всички етнокултурни различия. Именно тогава е изготвен докладът на групата на Ал. Лилов.

Едва ли тези съвпадения са случайни. Форсирането на асимилационния курс тъкмо по времето на Ю. Андропов и К. Черненко, когато кризата в съветския режим се придружаваше от засилване на международното напрежение, показва до каква

Pelasglar kim idiler? – Belleten, 46, 1982, 475-486. За тюркския произход на хетите пише Affet İnan. *Türkiye Halkının Antropolojik Karakteri ve Türkiye Tarihi*. Ankara, 1947; като потомци на тюрките са определени още скитите и редица кавказки народи от R. S. Atabinen. *Les apports turcs dans le peuplement et la civilisation de l'Europe orientale*. Istanbul 1952. Отделни автори търсят алтайско-тюркски компоненти в езиките на древните шумери (Fr. Homel), еламита (Hamit Zübeyr Koşay), хурита (E. O. Forger, A. Götze), етруски (Brandenstein, отчасти A. Nehring) и др. За езиковите и културни връзки между тюркските народи и американските индианци вж. например Polat Kaşa. *Search for a probable Linguistic and cultural kinship between the Turkish people of Asia and the native peoples of Americas*. – *Belleten*, 50, 1986, 650-678.

³³⁹ За турската национална политика е писано немалко. Срв. в по-ново време статиите на Дж. Хакюв. *Политиката на Турция по националния въпрос. Кюрдският проблем*. – *Национални проблеми на Балканите: история и съвременност*. С., 1992, 179-188 и А. Гарабедяв. *Кипърският вариант в политиката на Турция спрямо т.нар. външни турци*. – Пак там, 189-225. Вж. също П. Гочева. *Босфора*.

степен вече е била нараснала тоталната зависимост на България от Съветския съюз. И макар да няма доказателства за някакво руско участие в провеждането на „възродителния процес“³⁴⁰, идеологическият диктат на Москва и курсът към „пълно сближаване със СССР“ залягат всъщност в основата на главните му предпоставки.

³⁴⁰ Съобщенията на турски бежанци, че при преименуването били забелязани специални команди, воювали навярно в Афганистан, не са потвърдени от други източници. Все пак е интересно да се цитира тук едно твърдение на **Кемал Карнам** (*The Turks of Bulgaria*, 735-736): „Some writers go as far as to say that the USSR uses Bulgaria to test a new policy before applying it to her own people. According to A[lexander] Bennigsen, the forced change of names imposed on the Turks of Bulgaria may be the experimental prelude to a similar policy contemplated by the USSR for the millions of Muslims living there“.

Трета глава

“Възродителният процес” и българо-турската конфронтация (1985–1989)

Все пак в акцията по преименуването съществува и елемент на изненада. Нищо не говори през 1984 г. за назряващите събития³⁴¹. В масмедите и научната литература продължава да се употребява терминът „български турци“, а това подсказва, че решението за започване на „възродителния процес“ е взето в най-тесен кръг и официалната обосновка за липсата на генуинно турско население в страната е наложена едва по-късно. На 8 май 1984 г. Политбюро обсъжда доклада *За по-нанатъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП*. В съображенията към него Т. Живков подчертава, че турската етническа група е „вече голяма на брой“ и явно ще продължават и занапред опитите за нейното дестабилизиране. Той изтъква непоследователността на официалната политика към българските турци, които не са изравнени „напълно... с останалите български граждани“. Вероятно в отговор на направени вече предложения, но и отчитайки изказаните резерви по тях, Т. Живков заявява, че „ще

³⁴¹ Изказването на Йордан Йотов пред окръжната партийна конференция в Шумен на 27 февруари 1984 г., в което той изтъква, че българската социалистическа нация се формирала и развивала на базата на 3-4 етнически групи при пълна доброволност на асимилацията сред тях до получаването на нова комунистическа нация, не е само „опипване на почвата“, както предполага П. Гочева (*Босфора*, 75-76) в противоречие с нейната „убеденост“ за внезапността на взетото решение по преименуването и обхващане на турското население в българската нация (пак там, 88). Цялото идеологическо развитие през 60-те и 70-те години насочва към такъв „изход“. Подобни тези развива Шукри Тахиров още в 1978 г. Пак тогава някой от отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК заключил, че ще се върви към асимилация на българските турци, позовавайки се при това на „ленинската теория по националния въпрос“ (пак там, 75; вж. също тук бел. 330).

направим голяма политическа грешка, ако тръгнем сега да доказваме на българските турци, че те всъщност по произход са българи, потурчили се по време на турското робство³⁴². По-късно събитията налагат възприемането именно на този вариант.

През юни 1984 г. зачестяват случаите, когато с новите папорти се налагат българските имена и на представители на турското малцинство³⁴³. Това предизвиква съпротива сред определени среди. На 30 август 1984 г. в навечерието на националния празник на НРБ, когато щял да се чества 40-годишният юбилей от „Деветосептемврийската социалистическа революция“, на паркинга край летище Варна е взривен експлозив, при което са ранени две жени. Половин час по-късно избухва бомба и в чаканията на Пловдивската гара – убит е един и са ранени 44 души³⁴⁴. Някои западни осведомителни агенции съобщават, че по това време в Пловдив и Варна е пребивавал държавният глава Т. Живков и допускат подобни терористически актове да са били подготвени също в Бургас, Русе, Шумен и Търговище³⁴⁵.

³⁴² Цит. по П. Гочева. *Босфора*, 78-79. Според бившия завеждащ отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на БКП Стоян Михайлов, решението на Политбюро от май 1984 г. не се отличавало съществено от изготвената под негово ръководство програма за работа с българските турци. Тя му била възложена през есента на 1974 г. от члена на Политбюро и секретар на ЦК Александър Лилев и била внесена в кабинета на Т. Живков за обсъждане в Политбюро през май 1975 г., като след това била актуализирана и допълнително внасяна още четири пъти (през 1976, 1977, 1978 и 1980 г.). Програмата отхвърляла като подход масовото преименуване или изселване на турското население, което само по себе си потвърждава наличието на подобни идеи за справяне с турския проблем още през 70-те години. Някой (?) обаче е оказал влияние на Т. Живков, за да забави нейното разглеждане, а след решението от май 1984 г. пак някой (?) е „аргументирал и го е убеждавал в необходимостта от масово преименуване“. Срв. Ст. Михайлов. Цит. съч., 93-94, 263-267.

³⁴³ Вж. *Турски българи. – Свободен народ*, 89-90, Виена, 1985, с. 1 (по Т. Ф. Baest. Цит. съч., 104-105). Възможно е в случая да става дума всъщност за „ребългаризирането“ на помакините и техните деца от смесени бракове (вж. тук бел. 330), чрез което се спирала продължаващата десетилетия наред етническа асимилация на българомохамеданите.

³⁴⁴ Вж. Г. Сотиров. *Турските терористи и аз, един от Шесто*. С., 1991, 32-33. Вестник *Дума*, бр. 136 от 20.IV.1994 г. посочва на с. 5 поименно две жертви и говори за още 41 души, получили „средни телесни наранявания“.

³⁴⁵ Вж. съобщение на агенция „Франс прес“ от 17.IX.1984 г. и др. при Т. Ф. Baest. Цит. съч., 105-106.

Малко по-късно органите на сигурността откриват в една селска къща край Варна цял склад с оръжие. Съмненията обаче на Георги Славов от радио „Свободна Европа“, че в случая се касаело за инсценировки от страна на Държавна сигурност, не се потвърждават³⁴⁶. Напротив, още тогава надделява мнението за турска „следа“ в бомбените атентати³⁴⁷, а по-късно стават известни и извършителите на тези и други терористични актове³⁴⁸ – Алцек Чакъргов, Емил Маджаров и Сава Георгиев.

Към края на същата година нещата с турското малцинство вече са предрешени. Започналата подготовка включва и някои кадрови промени. В Кърджали например на мястото на дотогавашния секретар на ОК на БКП Георги Петров е поставен „по-надеждният“ Георги Танев, който бързо дава на Т. Живков нужния повод да твърди, че имало натиск „отдолу“ за промяна на мюсюлманските имена³⁴⁹. През ноември е разширен и лагерът в Хасково, където по-късно биват концентрирани много от турските интелектуалци, студенти, ходжи и други представители на малцинството, възпротивили се на насилствената асимилация³⁵⁰.

³⁴⁶ Georgi Slavov. *Bombing Incidents Reported*. – *RFER BSR*, № 14, 23.X.1984, pp. 1-5 (по Т. F. Baest. Цит. съч., 106).

³⁴⁷ Вж. също Rada Nikolaev. *Pressure on the Turkish Minority Reported*. – *RFER BSR*, 2, 30.I.1985. 1-9 (на с. 5 – по Т. F. Baest. Цит. съч., 106).

³⁴⁸ Например във вагона за майки и деца на влак № 326 по линията Бургас – София, когато преди навлизане в тунела до гара Буново на 9.III.1985 г. загиват 7 пътника; във фойето на хотела в Сливен половин час по-късно на същия ден, където са ранени 23 души; на плажа „Дружба“ край Варна и пр.

³⁴⁹ Впоследствие Г. Танев получава званието „Герой на Народна република България“, а Десети ноември 1989 г. го заварва като генерал-майор на отговорния пост министър на вътрешните работи. В края на същата година той е освободен от заеманата длъжност (един ден по-късно Политбюро го посочва сред лицата с персонална отговорност за „възродителния процес“) и бива заменен с дотогавашния началник на Генералния щаб на армията, генерал-полковник Атанас Семерджиев. Подобна кариера прави и Стоят Стоянов – бивш първи секретар на ОК на БКП в Хасково. След избирането на Ат. Семерджиев за вицепрезидент, генерал Стоянов оглавява вътрешното министерство. По негово време при неизяснени досега обстоятелства е подпален Партийният дом в центъра на София и според някои сведения в пламъците изгарят редица ценни документи.

³⁵⁰ Вж. Anton Kolendić. *Die Stellung der Türken in Bulgarien*. – *Internationale Politik* (Belgrad), № 837, 20.II.1985 (по J. Reuter. Цит. съч., 169-170).

Самата кампания започва в края на декември срещу Коледа – най-напред в Кърджалийски и Хасковски окръг, а после и в другите части на страната. От Източните Родопи тя се разпростира към Централна и Североизточна България и обхваща всички селища, обитавани от турци. Почти навсякъде акцията протича по еднакъв образец, свидетелстващ за предварително подготвен сценарий – в последния момент се информира партийният актив, който трябвало да окаже нужното съдействие, след което селищата биват блокирани от силите за сигурност. Прекъсват се телефонните връзки, конфискуват се ловни оръжия, на места биват иззети дори портативните радиоприемници. Извършват се арести на лица, за които има съмнения, че принадлежат към нелегални организации или при които е намечено оръжие³⁵¹. На останалите се прибират документите за самоличност и те биват принудени да подпишат декларации, че нямат роднини в Турция, не искат да се изселват, а доброволно – по своя воля и желание – молят за промяна на „арабо-турските“ си имена с български.

Този административен произвол, съпроводен с множество насилия и беззакония, се натъква на неочаквана съпротива. На редица места стават сблъсъци, при които войските на МВР употребили оръжие. Имало ранени, били дадени човешки жер-

³⁵¹ Сп. *Danas*, 5.III.1985 (по J. Reuter. Цит. съч., 169). Вж. също *Bulgaristan'daki, 1446–1448*. Чуждите коментари за преименуването се появяват, след като то било вече завършено и затова предлагат една по-обобщена картина. На практика обаче кампанията протекла в две фази. До 9.I.1985 г. около 250 000 турци от Южна България вече получили нови имена. След това акцията се прехвърлила в Северна България, където приключила за около седмица (до 26-27 януари). За да не се повторят събитията от Кърджалийски окръг, тук били взети превантивни мерки, като националистично настроени елементи и лица, които биха могли да се възпротивят и дори да извършат провокации, били мобилизирани за временно военно обучение или направо изпратени в Белене за по 2-3 месеца. Срв. П. Гочева. *Босфора*, 93, 97. Съгласно авторката, по тази причина в Северна България въобще не е имало инциденти. В едно свое изказване в Народното събрание на 21 май 1993 г. И. Татарлъ споменава за доклад на Димитър Стоянов от 11.II.1985 г., в който е отчетено преименуването на 814 000 души, като се очаквало да бъдат сменени имената и на „другите“ (Срв. *Правото на самоопределение е белег за зрелостта на демокрацията. – Права и свободи*, бр. 22 от 28.V.1993, с. 3-5). Това подсказва, че до края на януари 1985 г. акцията все още не е била напълно приключила.

тви, голям брой от протестиращите турци са арестувани и изпратени в концентрационния лагер в Белене. По чужди сведения например, при налагане на новите имена в Момчилград през декември 1984 г. били употребени дори танкове, при което загинали около 40 души³⁵². Amnesty International привежда примера със с. Горски Извор, което на 23.XII.1984 г. било обкръжено от милиция и войска, докато местни функционери карали жителите да подписват „доброволни декларации“, преди да им връчат паспорти с български имена. На следващия ден силите за сигурност използвали сълзотворен газ и пуснали кучета срещу протестиращите, а когато това не помогнало, открили огън. В резултат били убити 6 и ранни 40 селяни³⁵³. В Югоизточна България – в районите на Свиленград, Хасково и Кърджали срещу демонстриращите били хвърлени „червени барети“ и в стълкно-

³⁵² Паунка Гочева съобщава, че първата протестна демонстрация става всъщност на 23.XII.1984 г. в с. Бенковски, където около 2000 души от околните села се насочват към селсъвета, правят опити да отнемат оръжието на милиционерите и те на свой ред стрелят във въздуха „за охлаждане на страстите“ (П. Гочева. *Босфора*, 87). Тогава именно е дадена и първата жертва – една майка от с. Могиляне, забързала се към Бенковски, изпуска 17-месечното си момиченце Тюркян и детето буквално бива прегазено от тълпата (пак там, 96). Най-машабната акция обаче е била организирана на 26 декември в Момчилград. Тук е предприет опит за превземане сградата на Общинския народен съвет, изпочупени са много врати и прозорци, а местните органи на сигурността са принудени да викат подкрепления от Златоград. Неверни според авторката били приказките за танкове, съборени джамии, опожарени къщи и пр., но имало „няколко жертви“ (Пак там, 87). Същевременно, когато изтъква, че по време на кампанията убитите са едва седем, между тях П. Гочева посочва само по един за Момчилград и Кърджали (Пак там, 96). Противно на това българските турци и до днес говорят за танкове, бронирани коли, оръдия, които били използвани в Родопите при смяната на имената. Срв. материалите, публикувани в турскоезичното издание на вестник *Права и свободи*, съдържащо и повече подробности за „възродителния процес“, отколкото предлага българският вариант на този вестник, например: *İnsan bir kez ölür ölümsüzlük yolunda* [Човек веднъж умира по пътя на безсмъртието]. – *Hak ve Özgürlük*, № 1, 1.I.1993, р. 1-2.

³⁵³ *Le Monde*, 28.VIII.1985, р. 4 (по А. Поповиц. *Les Turcs*, 404). Общо за страната броят на жертвите според тази организация били над 100 – техните имена са изброени в съответен списък (П. Гочева. *Босфора*, 96), в който обаче били включени и хора, починали от естествена смърт още преди 1984 г., а така също и лица, изселили се в Турция след 1968 г. (П. Гочева. *ДПС в сянка и на светлина*. С., 1991, с. 25).

венията били убити до 60 (а според турски сведения – дори 800) души³⁵⁴. Сблъсъци имало и на други места. На 12 януари 1985 г. подобни сцени се разиграли в с. Ябланово (Сливенско), където селяните дори се самоизолирали, минирайки всички мостове³⁵⁵, а така също и в близките Търговищки и Шуменски окръзи. По думите на очевидци, добрали се по-късно до Турция, всичко това „напомняло на сражение“³⁵⁶. Същевременно според български

³⁵⁴ Вж. *Der Spiegel*, 39. Jhg., 1985, № 15, S. 130-132. Турският вестник *Tercüman* съобщава цифрата 800 жертви.

³⁵⁵ По-късно Мехмед Исмаил от с. Ябланово, Котелска община, като описва патилата си по време на „възродителния процес“, споделя, че тогава работел като пазач и „през ръцете ми минаваха разни взривували материали. Бях си скътал малко настрана за всеки случай“ (sic). Арестували го на 25 февруари 1985 г., защото се „обявил против преименуването“. Седем месеца по-късно бил освободен, но до 1989 г. нямал право са напуска селото и по три пъти дневно трябвало да се разписва в общината. Вж. *Черните страници от една младост*. – *Права и свободи*, бр. 2 от 8.І.1993, с. 4.

³⁵⁶ Те разкриват редица подробности – по високоговорители било наредено на жителите да не напускат домовете си, на следващия ден всички трябвало да се съберат пред кметството, за да получат новите си имена, а при съпротива хората били малтретирани. Имало убити. Някои бегълци споменават дори за изнасилване на жените през очите на техните съпрузи – един често срецан похват за впечатляване на турското обществено мнение. Вестник *Bayrak* от 12.IV.1985 г. пише например, че навсякъде в страната станали въоръжени сблъсъци между армията и народа, били разрушени много заводи, хиляди турци били изтребени в мините с газ „гризу“, млади турски интелегенти били заточавани в ГДР и СССР, турски деца между 3 и 7 години били отнемани от родителите и откарвани в неизвестна посока, а турски девойки между 12 и 20 години – отправяни в райони с българско население и дори в казармите, за да забременеят от българи, или били продавани на чуждите туристи срещу валута (по П. Гочева. *Босфора*, 116-117). Норвежкият Хелзингски комитет се позовава на селянина Юсуф Билялов, който сам бил видял убиването на 10 души, между които и две деца, а според друг беглец, полицай бил счупил ръката на малко момиченце. В доклада на тази организация се привежда и разказът на Халил Ибишев, бивш депутат в Народното събрание. На 21.І.1985 г. той бил извикан в местния партиен комитет, където служител на Държавна сигурност го уведомил за предстоящата акция и заявил, че това е „решение на ЦК“, което не подлежи на обсъждане. Същата вечер, докато на събрание се разяснявала партийната линия, градът бил обкръжен от милиция, военни подразделения и части на противопожарната охрана. Срещу протестиралците били използвани бронирани коли. За три дни всички турци били преименувани. На четвъртия ден радио „София“ преустановило излъчването на тускоезична програма, а пет дни по-късно спрял да излиза на турски и вестник *Yeni ıřık* (вж. *Bulgaristan'daki*, 1446-1448).

сведения жертвите далеч не били толкова много. Споменават се общо седем случайно убити при инцидентите – един в с. Могиляне, двама в с. Каялово, двама в с. Груево и двама в Кърджали и Момчилград³⁵⁷.

Към средата на януари 1985 г. ЦК на БКП провежда пленум, на който докладът на Георги Атанасов за преименуването и започващия нов етап на „възродителния процес“ изцяло бива одобрен³⁵⁸. По това време отдел „Идеологическа политика“ е подготвил и подробна програма „За решително издигане равнището на идеологическата работа сред българите с възстановени имена“. В нея се набелязват конкретни мерки, свързани с понататъшното развитие на процеса – утвърждаване на новите български имена, пропагандиране на тезата за българския произход на турското население в страната, засилване изучаването на българския език и налагане неговата употреба на обществени места (а за партийните членове и активисти – дори в семейството), преодоляване влиянието на исляма чрез „системна политическа работа с имамите“, изграждане на единни общи гробища, „пресичане на обряждането и свързаните с него празници, строго санкциониране на сунетчиите и родителите, които обрязват децата си и т.н.³⁵⁹ Подобни указания са дадени и на проведеното на 25 януари съвещание в ЦК³⁶⁰, т.е. преди напълно да е приключила акцията за смяната на имената³⁶¹.

Още през същия месец турската общественост реагира на събитията. На 21 януари 1985 г. група жени скандират пред парламента в Анкара да бъде дадена автономия на турското малцинство в България³⁶². Няколко дни по-късно, на 25 януари,

³⁵⁷ Вж. при П. Гочева, *Босфора*, 95-96. Авторката изтъква, че съществуват „достатъчно документални филми“, потвърждаващи как турското население било водено в народните съвети „на групи от най-влиятелните в селото личности – учители, лекари, ходжи и неформални лидери“ и как дори някои от турците „черпеха с бонбони и подслаждаха новите си български имена (sic). Вж. пак там, с. 93-97. За седем загинали при сблъсъците говори и Ст. Михайлов. Цит. съч., 92, 268.

³⁵⁸ П. Гочева, *Босфора*, 93.

³⁵⁹ Пак там, 100-104.

³⁶⁰ Пак там, 104.

³⁶¹ Вж. тук бел. 351.

³⁶² П. Гочева, *Босфора*, 121.

в. *Milliyet* публикува интервю с българския посланик Аргир Константинов, в което във връзка с нарастване числеността на турците в страната, е загатната възможността те да получат право на федерирана държава и се пита дали сега всъщност властите не предприемат мерки за предотвратяването на това³⁶³. И макар България официално да мълчи, отделни дипломатически представители са принудени да вземат отношение. Българският посланик в Анкара отхвърля обвиненията като пълна измислица и подчертава, че съгласно законодателството на страната имената могат да се сменят само по съдебен ред. Заместник-министърът на външните работи Иван Ганев също обяснява пред чужди кореспонденти, че сблъсъци нямало, а съобщенията за тях били клевети. Когато към средата на месеца турският президент Кенан Еврен обръща внимание на Т. Живков за започналата кампания, Живков на свой ред обещава „да проучи въпроса“ с оглед на добросъседските отношения³⁶⁴.

Първоначално Анкара заема изчаквателна позиция. Премиерът Turgut Özal се въздържа от коментари, а външният министър Vahit Halefoğlu заявява на 27.I.1985 г., че ако има някакви проблеми, то тяхното решаване не трябва да навреди на двустранните отношения и призовава към спокойствие емигрантските организации, агитиращи за акция срещу България³⁶⁵. Правителството извиква за месец посланика си от София на доклад; обсъжда се започването на преговори по нова изселническа спогодба³⁶⁶. Същевременно българските власти

³⁶³ Пак там, 62.

³⁶⁴ На среща с пратеници на турския президент още на 11.I.1985 г. Т. Живков се придържа към предварително подготвените му от МВНР тезиси, че българските турци нямат нищо общо с турската нация, а са неделим елемент от българския народ и държава; че не съществува кампания за насилствено преименуване, а според българските закони всеки можел сам да избира и сменя своето име и т.н. Освен това той критикува също продължаващите "спекулации по изселническия въпрос", въпреки явното нежелание на Анкара да води преговори за това (Пак там. 94-95).

³⁶⁵ *The Pulse*, 28.I.1985, p. 21 (по А. Eminov. Цит. съч., 503-504). В едно от първите си изявления Т. Özal подчертава, че засега нищо не може да се направи, понеже България и Турция се намират в два различни военни съюза (П. Гочева. *Босфора*, 120).

³⁶⁶ W. Höpken. *Im Schatten*, 179. За повече подробности по хронологията на турската реакция авторът препраща към Bilâl N. Şimşir. *Türk*

налагат допълнителни ограничения – районите с компактно турско население са изолирани за чужди посетители; на преминаващите през страната турски гастарбайтери е забранено да се отклоняват от определен транзитен маршрут; въвежда се нов режим за туристическите групи и индивидуалните гостувания в страната, анулирани са и заявените екскурзии за турски „ски-туристи“³⁶⁷. Вероятно във връзка с всичко това е отложена и насрочената за януари в София поредна сесия на Варшавския пакт. Постепенно в официалната терминология понятието „български турци“ започва да се измества от „наши съотечественици с турско-арабски имена“, „наши съграждани, които възстановиха българските си имена“ и пр.

Към началото на февруари Държавният департамент на Съединените щати оповестява загрижеността си от протичащата в България кампания за промяна на турските имена в „славянски“ (sic) и свързаните с това насилия³⁶⁸. Същия месец

Bask mında Bulgaristan Türkleri. Ankara 1985, а така също и към съобщения в пресата, например *Frankfurter Rundschau* от 20.II.1985; *Neue Züriche Zeitung* от 26.II.1986 и 7.III.1984; *Frankfurter Allgemeine Zeitung* от 18.III.1986.

* *Neue Züriche Zeitung*, 9.II.1985 (по J. Reuter. Цит. съч., 170). Вж. също П. Гочева. *Босфора*, 108.

** *The New York Times*, 7.II.1985 (по Т. F. Baest. Цит. съч., 106). Паунка Гочева обръща внимание на обстоятелството, че в първите месеци на „възродителния процес“ реагира на толкова Турция, колкото западните масмедии, позоваващи се на „осведомени източници“ от дипломатическите среди и главно на амернканското посолство в София. Тя вижда в това преследването на определени политически цели и цитира извадка от статия във в. *Milliyet* от 19.IV.1985 г., където са изразени същите съмнения: „...Макар че никой от тях не разполага с факти за стотици разрушени джамии, за хиляди убити, измрели от инквизицията турци, за сражения между турци и българската армия, всички се позовават на „дипломатически източници“. Досега не е известно откъде западните посолства и преди всичко посолството на САЩ получават информация по въпроса, провеждайки всеки ден брифинги, след като турското посолство, което би трябвало да е най-информирано, се оплаква, че не разполага с категорични данни. Въпросът започва да се разглежда на международни форуми..., преди още турските представители в тях да са направили съответни предложения. При това същите форуми са безразлични към турците в Западна Тракия и в Кипър... Като че ли има стратегическа игра извън България и Турция.“ (П. Гочева. *Босфора*, 109-110). На друго място авторката се позовава на информация във

Amnesty International отправя искане за провеждането на анкета, но то остава без отговор³⁶⁹. На 7.II.1985 г. Филип Боков представя пред чуждите кореспонденти двама български турци от Плевен и Джебел, които съгласно публикациите в турската преса били убити при размириците. Те съобщават на журналистите, че сменили имената си „спонтанно и доброволно“ така, както сторили това и останалите техни съграждани³⁷⁰. Няколко дни по-късно по време на пребиваването на британския външен министър Sir Geoffrey Howe в София (10-11.II.1985), неговият български колега Петър Младенов изразява безпокойство от враждебните съобщения в турската преса за мними репресии спрямо българските мюсюлмани и го моли да предаде послание на българското правителство до Анкара. Той признава за съществуването на известен проблем, но смята, че това едва ли би смутило приятелските отношения с Турция, като отново изтъква, че смяната на името си е лична работа на всеки български гражданин³⁷¹.

в. *Filififeros* от 30.VI.1985 г. за дейността на немски институт по политически изследвания, в който се полагали „усилия да бъде намерен един „българотурски Денкташ“, за да се създаде постоянно огнище на напрежение в българската държава“ (Пак там, 63). Тя привежда също думите на Т. Özal в Москва – „много чужди ръце започнаха да се бъркат в проблемите за турците в България“, към които в. *Milliyet* от 13.IX.1986 г. добавя, че „правителството е съвсем наясно по това странно положение“ и знае, че „главната цел на западния блок е не да ни помогне, а да ни използва за целите на своята глобална политика“ (Пак там, 110). Не е нужно да споделяме вижданията на авторката по разглежданата тема, за да се съгласим, че в крайна сметка България и Турция се оказват пионки сред най-голямото политическо противопоставяне в историята на човешката цивилизация. По това време София вече е злепоставена в очите на света с убийството на писателя Георги Марков, търговията с оръжие и все още неизяснените обстоятелства около атентата срещу папата. Но ако в залеза на съветската империя Москва се дистанцира идеологически от българския сателит, то Вашингтон оказва пълна подкрепа на своя съюзник – преден пост на американските глобални интереси в региона...

³⁶⁹ Организацията отчита интернирането в Белене на 6 турци и проучва случаите на други 74 души, арестувани за съпротива срещу асимилацията.

³⁷⁰ Rada Nikolaev. *The Regime Stages Its Own Defenses on Sensitive Issues*. – *RFER BSR*, 3, 15.II.1985, 1-7 (по Т. Ф. Baest. Цит. съч., 107).

³⁷¹ Вж. *Politika* (Beograd), 27.II.1985 (по J. Reuter. Цит. съч., 150); Rada Nikolaev. *Bulgarian-Turkish Relations Overshadowed by Minority Issue*. – *RFER BSR*, 4, 6.III.1985, p. 5-7 (по Т. Ф. Baest. Цит. съч., 107).

Всичко това засилва опасенията на Анкара. Още на 8.II.1985 г. в пресата се появява съобщение, че турското правителство обсъждало положението на „сънародниците в България“³⁷², а на 19 февруари турският външен министър съобщава на българския посланик, че Турция е готова да разреши всички проблеми чрез преговори, включително и за изселване на български турци „в рамките на едно споразумение“³⁷³. Под натиска на общественото мнение на 22.II.1985 г. въпросът е дискутиран на закрито заседание в турския Меджлис. Два дни след дебатите, на 22 февруари, турското външно министерство връчва официална протестна нота на българския посланик, в която се иска преустановяване на насилията и среща на министерско равнище за преговори по ново изселническо споразумение. Отправена е също молба да бъде разрешено на турска парламентарна делегация или на делегация от турски и други дипломати да посети въпросните райони, за да установи на място какво е действителното положение. Българският отговор е крайно негативен. На следващия ден БТА характеризира нотата като „намеса във вътрешните работи“ и подчертава, че страна, която така брутално се е отнесла към арменци и гърци, а в наши дни подлага на изстребление и своето кюрдско малцинство, няма никакво основание за претенции или право да се бърка в чисто български проблеми. Това предизвиква ново раздражение – Истанбулският вестник *Güneş* сравнява Живкова България с Третия райх на Хитлер; по телевизията Mesud Yılmaz говори за геноцид над българските турци. На 25 февруари отношение взима и Turgut Özal в една своя реч в град Ерзурум. Подобно някога на Celâl Bayar, така и той сега заявява в познатия стил, че въпреки безработицата страната му е готова да приеме достатъчно емигранти (без „комунистическите агенти“) и ще окаже всякаква необходима помощ на „сънародниците от България“: „Нека ни пратят 500 000...“ – заявява турският премиер, – „нека ни пратят дори повече; ние ще ги посрещнем с отворени обятия“³⁷⁴.

³⁷² П. Гочева. *Босфора*, 120. Вж. също тук бел. 363.

³⁷³ Пак там, 119.

³⁷⁴ В. *Milliyet* от 28.II.1985 (по W. Hörken. *Im Schatten*, 179). Също *Viesnik* от 4.III.1985 (по J. Reuter. Цит. съч., 173); *Der Spiegel*, № 15, 1985, S. 132.

От неговите думи би могло да се съди, че Анкара тълкувала събитията като опит да бъде принудена Турция отново да приеме голямо количество емигранти. Липсата на достоверна информация обаче не позволява да се установи със сигурност дали турското правителство неволно или „съзнателно“ се е самозаблудило, тъй като още в края на 70-те години има достатъчно сигнали, ориентиращи към новия курс, а и през втората половина на 80-те години турските власти упорито продължават да поставят въпроса за емиграцията. След Втората световна война България и Турция изграждат стереотипно поведение спрямо турското малцинство – докато БКП се опитва да го „приобщи“ към социалистическата модернизация на обществото (оттук – атеистичния, идеологическия, а по-късно и асимилационния натиск), то Турция се бори за запазване на неговата религиозна и етническа идентичност, не на последно място поради собствените си национални интереси. Стереотипни са и реакциите в конкретни екстремни ситуации³⁷⁵. Всичко това

Бройката „половин милион“ вероятно визира оповестената от Иван Ганев численост на българските турци през 1985 г. – между 400 000 до 500 000 души. Според някои „полуофициални“ съобщения количеството на това население тогава представлявало около 5% от общия брой на българските граждани, т.е. било е към 450 000 души (вж. *Frankfurter Rundschau* от 21.III.1985; R. Nikolaev. *Pressure*). Това се отхвърля от редица други наблюдатели. Съгласно Т. F. Baest. Цит. съч., 97, българските турци през 1985 г. би трябвало вече да възлизат на 850 000 души или дори на един милион. Stefan Troebst също смята, че турците в страната тогава наброявали 800 000 до 1 000 000 (вж. St. Troebst. *Von bulgarischen Türken und „ge türkten“ Bulgaren*. – *SOE*, 34, 1985, № 6, 359-367, тук на с. 359; St. Troebst. *Zur bulgarischen Assimilationspolitik gegenüber der türkischen Minderheit: Geschichte aus Politbüro und 1001 Nach*. – *SOE*, 34, 1985, № 9, 486-506, тук на с. 486 и др.). Amnesty International ги определя на около 900 000; по изчисление на W. Höpken. *Modernisierung*, 441, Таб. 1 те достигали 948 922 до 963 641 души; в турските публикации се сочи цифрата 1-1,5 милиона (вж. *Bulgaritan'daki*, 1448; M. Saray. Цит. съч., 190). По-късно се изяснява, че по време на кампанията били преименувани близо 850 000 турци, което служи като ориентир при определяне числеността на малцинството към 1985 г. Срв. П. Гочева. *Босфора*, 57; *Zagagku* (820 000 души); D. Vasileva. *Bulgarian Turkish Emigration and Return*. – *International Migration Review*, vol. 26, № 2, 1993, 342-352 (847 584 души); См. Михайлов. Цит. съч., 92, 268 (850 000 души).

³⁷⁵ Срв. изселванията през 1950–1951 г. и 1989 г. – внезапното започване на емиграцията от българска страна и също така внезапното едностранно

дава основание на турското правителство да мисли, че както в началото на 50-те години, така и сега, натискът ще бъде последван от нова масова емиграция, но оправдава също и опасенията на София да не би в резултат на „турската активност“ в страната отново да избухне силно изселническо брожение. Ето защо се взимат съответните превантивни мерки.

На 28 февруари главният секретар на турското външно министерство приема посланиците на всички ислямски страни и ги запознава със становището на Анкара по въпроса, както подсигурява за Турция поддръжката на техните правителства³⁷⁶. На свой ред към края на февруари Т. Живков свиква закрит пленум на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП, на който е уточнена позицията на България и се набелязват допълнителни стъпки. След пленума става ясно, че кампанията не целяла предизвикването на нов „изселнически натиск“, а по-скоро продължавала политиката от 60-те и 70-те години за изграждането на „етнически монолитна българска нация“. И ако до края на месеца в предназначенията за чуждестранната общественост изявления на българската дипломация и на външните служби на БТА все още личи известна предпазливост, то по-късно властите официално декларират основните принципи на новия курс. Когато на 4 март 1985 г. Анкара изпраща нова нота с молба за разяснения³⁷⁷ и отговор на поставените вече въпроси, българското правителство потвърждава факта, че редица граждани сменили „арабо-турските си имена“, но „доброволно и по своя собствена инициатива“. То отхвърля предложението за

затваряне на турската граница през октомври 1950 г., ноември 1951 и на 22 август 1989 г.

³⁷⁶ *Politika*, 1.III.1985 (по J. Reuter. Цит. съч., 173). Турското външно министерство използва и по-късно всеки удобен случай да информира посланиците и външните министри на ислямските страни за положението на мюсюлманите в България. В резултат на тази активност, през март и септември 1985 г. генералният секретар на организацията Ислямска конференция (ОИК) Pir-zâde призовава страните членки да предприемат необходимите стъпки, за да се сложи край на потисничеството над българските турци. Вж. *Statement by His Excellency Syed Sharifuddin Pirzada. - Turkish Review*, Winter 1985-1986, с. 213 и сл. (по W. Höpken. *Im Schatten*, 184).

³⁷⁷ Изявлението на БТА през февруари и формалният отговор от 1 март не удовлетворяват турското правителство.

преговори и всякаква възможност за емиграция, а идеята за „инспекция“ от чужда парламентарна делегация интерпретира като намеса във вътрешните работи. В България нямаło повече етнически турци, а само потомци на насилствено ислямизирани и турцизирани през османския период българи, сред които още от втората половина на XIX и началото на XX в. бил започнал процес на възвръщане към тяхната национална идентичност³⁷⁸. След отказа на София да разговаря по този въпрос К. Евген и Т. Özal отменят заплануваните си посещения в страната.

Малко по-късно, на 7 март 1985 г., БТА разпространява писмо на българските мюфтии по повод „клеветническите твърдения“ на западните масмедии и постъпките на Анкара пред посланиците на ислямските страни, с което се целяло „да бъде злепоставена НР България и да се попречи на развитието на нейните отношения с държавите, в които живеят мюсюлмани“. Като „неверни“ биват отхвърлени съобщенията за насилствена смяна на имената, разрушаването на джамии и ограничаването на религиозните свободи. „Кой дава право на турското външно министерство“ – се казва в декларацията – „да става говорител на исляма... да съди и решава въпроси от изключителната компетентност на българските мюсюлмани? Ислямът е световна религия и всеки мюсюлманин има право на националното си име.“ По-нататък висшите представители на ислямското духовенство в страната призовават „нашите братя мюсюлмани по света да не позволяват ислямската религия да се свързва с користните политически цели на определена държава“ и благодарят публично за „осигурените ни по конституционен път свободи“³⁷⁹. По същото време с решенията на пленума

³⁷⁸ Вж. *Sofia News*, № 14, 3.IV.1985, р. 1, 12.

³⁷⁹ Декларацията е публикувана във в. *Отечествен фронт*, бр. 12110 от 26.III.1985 г., с. 3 и някои регионални вестници (*Сливенско дело*, бр. 35 от 23.III.1985, с. 4; *Черноморски фронт*, бр. 13108 от 23.III.1985, с. 3; *Дунавска правда*, бр. 73 от 27.III.1985, с. 1; *Знаме на комунизма*, бр. 37 от 28.III.1985 и пр.). Впоследствие се появяват и други подобни „открити писма“ на българските мюфтии и имами до турското правителство. Един публичен отговор на председателя на Дружеството за култура и солидарност на балканските турци вж. в анкарското списание *Türk Kültürü: M. Çavuş. Bulgaristan Başmüftüsü Mehmet Topçiev'e açık mektup.* – *TK*, 25. 285, 1987, 28-32.

биват запознати партийните активни и окръжните комитети на БКП в районите с преобладаващо турско население. С тази задача са натоварени най-висши представители на властта. Още на 27.ІІ.1985 г. в Разград изнася доклад секретарят на ЦК Васил Цанов³⁸⁰. На 2 март министър-председателят Гриша Филипов посещава Момчилград (Кърджалийско), а на 8 март държи реч и в гр. Айтос (Бургаско)³⁸¹. На 6 март на общоградско събрание в Хасково новата линия е разяснена от Милко Балев – „вторият човек“ в партийната йерархия след Т. Живков³⁸². Доклади изнасят също секретарят на ЦК Димитър Станишев на 6 март в с. Дъбница (Благоевградско), министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов на 8 март във Велико Търново, председателят на Народното събрание Станко Тодоров на 9 март в с. Новоселец (Сливенско), секретарят на ЦК Стоян Михайлов на 14 март в Силистра, заместник-председателят на Министерския съвет Тодор Божинов на 15 март в Русе³⁸³ и др.³⁸⁴ В много отношения техните речи са почти идентични, на места съдържат дори напълно еднакви абзаци, което подсказва, че всички те следват предварително одобрен текст. Навярно това е докла-

³⁸⁰ Вж. *Отечественият фронт – носител и радетел на съвременното революционно мислене*. Слово на др. Васил Цанов..., произнесено на Четвъртата отчетно-изборна конференция на общинската отечественофронтowska организация в Разград, състояла се на 27 февруари. – *Ново Лудогорие* (Разград), бр. 28 от 5.ІІІ.1985, с. 1.

³⁸¹ Вж. *Крупно историческо завоевание на Априлската линия на партията*. Среща на другаря Гриша Филипов с партийния, държавния, обществен и стопански актив на Айтоската селищна система. – *Черноморски фронт* (Бургас), бр. 13096 от 9.ІІІ.1985, с. 1, 3.

³⁸² Вж. *Априлската линия на БКП – в името на човека, на неговото добруване*. – *Хасковска трибуна* (Хасково), бр. 29 от 9.ІІІ.1985, с. 1, 4.

³⁸³ Вж. съответно *–Пиринско дело* (Благоевград), бр. 57 от 9.ІІІ.1985, с. 1, 3; *Борба* (В. Търново), бр. 29 от 9.ІІІ.1985, с. 1; *Сливенско дело* (Сливен), бр. 30 от 12.ІІІ.1985, с. 4; *Силистренска трибуна* (Силистра), бр. 32 от 16.ІІІ.1985, с. 1 и *Дунавска правда* (Русе), бр. 64 от 16.ІІІ.1985, с. 1, 4.

³⁸⁴ Доклад изнася и Георги Атанасов в Ардино. Във връзка с обрязването той заплашва местната аудитория, че който не се подчини на властта, няма да си намери място в училище и казармата. Освен това заклеиява разпространяването на слухове за изселване като „вражеска дейност“ и подобно на Станко Тодоров предупреждава, че „ако някои искат да се изселят, това може да стане за 3-4 часа, но не в Турция, а в други райони на България. Вж. П. Гочева. *Босфора*, 99.

дът, приет на пленума от февруари 1985 г. като основен програмнен документ³⁸⁵. За него споменава и Александър Лилев в преоценката на „възродителния процес“³⁸⁶.

Принципните положения на този документ се свеждат до следното:

1. НР България е еднонационална държава. Тя не включва в своите територии чужди земи; в българския народ не влизат части от други народи и нации.

2. По време на османското робство цели райони са били насилствено потурчени. Асимилацията е била постоянна държавна политика на Османската империя, в резултат на което се е стигнало до турцизиране на части от българския народ.

3. През 60-те и 70-те години в редица райони на Родопите се разгръща възродителен процес, който засяга голяма част от потомците на насилствено помохамеданчените българи от Смолянски, Пазарджишки и Благоевградски окръзи. В края на 1984 и началото на 1985 г. „спонтанно и всеобхватно“ се разгръща с нова сила процес на възстановяване на българските имена. Той

³⁸⁵ През същата година Stefan Troebst се опитва да реконструира неговия текст, като подрежда в определена последователност основните моменти в речите на висшите български функционери (вж. St. Troebst. *Von bulgarischen Türken...*). По-късно и други автори резюмират на тази основа главните аргументи на новия национален курс (напр. M. Saray. Цит. съч., 183). Извадки от речите се срещат също при Т. F. Baest. Цит. съч., 108-110; J. Reuter. Цит. съч., 173-176 (по материали от югославската преса) и в някои други публикации.

³⁸⁶ Вж. Ал. Лилев. *За преодоляване на допуснатите извращения сред тюркоезичното и мюсюлманското население в страната.* – РД, бр. 364 от 30.XII.1989, с. 3. И досега не е ясно кой е изготвил основните тези, нито пък кои са авторите на доклада, залегнал в изказванията на най-видните представители на българското партийно и държавно ръководство. Александър Лилев прехвърля вината на „Тодор Живков и неговото най-близко обкръжение“, без обаче да посочва други конкретни имена (с изключение на отстранения вече бивш министър на вътрешните работи Георги Танев). Той определя ръководенето на „възродителния процес“ като „закрито“ – от малка група доверени хора на Т. Живков, а не от компетентните държавни органи – и подчертава, че не бил запазен никакъв „официален документ“, от който да личи кой е взел решението за акцията от 1984–1985 г. Така пленумът на ЦК на БКП от 29 декември 1989 г., макар да проявява критично отношение към събитията, оневинява всички административни и други служебни лица, които практически осъществяваха плана за българизиране на турското малцинство.

е „лавинообразен“ и протича „в цялата страна за два-три месеца, а в отделни окръзи и селища – за няколко дни“.

4. В случая не става дума за асимилация, а за връщане на това, което някога е било „с кръв и насилни изтръгнато от сърцата на българския народ“. Всички сънародници, възстановили българските си имена, са българи. „Те са плът от плътта, кръв от кръвта на българския народ“. Макар на някои от тях все още българското национално съзнание да е замъглено, в техните жили тече българска кръв“. Те са неделими части от българския народ. Турци в България няма.

5. Няма и не може да има никакво изселване в Турция. Няма и не ще се водят българо-турски преговори по този въпрос. Няма държава, с която да се водят подобни преговори, защото „няма част от българския народ, която да е част от друга нация“.

Към всичко това Ст. Тодоров добавя с нотки на заплаха, че онези, които не искат да живеят в своите родни села и градове, ще могат да бъдат изселени. За целта са дадени съответни указания на компетентните органи и те ще се погрижат изселването на протече „за три-четири часа“, но не в Турция, а в други райони на страната³⁸⁷, където тези хора да могат да живеят „спокойно и щастливо“. Той уточнява също, че обединителният процес на българската нация има и интернационално значение, защото укрепва позициите на България на южния фланг на Варшавския договор³⁸⁸ и обективно служи на делото на мира.

Веднъж формулирана, новата българска позиция се защитава във всички официални изявления. Отговарящият за вероизповеданията Любен Попов изтъква например, че религиозното чувство не трябва да се смесва с националното, а промяната на имената е отдавна узаконена практика в редица страни³⁸⁹. В края на април началникът на отдел „Балкански страни“ при МВнР Любомир Шопов отново заявява на пресконференция с чуждестранни кореспонденти, че не може да става и дума за

³⁸⁷ Същият момент се съдържа и в доклада на Георги Атанасов. Вж. тук бел. 384.

³⁸⁸ Дали това не подсказва косвена съпричастност на Москва през напрегнатия „следбрежневски“ период?

³⁸⁹ А. Попов. *Вероизповеданията в нашата страна*. – ОФ, бр. 12098 от 22.ІІІ.1985, с. 2.

переговори по изселване на български граждани в която и да било чужда страна. „България няма излишни граждани“ – подчертава той. След изтичане срока на споразумението по събирането на семейства, което дало възможност на всички мюсюлмани, чувстващи се обвързани с Турция, да напуснат страната, проблемът бил веднъж завинаги приключен³⁹⁰. Ето защо Турция нямала основание да предявява претенции за някакво „турско национално малцинство“, още повече, че българските мюсюлмани не са свързани с турската нация. Твърденията за насилия, терор и нахърняване на религиозните права били „абсолютно неверни“. Съгласно българското законодателство всеки гражданин можел сам да избира или променя името си, докато в република Турция всеки гражданин бил считан за турчин, а турският език бил признат за единствения възможен майчин език³⁹¹.

Въпреки официалната българска пропаганда обаче със смяната на имената започнали да се налагат и редица други ограничения. Двуетичният до 29.1.1985 г. вестник *Yeni ıřık* – *Нова светлина* продължил да излиза само на български, така както и списанието *Yeni hayat* (*Нов живот*). Изчезнала турската страница от кърджалийския вестник *Нов живот*; изцяло били прекратени и без това редуцираните радиопредавания на турски език. Форсирало се „отстраняването на турските следи“ в българската топонимика; забранила се употребата на турски като разговорен език на публични места; взели се мерки за премахването на всички възможни етнодиференциращи маркери, произтичащи от ислямските традиции, като обрязването, носенето на шалвари, спазването на определени обичаи и др.³⁹²

Тези допълнителни ограничения съответстват на програмата на ЦК за идеологическа работа сред турското население

³⁹⁰ Така и Москва обяснява рязкото намаляване броя на съветските евреи – онези, които искали да напуснат СССР, вече са го сторили.

³⁹¹ Вж. *Sofia News*, № 18, 1.V.1985, pp. 1, 3.

³⁹² Amnesty International публикува факсимилета на местни български формуляри, от които личи, че говоренето на турски език на обществени места, а също носенето на шалвари на работа и в магазините, се наказвало с глоба от 5 до 20 лв. Вж. *Amnesty International, Bulgaria: Imprisonment of Ethnic Turks. Human Rights Abuses during the Forced Assimilation of the Ethnic Turkish Minority*, London, April 1985, pp. 8, 10, 19 (no St. Troebst, *Zum Verhaltnis*, 232).

от януари 1985 г. Те се разискват и на започналите през март съвещания на окръжните комитети на БКП с местните партийни, държавни, стопански и обществени активни. На тях в подкрепа на новия курс говорят редица представители на малцинството и такива изказвания биват широко отразени в регионалната преса. Така например Анелия Ризова – заместник-председател на стопанския комплекс в с. Дулово заявява, че сега е необходимо още по-активно да се работи за формирането на „българско социалистическо патриотично съзнание“, като за целта местното население се освободи от влиянието на исляма и елементите на консерватизма в ежедневието и се повиши езиковата му култура посредством създаването на „единна езикова среда“ чрез повсеместната употреба на българския език³⁹³. В Кърджали световният шампион по вдигане на тежести Наум Шаламанов (Наим Сюлейманов) също декларира, че е българин, „възпитаник на Българката комунистическа партия и на Димтровския комсомол“ и щял да се стреми навсякъде да пази честта на своята родина³⁹⁴. Изявления правят освен това редица учители, журналисти, партийни и комсомолски функционери, стопански ръководители, интелектуалци и др. Техните думи, както и материали за българския произход на отделни селища и райони перманентно биват тиражирани в местния печат и бившите турскоезични издания *Нова светлина* и *Нов живот*.

Заедно с това се разгръща широка „разяснителна кампания“, в която са ангажирани всички партийни комитети и първични звена, кметствата и народните съвети, обществени организации, учители, бригадири, стопански ръководители, журналисти, общественици и пр. По места се създават „работни групи с конкретни поръчения за въздействие върху отделни родове и семейства“; в политическата просвета е въведена нова дисциплина – „Народна република България – наша социалистическа родина“; стимулират се краеведческите изследвания; сред младежта се организира движението „Народната памет разказва“; провеждат се и други мероприятия за разкриване на българските корени на турското мюсюлманско население.

³⁹³ Вж. *Силистренска трибуна*, бр. 33 от 19.III.1985, с. 1, 4.

³⁹⁴ Вж. *Нова светлина*, бр. 37 от 28.III.1985, с. 1, 4.

През лятото на 1985 г. в два от окръзите с най-висок процент турски жители са проведени пленуми на окръжните партийни комитети, на които се набелязват по-нататъшни мерки за задълбочаване на „възродителния процес“. На 15.V.1985 г. в Кърджали секретарят на ЦК на БКП Стоян Михайлов разяснява новата партийна линия и набляга на борбата срещу особеностите в традиционния мюсюлмански бит³⁹⁵, а първият секретар на окръга Георги Танев изнася подробен доклад за постиженията, състоянието и задачите на идеологическата работа. Един месец по-късно, на 21.VI.1985 г., подобен пленум е проведен и в Хасково в присъствието на члена на Политбюро Йордан Йотов³⁹⁶. Тук първият секретар на ОК на БКП Стоян Стоянов, след като изтъква, че процесът на възраждане е започнал непосредствено след Априлския пленум от 1956 г., отчита и „нерешените“ в тази област проблеми – съществуващите прояви на „аполитичност“, „чуждопоклонничество“ и „национален нихилизъм“ сред младежта; недостатъчното „привличане на младите хора към съветската песен и кино“ (sic); носенето на шалвари като „политически израз“ на отношение срещу „българските традиции и национални особености“; слабото внедряване на „новите граждански ритуали, празници и традиции“; наличието на доста непреименувани обекти, съдържащи имена с „неудобно“ съдържание (напр. Черепово, Йерусалимово, Богомил, Спахиево, Караманци и др.), докато на редица загинали революционни дейци все още не била отдадена „необходимата заслужена почит“ и т.н. Като признава, че сред населението се забелязвал „интерес към емисиите на турското радио“ и някои хора се надявали да има изселване, независимо от новите имена, местният партиен велможа призовава за довеждане до край на „възродителния процес“. За тази цел според него трябвало да се засили атеистичното възпитание; да се пресече „отъждествяването на вероизповеданието с етнико-националната принадлежност“; да се ликвидира обрязването, като се вземат „строги наказателни мерки“ и се търси „политическа, гражданска и съдебна отговорност“ (sic); да се отхвърлят „религиозните и чуждонационалните елементи в облеклото на жената“; да се

³⁹⁵ Вж. *Нов живот* (Кърджали), бр. 71 от 13.VI.1985, с.1-2.

³⁹⁶ За неговата реч вж. *Хасковска трибуна*, бр. 83 от 18.VII.1985, с. 1, 3.

въведе повсеместно „гражданският тъжен ритуал“ и се създадат „единни гробища, единни символики и български надписи“ и пр. Между основните задачи той поставя и въпроса за езика – чрез инициерирането на масово движение сред турците за непрекъснато общуване на български, той трябвало „да стане за тях матерен език“. Българският елемент в езика, облеклото, бита, традициите и обичаите трябвало да надделее навсякъде, включително и в семейството. За целта „училището да се утвърди като идеологически институт“ – нарежда Ст. Стоянов, – а художествената литература да се преустрои така, че „творците да превърнат изкуството си в подбудител на класово-партийни и патриотични пориви“. В доклада се обръща внимание също на популяризирането на историческото наследство, „доказващо българския произход на местното население“, като в случая се ангажират и средствата за масова информация, в които „на широк фронт“ да продължи отразяването на „светската тема“ (sic). При преименуването на селища, улици, области, местности и др. трябвало да се изхожда от народните традиции и новите имена да отразяват богатството на българския език, „героичното минало и социалистическото настояще“. На последно място – повече като пожелание – окръжният секретар говори за подобряване на социално-икономическото положение на районите с турско население чрез създаването на „условия“ за изграждане на обекти, които да открият 500 нови работни места, чрез усъвършенстване схемата на междуселския транспорт, подпомагане благоустройството на селищата, като се „поощрява... влагането на доброволен труд от населението“ и т.н.³⁹⁷

До голяма степен този доклад отразява актуализираните покрай „възродителния процес“ основни задачи в идеологическата дейност на БКП, формулирани от Александър Лилков още на пленума на ЦК през февруари 1974 г. Впоследствие в Източните Родопи започва още по-масиран натиск за „формиране на българско патриотично социалистическо съзнание“ и за заличаване на всякакви следи и „остатъци от робското минало“. Някои местни ръководители стигат в престараването си дотам,

³⁹⁷ Вж. *За нов подход в класово-партийното, патриотичното и интернационалното възпитание на трудещите се и младежта в Хасковски окръг. – Хасковска трибуна*, бр. 73 от 25.VI.1985, с. 1-3.

че дори нареждат да се премахнат плочите с надписи от старите турски гробища, превръщайки ги в ниви на ТКЗС или предоставяйки освободената площ на разни организации, които построяват върху терена складови бази, работилници, магазини и др.³⁹⁸ Единствено намесата на компетентни специалисти предотвратява поголовното унищожаване на този ценен епиграфски изворов материал³⁹⁹. На много места обаче турските гробища са изравнени със земята чрез булдозери; мъртвците ексхумирани и положени отново по общобългарския погребален ритуал⁴⁰⁰. Обрязването се наказвало с до 5 години затвор поради „телесна повреда“; забранили се мюсюлманските сватбени и погребални ритуали; в края на месец Рамазан започнал да се отчита и броят на овцете, за да не би някой тайно да прави курбан⁴⁰¹.

³⁹⁸ Вж. сигналите за унищожаване на турски гробища и разграбване на други вакъфски имоти в *Права и свободи*, бр. 3 от 15.1.1993, с. 2; бр. 6 от 5.11.1993, с. 2 и др.

³⁹⁹ Вж. публикациите на **К. Венегукова**. *Към демографската и етническата характеристика на Източните Родопи (по данни на епиграфските паметници)*. Доклад на конференцията *Демографски, етнически и социални промени и структури в Източните родопи, XV-XX в.*, Кърджали, 28.XI.1985; *За българския характер на населението от Източните Родопи (по данни на епиграфските паметници)*. Доклад на сесията *Демографски и етносоциални процеси в Източните Родопи*, Хасково, 5.III.1986; *За личното в епиграфските паметници и за тяхното значение като исторически извор*. – *Личните документи като исторически извор*. София: БАН, 1987, 177-199; *Епиграфски паметници на арабско писмо от Мелник*, I. С., 1989; *Епиграфски паметници в Родопите от османско време*. – *Помощни исторически дисциплини*, т. 5, С., 1991, 198-225.

⁴⁰⁰ В ковчег и с минута мълчание вместо увити в платно и с колективно коленичене към Мека.

⁴⁰¹ Една година по-късно – може би поради негативния международен отзвук и нарасналото напрежение сред самото мюсюлманско население – пред Политбюро се апелира за отслабване на натиска и забавяне темпа на асимилацията. Призовава се за търпимост към ислямската религия и еднакво отношение към християни и мюсюлмани. „Върху паметниците на християните има неимоверно много кръстове, но полумесеците на надгробните плочи на мюсюлманите се изучкват...“ – стои в сигналната записка на Пенчо Кубадински от 1.VIII.1986 г. – „Християните празнуват Коледа и Великден, но се дразним, когато мюсюлманите се събират по време на байрамите. Едните боядисват яйца, но другите ни притесняват, че колят овни. Черквите са отворени по всяко време, но вторият ключ на много джамии стои при кметовете, а имамите ги отключват само за 2 часа при обедните петъчни молитви. Никой не следи колко души влизат в

Към всичко това Турция не можела да остане безучастна. Още на 10 април 1985 г. Анкарският университет организира семинар на тема: „Турците в България“⁴⁰², а на 7 юни се провежда и друга научна среща във връзка с „Турското присъствие в България“⁴⁰³. На заседанието на експерти по човешките права в Отава през май – юни 1985 г. турските представители разясняват позицията на своето правителство, съгласно която договорот от 1925 г. все още бил валиден за отношенията между двете страни⁴⁰⁴, а това означавало съблюдаване правата на мюсюлманите в България, включително и правото им на изселване⁴⁰⁵.

черквите, но напоследък в доста селища се записва поименно кой посещава джамиите...“ (Цит. по П. Гочева. *Босфора*, 105-106). Проект за решение на база предложенията на П. Кубадински от 22.1.1987 г. внася Чудомир Александров в доклада си пред пленума на ЦК от 4 февруари 1987 г. – мюсюлманите свободно да извършват религиозните си обреди; обрязването да се разреши след 16-годишна възраст в медицински заведения; джамиите да са отворени по всяко време; при погребения в краен случай да се разрешава покойникът да бъде положен по мюсюлмански ритуал „в отделен район на единния гробищен парк“, като се поставя „само полумесец върху надгробния камък с написани български имена на български език...“ (Пак там, 106-107).

⁴⁰² Вж. *Bulgaristan 'da Türkler Semineri* (Ankara Üniversitesi, 10.IV.1985), Referate. Ankara 1985, 35 pp.

⁴⁰³ Вж. *The Turkish Presence in Bulgaria*. Communications. June 7, 1985. Publications of Turkish Historical Society, Serial VII, № 87-а. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, 90 pp. Тук са поместени материалите на Hasan Eren. *Bulgarians and the Turkish Language* (на с. 1-14), Y. Yücel. *Turkish Settlements in the Balkans and Its Consequences* (на с. 15-37), Bilal N. Şimşir. *The Turks of Bulgaria and the Immigration Question* (на с. 39-58) и Hamza Eroğlu. *The Question of Turkish Minority in Bulgaria from the Perspective of International Law* (на с. 59-90). Някои от тях биват публикувани и на други места, например Н. Eren. *Bulgarlar ve Türk dili*. – *Türk Dili*, 35, 50, 408 (Ankara 1985), 393-406; Y. Yücel. *Turkish Settlement in the Balkans and Its Impact*. – *Turkish Review*, 1, 6, 1986, 39-50. Вж. към това рецензията на Страхимир Димитров – *Bulgarian Historical Review*, 1987, № 1, 102-116.

⁴⁰⁴ *Statement by the Turkish Delegation Concerning the Turkish Minority in Bulgaria*, 21.V.1985. – *Turkish Review*, 1st issue (November 1985), p. 135 sqq. (по W. Hөpken. *Im Schatten*, 181).

⁴⁰⁵ Вж. за договора от турска гледна точка Н. Eroğlu. *Türk-Bulgar ilişkileri ve 18. Ekim 1925 Tarihli Dostluk Andlaşması*. – *Belleten*, 51, 1987, 1339–1347. Вж. още цитираната тук (бел. 403) статия на същия автор.

От своя страна София се опитва да убеди сирийския главен муфтия, а чрез него и арабския свят в неоснователността на турските обвинения за ограничаване на религиозните свободи в страната⁴⁰⁶.

В навечерието на десетгодишния юбилей от Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа, БТА оповестява *Декларация на група интелектуалци и общественици от средата на българите, възстановили българските си имена*, която отново повтаря официалната гледна точка. „Ние сме чада на българската нация“ – заявяват представителите на турско малцинство. – „Ние сме господари на тази земя, тук за нас е рай, друг рай за нас няма и не може да има“. По-нататък те протестират срещу „опитите на турските среди да спекулират с т.нар. изселнически въпрос“ и отправят призив „да се сложи край на враждебната антибългарска кампания“. Сред подписалите декларацията членове и кандидатчленове на ЦК на БКП, народни представители, секретари на ОК на БКП и други партийни функционери личат имената на някои интелектуалци като Орлин Загорев (Шукри Тахиров) – заместник-председател на Съвета по развитие на духовните ценности на обществото при Държавния съвет на НРБ, Максим Благоев (Мехмед Бейтулов) – старши научен сътрудник при БАН, Илко Татарлиев (Ибрахим Татарлъ) – ст. н. с. в Института по балканистика при БАН, Асен Севарски (Хасан Карахюсеинов) – заместник-главен редактор на сп. *Нов живот*, Ивайло Джамбазов (Исмаил Джамбазов) – заместник-главен редактор в агенция София-прес и др.⁴⁰⁷

Подобни форми на публично волеизлияние и протести са използвали и по-късно в конфронтацията с Анкара относно

⁴⁰⁶ За неговото посещение в България вж. *Maja Teofilova. Freier Dialog im Namen des Friedens und der Versöhnft. – Sofioter Nachrichten*, 30, 24.VII.1985.

⁴⁰⁷ Вж. *Отечествен фронт*, бр. 12187 от 26.VII.1985, с. 3; *Нова светлина*, бр. 89 от 27.VII.1985, с. 1, 4, както и в редица регионални вестници от 27.VII.1985 (*Добруджанска трибуна*, *Дунавска правда*, *Ново Лудогорие*, *Шуменска заря*, *Хасковска трибуна*, *Сливенско дело*, *Силистренска трибуна* и др.). Първоначално е съобщено и името на Дженьо Харков (Дженгиз Хаков) – ст.н.с. в Института по балканистика при БАН, но в по-късните публикации на декларацията то липсва (например в брошурата на О. Загорев. *Изповеди български*. С., 1986, с. 10-16). Това може би свидетелства за степента на „доброволност“ при личното ангажиране с подобен текст.

турското малцинство⁴⁰⁸. Явно българските власти са се надявали, така, както и в други случаи, общественото мнение в чужбина постепенно да загуби интерес към проблема, приемайки го за чисто вътрешна работа. Изглежда, аргументацията за двойно (религиозно и езиково) асимилиране на групи местно славянско население през османския период, които Освобождението заварило вече като „български турци“, напълно удовлетворявала партийния и държавен елит – с това се пресичали стремежите на Анкара за намеса в българските дела и същевременно се решавал един постоянен демографски проблем. Заслепено от властта си обаче, Политбюро не могло да прецени всички усложнения, произтичащи от насилствено подетата българизация.

Обяснима е тогава изненадата, когато на 1 август 1985 г. в Хелзинки Vahit Halefoğlu публично обвинява България в незачитане на човешките права поради асимилирането на „над един милион български граждани с турски произход“, които са „наследство на една обща история“. Пред представителите на страните участнички в СССЕ турският външен министър осъжда проявеното насилие, характеризира българските аргументи като „расистки“ и посочва, че турците в България са лишени от елементарни малцинствени права и дори не смеят да искат разрешение за пътуване или емигриране в Турция, тъй като публично били заплашени с депортиране във вътрешността на страната от председателя на Народното събрание⁴⁰⁹. Още същия ден на пресконференция във финландската столица заместник-министърът на външните работи Иван Ганев уточнява, че български граждани, които „се чувствали принадлежащи към турската нация“, съществували само до 1978 г. – годината, когато престава да действа споразумението за събиране на семействата. На свой ред първият заместник-министър на външните работи Марий Иванов заявява, че най-малко Турция има историческо, полити-

⁴⁰⁸ Срв. откритото писмо на "група българи, възстановили българските си имена" до министър-председателя на република Турция (София, 1985); протестната резолюция на Централния съвет на организацията на българските евреи срещу позицията на турското правителство (*Sofia News*, 8, 26.II.1986, р. 1) и др. Вж. за тях също при W. Höpken. *Im Schatten*, 188.

⁴⁰⁹ Вж. W. Höpken. *Außenpolitische Aspekte der bulgarischen "Türken-Politik"*. – *SOE*, 34, 1985, № 9, 477-485 (вж. на с. 483-485).

ческо или морално основание да занимава този висш международен форум с напълно измислено и преднамерено раздухване на въпроса. Цял свят знаел за трагичната съдба на българския народ по време 500-годишното турско робство – подчертава той и осъжда възродените имперски и великодържавни амбиции, с които се прикривали крещящите нарушения на човешките права в самата Турция⁴¹⁰.

С речта на V. Halefoğlu Анкара предприема първата си по-сериозна стъпка към интернационализирането на проблема. По-късно тя използва за това всеки удобен случай. Турското правителство критикува България на провеждащата се в София сесия на Общото събрание на ЮНЕСКО през октомври 1985 г.⁴¹¹ Същия месец Анкара успява да накара съюзниците си от НАТО да приемат резолюция, призоваваща българските власти към преговори за „репатриране“ на малцинството и задължаваща страните членки на Североатлантическия пакт да упражняват всякакъв възможен натиск, докато София не отмени своето решение⁴¹². На 22.X.1985 министър-председателят Turgut Özal се възползва от 40-годишния юбилей от учредяването на ООН, за да отправи нови критики пред Общото събрание на световната организация⁴¹³. Неговата реч принуждава българския представител при Обединените нации Борис Цветков да разпространи писмо до генералния секретар Perez de Cuellar, в което се отхвърлят турските тези като „злостна лъжа“, целяща да бъдат настроени срещу България „братските арабски страни и другите ислямски държави“. В по-късно писмо до генералния секретар на ООН от февруари 1986 г. дори се говори, че всички изложени от Турция документи за някаква насилствена асими-

⁴¹⁰ Вж. *Беточвени надежди*. – РД, бр. 214 от 2.VIII.1985, с. 7.

⁴¹¹ Декларацията на турската делегация е разпространена на английски език сред участниците в сесията. Вж. в *Tercüman* от 17.X.1985.

⁴¹² *Resolution on the Repression of Turkish Minority of Bulgaria*. – *Turkish Review*, Winter 1985–1986, p. 215 sqq. (по W. Höpken. *Im Schatten*, 183). Според П. Гочева. *Босфора*, 114–115, въпросът е разглеждан и по време на свиканата на 17 февруари 1986 г. в Истанбул XXXII Генерална асамблея на НАТО, на която обаче западногерманският представител предупредил, че „същите мерки могат да се приложат и за кюрдското малцинство в Турция“.

⁴¹³ Вж. *Tercüman*, 23.X.1985.

лация били „фалшификати“, изфабрикувани от турските тайни служби⁴¹⁴. Анкара обаче продължава да търси съдействие на външнополитическата сцена и среща разбиране в редица международни среди⁴¹⁵.

Същевременно в страната се провеждат множество мероприятия в подкрепа на турското малцинство. На 3 октомври 1985 г. в гр. Чорлу е свикан голям антибългарски митинг, на който се пее песента „Нашият Дунав“ и са издигнати военствени лозунги – „Искаме кръв за кръв“, „Армията – в София“ и др. Подобен митинг демонстрация следва на 30 декември 1985 г. и в Измир. През ноември в столицата е организиран семинар по актуални проблеми на турците в Азербайджан, България, Ирак, Иран и др. На него за насилията в България говори Ahmet Sebeci – председател на Дружеството за солидарност на българските турци в Анкара. Към края на декември в Истанбул е проведен симпозиум, посветен на „Една година от геноцида на българските турци“. Тук, наред с някои научни дейци, присъства и председателят на Дружеството за култура и солидарност с балканските турци, Mehmet Çavuş. С телеграма до Т. Живков участ-

⁴¹⁴ Вж. при W. Nörken. *Im Schatten*, 189.

⁴¹⁵ За активността на турската дипломация вж. по-подробно W. Nörken. *Im Schatten*, 181-187. През ноември 1985 г. комисия към Съвета на Европа призовава София да преустанови репресиите, да гарантира малцинствените права и да даде свободен достъп до информация на чужди журналисти и дипломати (вж. Helsinki Watch Committee: *Destroying Ethnic Identity: The Turks of Bulgaria*. – *Helsinki Watch Report*, June 1986, pp. 21-25). Въз основа на неин доклад Парламентарната асамблея към Съвета на Европа почти единодушно (без Гърция) приема протестна резолюция. Известен успех Турция реализира и сред страните членки на организацията „Ислямска конференция“. На срещата на външните министри на мюсюлманските страни през януари 1986 г. в гр. Фес – Мароко, въпреки съпротивата на Сирия, Либия, Алжир, Южен Йемен и Судан е приета протестна резолюция и се решава да бъде създадена анкетна комисия за разследване положението на българските турци. Тя трябвало да проучи въпроса на място в Турция и България, след което да представи доклад на заплануваната за следващата година пета конференция на ОИК. Поради едностранчивост на събраната информация (комисията разговаря главно с представители на турското правителство и емигрантските организации от Бурса и Истанбул, а след двукратно отлагане на посещението си в България идва в страната едва през юни 1987 г.) докладът не е изготвен в предвидения срок и Ислямската лига не предприема по-сериозни стъпки. Вж. някои подробности също при П. Гочева. Босфора, 129-130.

ниците в симпозиума настояват да се разреши масово изселване на българските турци в Турция. Това заляга като крайна цел и в изготвената през декември 1985 г. от Медни Доганов (Ахмед Доган) програмна декларация на нелегалното „Турско национал-освободително движение в България“ – своеобразен продължител на формираната още през август „Турска национална партия“⁴¹⁶, която наред с учредената в Бургас през януари 1985 г. формация „Uzun Kış“ (Дълга зима)⁴¹⁷ представлява една от първите съпротивителни организации на българските турци след смяната на техните имена. През същата година започват да се появяват редица конкретни изследвания за положението на турското население в България⁴¹⁸. Впоследствие техният брой нараства и голяма част от материалите биват обнародвани на чужди езици, което ги прави достъпни за по-широка читателска аудитория⁴¹⁹.

На всичко това българските власти отговарят по „съветски маниер“ с публикуването на различни езици на брошури,

⁴¹⁶ Вж. П. Гочева. *ДПС в сянка и на светлина*, София: Импрес 1991, с. 15-19.

⁴¹⁷ Вж. интервюто с нейния лидер Мехмед Юсеинов (Узункъш), озаглавено *Възродителният процес създаде "Дългата зима" в България*. – *Репортер Юг* (Кърджали), бр. 46 от 30.VIII.1993, с. 6-7. Вж. също *Приятел на Доган е разочарован от ДПС*. – *Демокрация*, бр. 202 от 31.VIII.1993, с. 1.

⁴¹⁸ Вж. например: *Abdurrahman Dede. Bulgaristan'daki müsülman Türkleri dramı*. İstanbul 1985, 80 pp.; *Aslan Gündüz. İki taraflı ile çok taraflı milletlerarası anlaşmalar ışığında Bulgaristan Türklerinin durumu*. – *Bilim, Kültür ve Sanatta Gerçek*, I, 1, İzmir 1985, 37-53; *Osman Keskiöglü, Bulgaristan'da Türkler*. Ankara 1985, 223 pp.; *Bilâl N. Şimşir* (ed.). *Türk basınında Bulgaristan Türkleri. Zorla ad değiştirme sorunu (Ocak-Nisan 1985)*, Ankara 1985, 750 + XXV pp.; *Bulgaristan Türk azınlığının ahdi durumu*. – *Türk Kültürü*, 264 (1985) 241-278; *Bulgaristan Türkleri üzerine araştırmalar ve belgeler, I-IX*. – *Türk Kültürü*, 272 (1985), 500-514; 274 (1986), 120-134; 275 (1986), 194-205; 276 (1986), 257-262; 278 (1986), 390-398; 279 (1986), 453-462; 280 (1986), 507-517; 285 (1987), 48-59; *İ. N. Okday. Bulgaristan'da çıkmış olan Türk gazeteleri ve dergisi*. – *Türk Kültürü*, 274 (1986), 75-79; *Mehmet Çavuş. Bulgar oyunlarından örnekler*. – *Türk Kültürü*, 282 (1986), 630-634 и др.

⁴¹⁹ Например: *Turks in Bulgaria*. Ankara: Anavatan Partisi 1986, 7 pp.; *Refik Korkud. Bulgaria carries on chauvinistic policies*, Ankara: Türkiye Fikir Ajansı

отразяващи официалната българска позиция⁴²⁰, както и на изследвания и материали, засягащи по различен начин отделни аспекти на въпроса за турското малцинство⁴²¹. Значително многобройни обаче са „спонтанните изявления“ и „разкрития“

1986, 38 pp.; *Bulgarian administration and historical myth*. Ankara: TFA 1986, 57pp.; **Ibrahim Hafesoğlu**. *Origin of Bulgarians*. Ankara: Institute for the Study of Turkish Culture 1986, 56 pp.; **Hasan S. Köni**. *De-Islamization in Bulgaria*. – *Turkish Review*, 1, 3, 1986, 35-50; **Mete Tuncoku**. *The rights of minorities in international laws and treaties: the case of Turkish minority in the People's Republic of Bulgaria*. – *Annals of the Japan Association for Middle East Studies* (Tokyo), 2, 1986, 125-165; **Bilâl N. Şimşir**. *Bulgaristan da Türkler*. Ankara 1986, 404 pp.; *Contribution à l'histoire des populations turques en Bulgarie (1876-1896)*, 2e éd. Ankara 1986, 86 pp.; *The latest Bulgarian coup: (forced) changes of Turkish names*. – *Turkish Review*, 1, 6, 1986, 21-37; *The Turkish Minority Press in Bulgaria. Its History and Tragedy (1865–1985)*. Ankara 1986; *The Turks of Bulgaria (1878–1985)*. London: Rustem 1988, 329 pp.; **I. Alp**. *Bulgarian atrocities: documents and photographs*. London and Nicosia: Rustem 1988, 246 pp.; **Hüseyin Memişoğlu**. *Bulgarian Oppression in Historical Perspective*. Ankara 1989 и др.

⁴²⁰ Например: *Кой и защо се безпокои за мюсюлманите в България? Факти, документи, въпроси, отговори, репортажи*. София-прес 1985; **J. Denev**. *Über die falschen Argumente der bösartigen antibulgarischen Kampagne zu der Frage der Minderheiten, 1985; В кривото огледало на злобата и ненавистта. Сборник материали по повод на някои измислици в чуждестранния печат*. Съст. Михаил Янчев. С., 1986. Вж. също: *The Truth about Bulgarian Moslems*. Sofia press, 1986, 34 pp.; *The Investigation*. Sofia press, 1987, 24 pp. и др.

⁴²¹ Срв. *Проблеми на развитието на българската народност и нация*. С., БАН, 1988; **П. Петров**. *Насилственото помохамеданчване в годините на османското робство*. С., 1985; *Исторически основи на възродителния процес*. С., 1988; **П. Петров, Н. Петрова, Т. Митева**. *Възродителният процес в България при капитализма 1878–1944*. С., 1989; **Хр. Христов**. *Възродителни и възстановителни процеси в развитието на българската народност и нация*. – *Земля и прогрес*, 1985, кн. 10, 19-23; **Й. Андриев, И. Лазаров**. *Асимилаторската политика на османските завоеватели в Лудогорието*. – *Материали за миналото на Разградския край*. Разград 1985, 3-55; *Насилията на поробителите в Лудогорието*. – *Нов живот*, 1986, кн. 11, с. 13; **Т. Баакански**. *Демографската картина в топонимията на Хасково*. *Извори и изследвания за българския характер на населението в Източните Родопи*. Хасково 1985, 83-95; **П. Н. Боев, И. Г. Стефанов**. *Прабългарска легенда за планината Кафдаа, разпространена сред българите-мохамедани*. – *Проблеми на патриотичното и класово-партийното възпитание*. Кърджали 1985, 135-146; **А. Рошковска**. *Българското в ислямските култови сгради*. – *Атеистична трибуна*, 1985, кн. 4, 25-36; **О. Загоров**. *Обряд и общуване*. С., 1985; *Класово-партийното*

във вестниците за българския произход на мюсюлманите в страната⁴²². Доколкото те са поместени предимно в регионалната преса и бившите турскоезични периодични издания, то тези материали са предназначени най-вече за „вътрешна консумация“

и националното единство на българския народ. С., 1985; Някои проблеми на идеологията и идеологическата борба. С., 1985; Обируване и духовно единство. С., 1987; Истината. София-прес 1987; Българско социалистическо съзнание. С., 1989; Надя Аспарухова. Действена и ефективна работа за патриотичното и интернационалното възпитание. – Ново време, 1986, кн. 2, 18-26; Н. Мизов. В света на исляма. С., 1987; В. Маринов. Произход и историческа съдба на българското население в Лугогорieto XIV-XIX век. С., 1988 и др.

⁴²² Вж. например: Б. Дерубеев. Родопска област Запланина. – *Нова светлина* (НС), бр. 28, 7.III.1985, с. 1-2.; същото и във вестник *Нов живот*, Кърджали (НЖ-К), бр. 32, 14.III.1985, с. 3; *Българите в земите на Кърджалийски окръг в навечерието на османското нашествие.* – НС, 29, 9.III.1985, 2; 30, 12.III.1985, 2; *Какво крият старите селищни имена?* – НС, 31, 14.III.1985, 2; *Некачени “рости” в Родопите.* – НС, 32, 16.III.1985, 2; *Как се “умножават” турците?* – НС, 33, 19.III.1985, 2; 34, 21.III.1985, 2; *Смесените бракове.* – НС, 35, 23.III.1985, 2; *Истината не може да се скрие.* – НС, 36, 26.III.1985, 2; *Българите в Родопите преди османското нашествие.* – НЖ-К, 33, 16.III.1985, 3; *След разчленяването на Запланина.* – НЖ-К, 34, 19.III.1985, 3; *Кога прониква махамеданството в Родопите?* – НС, 57, 14.V.1985, 2; *Произходът на алиантите по нашите земи е български.* – НС, 135, 12.XI.1985, 2; П. Петров. *Първото масово помахмаданчване.* – НС, 71, 15.VI.1985, 2; *Османското законодателство и ислямизацията.* – НС, 77, 29.VI.1985, 2; *Ислямизирането – политика на османската империя.* – НЖ-К, 72, 2.VII.1985, 3; *Русия, западните държави и помахмаданчването.* – НЖ-К, 97, 23.VII.1985, 3; *Помохмаданчванията във Видин, Бер и Воден.* – НС, 88, 25.VII.1985, 2; *С коран и ятаган.* – *Нов живот*, 1985, кн. 8, 12-14; *Единни в борбите за народна свобода. Насилствено ислямизираните българи срещу османската империя.* – НС, 114, 24.IX.1985, 2; *Живо чувство за народностна принадлежност.* – НС, 118, 3.X.1985, 2; *Една човешка съдба.* – *Отечествен фронт*, 12241, 11.X.1985, 4; *Робските пазари.* – *Нов живот*, 1985, кн. 12, 11-12; *Ислямизацията през погледа на дипломатите.* – Пак там, 1986, кн. 1, 8-9; *Отвлечения и преселвания на българи.* – Пак там, 1986, кн. 5, с. 18; *Мохамеданите против Османската империя.* – Пак там, 1986, кн. 6, с. 14; Стр. Димитров. *Ислямизацията – форма на асимилация на българското население.* – НС, 39, 2.IV.1985, 2; *Юрушката военна организация и асимилацията на български народ през османското робство.* – НС, 97, 15.VIII.1985, 2; Е. Грозанова. *Кръвният данък в периода на османското владичество.* – НЖ-К, 68, 6.VI.1985, 3; А. Веаков. *Умножаване на едните и претопяване на другите.* – НС, 66, 4.VI.1985, 2; Е. Рагушев. *Чеда на тази земя, на този народ български*

и пропаганда сред засегнатото местно население. Те почти не достигат до по-широката българска публика, а какво остава за обществеността в чужбина. Тук, в аргументиране на своите тези по „възродителния процес“, управляващите продължават да се осланят предимно на външните служби на БТА и

(1-8). – НЖ-К, 58, 14.V.1985, 3; 59, 15.V.1985, 3; 60, 18.V.1985, 3; 61, 21.V.1985, 3; 62, 23.V.1985, 3; 63, 25.V.1985, 3; 64, 28.V.1985, 3; 65, 30.V.1985, 3; *Кръвният данък – жестока политика.* – *Нов живот*, 1985, кн. 5, с. 23; *Истини, потвърдени от османските архиви.* – *НС*, 74, 22.VI.1985, 2; *К. Венедикова. За някои символи и белези на българщината.* – *НС*, 102, 27.VIII.1985, 2; *Белези, водещи към българския корен.* – *НС*, 116, 28.IX.1985, 2; *Истината за едно кътче от Родопите.* – *Нов живот*, 1985, кн. 11, 12-13; *Нови сведения за българщината в Джебелско.* – *Родопи*, 1985, кн. 11, 27-28; кн. 12, с. 43; *Историята на българите в Източните Родопи.* – *Отечествен фронт*, 12, 30.I.1986, 1; *И камъкът говори.* – *НЖ-К*, 27, 1.II.1986, 3; 28, 4.II.1986, 3; 30, 5.II.1986, 3; *Й. Авгурев. Асимилаторската политика на османските завоеватели във Великотърновския край.* – *НС*, 131, 2.XI.1985, 2; *А. Авгурев. Братя по кръв.* – *НС*, 65, 1.VI.1985, 1, 4; *По следите на насилието в Герлово (1-9).* – *НС*, 79, 4.VII.1985, 1, 2; 80, 6.VII.1985, 2; 81, 9.VII.1985, 2; 82, 11.VII.1985, 2; 83, 13.VII.1985, 2; 84, 16.VII.1986, 2; 85, 18.VII.1985, 2; 86, 20.VII.1985, 2; 87, 23.VII.1985, 2; *Още едно свидетелство за насилието.* – *НС*, 2.IX.1986; *И. Платиқанов. Трагедии от миналото на Севлиевския край.* – *НС*, 143, 30.XI.1985, 3; *В. Маршинов. Български еничарски семейства в Лудогорieto.* – *НС*, 139, 21.XI.1985, 2; *Б. Илиев. Еничаринът от легендите.* – *НС*, 122, 12.X.1985, 3; *Н. Панайотов. За какво говорят надгробните паметници от Североизточна България.* – *НС*, 6.IX.1986; *Епиграфски паметници за ислямизацията.* – *Нов живот*, 1986, кн. 11, с. 15; *М. Николчовска. Етнографски доказателства за произхода на неислямизираното население.* – *НС*, 121, 10.X.1985, 2; *Български народни елементи в обредите на източнородопското население.* – *Нов живот*, 1986, кн. 1, с. 15; *Традиционното женско облекло от с. Горски извор и с. Бенковски, Кърджалишки окръг.* – *Пап там*, 1986, кн. 7, 21-22; *Г. Христов. Български родоци и имена, съхранени в топонимията на Ардинския край.* – *Родопи*, 1985, кн. 1, 26-28; *Топонимични свидетелства за миналото на един край от Източните Родопи.* – *Родопи*, 1985, кн. 3, 28-32; кн. 4, 42-43; кн. 5, 27-28; кн. 6, 31-32; кн. 7, 39-40; кн. 8, 34-35; кн. 9, 30-31; кн. 10, 40-42; *Български имена в топонимията на Контил.* – *НЖ-К*, 26, 31.I.1986, 2; *Н. Мизов. Възродителният процес и любовта към родината.* – *НЖ-К*, 45, 13.IV.1985, 3; *Патриотизмът, културата, религията.* – *НЖ-К*, 46, 16.IV.1985, 3; *К. Йонов. Класово-партийният подход и възродителният процес.* – *НЖ-К*, 66, 1.VI.1985, 3; *Ж. Авгурева. Стабилни позиции в духовното обновление. Жените и възродителният процес.* – *НЖ-К*, 75, 22.VI.1985, 3; *А. Александров. Ислямът и идеологическата диверсия.* – *НС*, 93, 6.VIII.1985, 2; *О. Загоров. Етногенетични корени на единното ни историческо битие.* – *Родопи*, 1985, кн. 4, 36-37; *Символите на нашата обредност.* – *Нов живот*,

София-прес, на българските дипломатически и културни представителства зад граница и възприемат една определено дефанзивна позиция, която рязко контрастира с все по-нарастващата международна активност на Анкара⁴²³.

Последвалите години са съпроводени с изключително напрежение в отношенията между България и Турция. През март 1986 г. Анкара се отказва от използването на българска електроенергия. Дотогава за сметка на българския потребител властите постоянно изнасяли стотици хиляди киловатчаса зад граница, като през 1984 г. на Турция се падали близо 59,4% от целия български енергоекспорт⁴²⁴. През юли с.г. в Истанбул е

1985, кн. 7, 1-2; *География на шовинизма*. – Пак там, 1986, кн. 9, 22-23; С. Аспарухов. *Античовешката същност на обрязването*. – *НЖ-К*, 28, 5.III.1985, 3; *Варварски обред*. – *НС*, 87, 23.VII.1985, 4; Р. Илчев. *Редове от нашата история*. – *Нов живот*, 1985, кн. 11, с. 10; *Всяка надежда рухва. Документи из османските архиви*. – Пак там, 1986, кн. 2, 6-7; и др.

⁴²³ С течение на времето нарастват противоречията по този въпрос между „професионалните дипломати“ от Министерството на външните работи и работещите в същата система служители от органите на сигурността. Случаите на активна ангажираност с „възродителния процес“ в сферата на академичните хуманитарни науки също са единични (главно – философи, етнографи, историци и езиковеди българисти), докато множество представители на българската османистика например, въпреки силния натиск „отгоре“, не се оставят да бъдат въввлечени в изпълнение на новата „социална поръчка“. И ако някои от тях разработват проблеми на демографското развитие на България през османския период, ислямизацията на Балканите, миналото на Родопите или Добруджанския край и пр., то техните изследвания не са конюнктурно ориентирани, а представляват продължение на дългогодишни занимания с тези сложни въпроси от историята на българския народ. Не така стоят нещата обаче с представители на журналистическите и писателските среди, както и със сътрудници на политическите научни институти на БКП. До голяма степен пропагандните материали в подкрепа на официалния курс бяха набързо изготвени именно от подобни обществени и културни дейци. В този смисъл можем да се съгласим с извода на П.Гочева, че макар броят на научните работници у нас, ангажирани с лекции и статии по отделни аспекти на „възродителния процес“, да не бил малък, то техният състав далеч отстъпвал през научното и служебно равнище на съответните турски дейци. „Досега почти няма случай ректор на университет или директор на научен институт да е излязъл с публична беседа или статия в пресата по проблемите на възродителния процес“ – констатира тя в докладна записка от септември 1986 г. (Вж. П. Гочева. *Босфора*, 125-126).

⁴²⁴ Вж. W. Нёркен, *Im Schatten*, 94, Tab. 2.

задържан самолет на авиокомпания „Балкан“, за да се принудят българските власти да платят обезщетение за един турски пасажер, загинал в 1984 г. при самолетна катастрофа в България⁴²⁵. По същото време турски официални лица демонстративно отсъстват на приема даден от българския посланик във връзка с окончателното му отпътуване⁴²⁶. Анкара продължава да критикува българската позиция както на международно политическо равнище⁴²⁷, така и на провежданите в страната и чужбина многобройни научни форуми, засягащи проблемите на турското малцинство.

Още през януари 1986 г. Турското историческо дружество (Türk Tarih Kurumu) съобщава, че вече са изготвени около 20 книги, в които на документална основа се отхвърлят българските исторически тези. Голяма част от тази литература щяла да бъде преведена на западни езици и разпространена в 375-те най-големи библиотеки в света. На 21 и 22 февруари Тракийският университет в Одрин организира симпозиум за „Турското присъствие в България според архивни документи“. В изнесените доклади се засягат теми като „Турците (явно „тюрките“ – б.м., В. С.) в България до Османската империя“, „Социално-икономическото положение на България по време на Османската империя“, „Съпоставка между правосъдието в Османската империя и българските зверства“, „Численост на българските турци“, „Насилията върху българските турци и сегашното положение на това население“ и др.⁴²⁸

През март 1986 г. в присъствието на Т. Özal и други официални лица в Анкарския университет протича конференция

⁴²⁵ Вж. *Работническо дело*, бр. 202 от 21.VII.1986, с. 2; бр. 203 от 22.VII.1986, с. 2.

⁴²⁶ *Frankfurter Allgemeine Zeitung* от 22.VII.1986, с. 8 (по W. Hörken, *Im Schatten*, 186).

⁴²⁷ Например през април 1986 г. в Берн на заседание на страните участнички в СССЕ, а така също при подготовката за новата среща на високо равнище във Виена. Вж. *Newspot* (Ankara), 25.IV.1986, р. 2-3, както и *Adress by Minister of Foreign Affairs Vahit Halefoğlu at the follow-up meeting of the European Security and Cooperation Conference (Vienna, November 6, 1986)*. – *Turkish Review*, 1986, 6, р. 122 (по W. Hörken, *Im Schatten*, 182).

⁴²⁸ Някои от заглавията на 16-те доклада са посочени при П. Гочева. *Босфора*, 127.

на тема „Българските турци“, на която е издигната тезата, че по време на османското владичество над българите не е имало никакъв натиск. Конференцията е придружена от изложба за „Турското присъствие и култура в България“, доказваща чрез фотоси и битови експонати съществуването на турско население в България от 600 години насам.

Пореден семинар относно „Турското присъствие в България“ следва през май същата година в университета „Хаджетепе“, Анкара. На него отново е поставен въпросът за „Българските турци преди османския период“, разглежда се „Договорът за приятелство между България и Турция от 1925 г.“ и „Правният статут на турското малцинство в България“. През юни е създадена Фондация за изучаване на турските ислямски паметници в България; през юли един симпозиум за „Външните турци“ в Истанбул призовава за по-активна външна политика с оглед „предотвратяване на натиска срещу турците в България и Гърция“, а на семинара по „Проблемите на Средиземноморието и тяхното влияние върху сигурността на НАТО“, организиран през септември в Истанбул, отново е развита тезата, че ако днес въобще съществува български народ, то това се дължало на хуманното отношение на османската администрация към българите. В тези условия протича и състояният се между 22-26.IX.1986 г. в Анкара Десети конгрес на турските историци, проведен при най-широко международно участие⁴²⁹, като част от докладите засягали положението на българите в Османската империя и това на турското население в България и българските земи⁴³⁰.

Подобни мероприятия се провеждат и на следващата година. През февруари 1987 г. на организираната от Турското исто-

⁴²⁹ Сред 516-те присъстващи имало 247 чужди учени от 34 страни. Техни били и 120-те от общо 339 научни доклади и съобщения, отнасящи се до древнотюркския период, историята на тюрките в Средна Азия, историята на средновековните тюрки, османската история и историята на републиканска Турция.

⁴³⁰ Например: М. Aydın. *Osmanlı idaresindeki Bulgar milletinin şükranlarını gösteren bazı vesikalar.* – 10. *Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26.IX.1986)*, Ankara 1986, pp. 102-103; Yusuf Halaçoğlu. *Bulgaristan'da Türk nüfusu hakkında bir araştıрма.* – Пак там, с. 146-147; Mustafa İlgürel. *Bulgar çetelerinin Türk halkına zulmleri ve hoşgörülü Türk idaresi.* – Пак там, с. 114 и др.

рическо дружество в Анкара конференция „България и турците“ президентът Кенан Евген произнася силно антибългарска реч, а в докладите се разглеждат въпроси за „България и туранизма“, „Турското присъствие в България според османотурски документи“, „Българските насилия според чуждестранни кореспонденти“ и пр. Във връзка със седмицата на поробените народи през юли в Анкара е свикана нова конференция за българските турци с присъствието на официални лица, след която участниците поставят „черни венци“ пред посолството на НРБ в турската столица. По същото време в Ялова, Истанбул, една изложба доказва с документи, народни носии и снимки „Турското присъствие в България“. На Деветия национален конгрес по тюркология в Истанбул (септември 1987 г.) проф. Hasan Egen изтъква, че българският език е пълен с турцизми (над 7000 думи), а на проведения през същия месец пак в Истанбул юридически симпозиум по проблемите на турското малцинство са приети две декларации, подписани от видни чуждестранни юристи, които посочват необходимостта от започване на процедура за откриване на процес срещу България в Международния съд в Хага.

По всякакъв начин Анкара се стреми да отстоява своите интереси, като дори търси чрез съветско и румънско посредничество съдействието на страните от Варшавския пакт. Още през февруари 1986 г. Vahit Halefoğlu подчертава пред турския Меджлис добрите отношения със СССР и другите социалистически страни, като ги противопоставя на тези с България. По-късно високопоставени турски делегации пребивават в Унгария, Румъния и Чехословакия, а през лятото на 1986 г. премиерът Turgut Özal посещава и Москва. И макар съветският външен министър Едуард Шеварднадзе да отхвърля всякаква идея за намеса във вътрешните работи на България, а министър-председателят Николай Рижков призовава към двустранно уреждане на всички проблеми, политиката на „възродителния процес“ явно вече не се вместила в курса на новото кремълско ръководство. Горбачовият опит за реанимация на съветския социализъм изискваше не само „гласност“, но и зачитане правото на самоопределяне, а това противоречеше на идеята за „единна социалистическа нация“, включително и на нейния български вариант. Търканията между най-стария и най-младия „хрущовист“ сред автократорите на комунистическата система тепърва щяха да се

разрастват, но още тогава националната политика на Т. Живков се превръщаше в пречка за търсенето от Москва разведвяване. Затова и декларираната „ненамеса“ се явява по-скоро един сигнал, че Кремъл няма да подкрепя безрезервно неудобния си вече „васал“.

България продължава и в последвалия период да излиза с писма и декларации срещу „неоснователните“ турски обвинения. През януари 1986 г. в такова писмо до генералния секретар на ОИК българските мюфтии отново упрекуват Турция, че спекулира със съдбата на българските мюсюлмани за свои собствени политически цели⁴³¹. През март открито писмо е изпратено до турския вестник *Tercüman*⁴³², а през юли БТА съветва премиера Turgut Özal „два пъти да мери и един път да реже“, когато се изказва по чисто български проблеми. Твърденията за ограничаване правата и свободите на българските мюсюлмани са резултат на абсурдни фалшификации – се казва в декларацията. Те са проява на пантюркистки амбиции, целящи раздухването на антибългарска психоза. Дали зад поведението на г-н Özal не се крият шовинистични или други чужди стратегически цели? – пита БТА и заключава, че подобна политика обслужва интересите на онези среди, които се стремят да дестабилизируют обстановката на Балканите⁴³³. Официалните масмедии оповестяват и други подобни изявления. Заедно с това властите намират подкрепа след някои висши духовници от ислямския свят, които обикалят България, за да се убедят, че няма религиозни ограничения⁴³⁴. През 1986 г. страната е посетена от главните мюфтии на Сирия и Южен Йемен⁴³⁵, а през януари 1987 г., когато е свикана Петата ислямска конференция, пристига и главният мюфтия на Гана⁴³⁶. По същото време в София се провежда

⁴³¹ Моментът е избран с оглед на провеждащата се в Мароко среща на външните министри на ислямските страни.

⁴³² *Отечествен фронт*, бр. 12396 от 16.V.1986, с. 5.

⁴³³ Вж. *Работническо дело*, бр. 199 от 18.VII.1986, с. 1, 8.

⁴³⁴ Вж. изказването на Abdel Hussein Shaaban. *Die bulgarischen Moslems zwischen dem imperialistischen Hammer und dem türkischen Amboß – Sofioter Nachrichten*, № 13, 2.IV.1986.

⁴³⁵ Вж. *Sofia News*, № 30, 30.VII.1986, р. 12; *Земегелско знаме*, бр. 241 от 17.X.1986, с. 2.

⁴³⁶ Вж. *Sofia News*, № 4, 28.I.1987, р. 3.

среща на около 200 български турци, бивши емигранти, които описват разочарованието си от своя престой в Турция и учредяват собствена организация, като изпращат протестно писмо до Turgut Özal⁴³⁷. На многобройните турски мероприятия за изучаване и популяризиране на проблема, България противопоставя само няколко научни конференции от регионален мащаб (в Шумен, Хасково, Кърджали и др.) и една изложба със снимки и цитати за турските жестокости при потушаване на Априлското въстание, арменския геноцид, насилията над гърците в Истанбул и нахлуването на остров Кипър.

През 1986 г. Т. Живков подсказва готовността си за възобновяване на диалога с Анкара. Още в началото на годината за това загатва румънският държавен глава N. Ceausescu в разговор с К. Evren. Вече след посещението на Т. Özal в Москва, на съвместна пресконференция с гръцкия министър-председател Andreas Papandreu през септември 1986 г., Т. Живков лично се произнася за българо-турските отношения. При съблюдаване на взаимното зачитане и ненамеса във вътрешните работи „няма проблеми между двете държави, които не могат да се решат“ – заявява той. – „Ние сме за активен диалог по всички въпроси от взаимен интерес“⁴³⁸. По-късно на Виенската среща на страните-участнички в СССЕ се провеждат директни разговори между външните министри на двете страни. Те обаче явно протичат безрезултатно, защото след срещата П. Младенов отново обвинява Турция, че превръщала „несъществуващи проблеми в обект на политическа спекулация“ и изтъква, че отъждествяването на конфесията с националната принадлежност е „връщане към пантюризма“. На свой ред V. Halefoğlu подчертава, че въпреки изразената от София готовност за нормализиране на отношенията, все още не личала промяна в нейната позиция по малцинствения въпрос, а това било главната предпоставка за напредък в българо-турския диалог⁴³⁹.

Същевременно в България продължава развитието на „възродителния процес“. Той укрепил „морално-политическото

⁴³⁷ Вж. *Работническо дело*, бр. 16 от 16.1.1987, с. 1, 2 и бр. 21 от 21.1.1987, с. 4, както и *Sofia News*, № 3, 21.1.1987, pp. 1, 3.

⁴³⁸ *Работническо дело*, бр. 256 от 13.IX.1986, с. 2.

⁴³⁹ *Newspot* (Ankara), 14.XI.1986, p. 4, 7 (по W. Höpken, *Im Schatten*, 194).

единство и формирал напълно единно национално съзнание сред населението“ – твърди Пенчо Кубадински в Разградски окръг през лятото на 1986 г.⁴⁴⁰ Засилват се мерките за задълбочаване на патриотичното чувство сред „българите-мюсюлмани“⁴⁴¹, активизира се в това отношение дейността на масовите организации и училищата, организират се местни състезания и конкурси за разкриване на българския произход на мюсюлманите⁴⁴², продължава публикуването на материали и брошури относно „истината“ за българските турци, критикува се политиката на Анкара спрямо кюрдския народ, припомня се за гонението над арменците, трагедията на о-в Кипър и пр. Заедно с това от книжарниците изчезват всякакви книги на турски език, служители на Държавна сигурност извършват обиски по домовете на по-видните турски интелектуалци и конфискуват редица трудове и ръкописи⁴⁴³. Не само от личните сбирки, но и от обществените и научни библиотеки са прибрани книгите, отнасящи се до наличието на турското малцинство⁴⁴⁴. На места дори българо-турските и турско-български речници по нареждане „свише“ се озовават в закрит фонд, достъпът до който изисквал специално разрешение. Издателствата стават особено „бдителни“ към историческите изследвания по турската проблематика, редакторите действат съгласно определени указания, а лексикографите са призовани да не определят като „турски“ навлезлите през османския период в българския език заемки.

Редица научни дейци и интелектуалци от средите на турското население са подложени на постоянен натиск и контрол. Някои от тях успяват да емигрират, подобно на озовалия се през 1987 г. в Турция „партиен“ историк Юсеин Мемишев (Hüseyin Memişoğlu)⁴⁴⁵. Други са отстранени от работа и хвърлени в затвора,

⁴⁴⁰ *Работническо дело*, бр. 142 от 22.IV.1986, с. 2.

⁴⁴¹ Вж. например *Отечествен фронт*, бр. 12375 от 17.IV.1986, с. 2.

⁴⁴² Например в Крумовградско – вж. *Работническо дело*, бр. 365 от 31.XII.1986, с. 4.

⁴⁴³ По-късно професорът по турска литература Ирбахим Татарлъ, вече като депутат от Движението за права и свободи, ще протестира през 1992 г. в Народното събрание, че службите за сигурност все още не са му върнали десетките отнети произведения.

⁴⁴⁴ Например монографиите на Ю. Мемишев, Н. Мизов и др.

⁴⁴⁵ Една по-късна негова публикация е посочена тук в бел. 419.

трети умират⁴⁴⁶ докато по-голямата част са принудени да се нагодят към новата вътрешнополитическа обстановка. Отделни лица се добират до турска територия по заобиколен път през Гърция и Румъния или емигрират при пребиваването си в други страни, както прави това Наум Шаламанов (Naim Süleymanoğlu) по време на шампионата по вдигане на тежести през 1986 г. в Австралия. Повече от несъгласните обаче още в началото на „възродителната“ кампания биват задържани по лагери и затвори. Съгласно намиращият се по това време в изгнание в Париж земеделски деец Ценко Барев, през април 1986 г. само в затворите на София, Пазарджик и Стара Загора имало около 1450 турци. Много повече – към 5000 били концентрирали в лагера на остров Белене. По преценка на председателя на Дружеството за култура и солидарност с балканските турци („Balk-Türkler Derneği“) общият брой на политическите турски затворници в страната възлизал през 1986 г. на 10 000 души⁴⁴⁷.

През януари – юни същата годна са арестувани около 100 души, свързани с организацията „Дълга зима“. След проточилото се до края на годината следствие повечето от тях биват освободени и принудително разселени из страната, като до съд достигат само деветима, включително и лидерът на организацията Мехмед Юсеинов. Към средата на юни следствените органи задържат също активистите на „Турското национал-освободително движение в България“. От близо 200 члена на тази нелегална организация пред съда са изправени само 18 души. Присъди за терористична дейност получават Харалампи Орханов, Сабин Бакърджиев, Николай Иванов, Меди Доганов и др. Те са обвинени в недопустими контакти със служители от турските дипломатически служби, събиране и изнасяне на поверителна информация, извършване на „подривна и подстрекателска дейност“, създаване (Х. Орханов) или ръководене (М. Доганов) на турски терористични групи и пр.⁴⁴⁸ За съучастие в

⁴⁴⁶ Например Риза Моллов – един от основателите на катедрата по Турска филология, дългогодишен университетски преподавател – предшественик на И. Татарлъ и добър познавач на турския фолклор в България (срв. обнародваната *post mortem* статия на R. Mollov. – *Bulgaristan Türkler'inin halk şiiiri*. – *Türk Kültürü*, 278, 1986, 246-350).

⁴⁴⁷ Вж. *Bulgaristan'daki*, 1459–1461.

⁴⁴⁸ Информацията, проникнала в масмедията след 1990 г., съдържа

организирането и за напътстване на подобни групи впоследствие от страната са отзовани редица служители на посолството на република Турция в София и генералните турски консулства в Пловдив и Бургас⁴⁴⁹. Подобен процес срещу терористическа група в Разградски окръг се провежда и през 1988 г. Отново следствието установява наличието на връзка с турските дипломатически представителства в Белград и Будапеща.

На 23.II.1988 г. по време на Белградската среща на външните министри на балканските страни между България и Турция

допълнителни сведения. Спирайки се на предисторията на ДПС например И. Татарлъ изтъква, че Ахмед Доган бил осъден на 10 години затвор и 3 години заселване, като до амнистирането му през декември 1989 г. е пребивавал в затворите на София, Стара Загора и Пазарджик, откъдето продължавал да ръководи „мирната борба срещу авторитарната власт на Т. Живков“ (срв. *Движението за права и свободи – обичайнационална партия, фактор за демокрацията в страната*. – ПС, бр. 27 от 2.VII.1993, с. 8). На свой ред А. Доган уточнява, че **“Националното турско освободително движение”** (така, а не „Турско национал-освободително движение в България“ – „Bulgaristanda Türk Milli Kurtuluş Hareketi“, както личи от факсимилетата, публикувани от П. Гочева. ДПС, 16, 19) е имало около 150 члена от различни етнически общности в страната, като ръководството е било разкрито през юли (а не юни) 1985 г. и в затвора попадат 28 души. Самият той получил 12-годишна присъда. Три години по-късно била осъществена връзка с останалите на свобода членове и започнала подготовката на нови протестни акции. За да не бъдат заподозрени ръководителите, излежаващи присъдите си, организацията била преименувана в **“Демократична лига за защита правата на турците в България”**. (Срв. *Три години от създаването на ДПС. Със свой принос за демокрацията*. – ПС, бр. 2 от 8.I.1993, с. 1). В началото на юни 1994 г. обаче бивш депутат от ДПС твърди, че Турското национал-освободително движение в България и неговият приемник – Движението за права и свободи са били създадени всъщност по секретна директива Б-1396 на бившата Държавна сигурност. Вж. *Кенан се заканва на гражданския мир*. – 24 часа, бр. 149 (1033) от 10.VI.1994, с. 4.

⁴⁴⁹ Например: Atila Peker, Erduğan Erikan и İsmet Erikan от посолството на Турция в София; Ahmet Sapağ, Yusuf Derviş, Süleyman Şantı, Mehmet Yaşınkaya, Naci Ertürk, Yusuf Özertürk и Ahmet Şehsuvar – от турското генерално консулство в Пловдив; Mürsel Abulut, Kadir Soylu и Ahmet Hacıoğlu – от турското консулство в Бургас (по изявление на заместник-министъра на външните работи Иван Ганев пред посланиците на страните-участнички в СССЕ, направено на 15.VI.1989 г. в София). Едва ли обаче те имат връзка и с онези трима терористи, които през юли 1989 г. хвърлят бомба пред хотел в Слънчев бряг, взимат две деца за заложници и се опитват с кола да достигнат до турската граница.

неочаквано е подписан съвместен протокол за подобряване на двустранните отношения. В съответствие с него се създават две работни групи – една по въпросите на икономическото сътрудничество и друга по проблемите в политическата и хуманитарната област. Петър Младенов и новият турски външен министър Mesut Yilmaz изразяват задоволство от подписания документ и подчертават готовността на своите страни да подхождат конструктивно за неговото реализиране. Започват да се обсъждат различни стъпки за преодоляване на взаимното недоверие, търси се решение на проблема с протичането на границата по р. Резовска и в Черно море, набелязват се мерки за подобряване на търговско-икономическите взаимоотношения и облекчаване на транзитния транспорт, дава се възможност на турски самолети (включително на специални и военни машини) да прелитат над българска територия и пр. Като „отстъпка“ в хуманитарната сфера София удовлетворява единични молби за допълнително събиране на семейства – главно случаи на деца и възрастни, чиито близки вече са се установили в Турция. Повече от това обаче българските власти не са в състояние да направят. Анкара продължава да настоява за признаването на турското малцинство и правото му на изселване като предварително условие за продължаване на двустранния диалог. Имайки предвид неотстъпчивата българска позиция по въпроса, още през 1988 г. критиците на Белградския протокол го определят като „погрешна стъпка“ на турската дипломация. По този повод в началото на 1989 г. София отново подчертава, че не съществува никакъв двустранен политически документ, който да признава наличието на „турско малцинство“ в страната⁴⁵⁰. Турците били напус-

⁴⁵⁰ Този аргумент продължава да бъде изтъкван и по-късно. Българските власти се придържат формално към липсата на израза „турско (национално) малцинство“ в подписаните от България международни актове и споразумения, в които става дума общо за „граждани от етническите, религиозни или езикови малцинства“ или в най-добрия случай за „мюсюлмани“, без те обаче да бъдат изрично конкретизирани по етнически признак. По подобен начин и Милко Балеv твърди през 1985 г., че понеже България не включва в своите територии чужди земи, сред нейното население нямало „части от други народи и нации“ (вж. тук бел. 382). След като на времето турската дипломация успява да наложи термина „мюсюлмани“ в двустранния договор за приятелство от 1925 г., стремежи се по такъв начин да осигури малцинствени права на много по-

нали България със своите армии още при Освобождението и в последвалите десетилетия, а нестихващите спекулации по този въпрос само спъват реализирането на Белградския протокол⁴⁵¹.

През първата половина на 1989 г. в съответствие с договореностите от Виенската среща на страните участнички в СССЕ България извършва някои корекции в своето законодателство и за пръв път след Втората световна война премахва всякакви ограничения пред частните задгранични пътувания. Новите паспорти вече започват да важат за „tous les pays du monde“, но от тях могат да се възползват малцина, тъй като все още не са извършени съответните промени във финансовите и митническите закони⁴⁵². Турските масмедии веднага коментират, че целта на София била да се освободи от неудобните представители на малцинството, като ги експулсира „легално“ зад граница. Слуховете, че влизащото в сила от 1 септември ново законодателство щяло да бъде приложено само временно и избирателно, предизвикват брожения сред българските мюсюлмани. Организиран се гладни стачки, митинги и шествия до кметствата и народните съвети, извършва се саморазправа с нежелаещите да пътуват в чужбина, подпалват се домовете на турци партийни активисти или на такива, които не искали да подават молби за задграничен паспорт⁴⁵³.

Както по-късно става ясно, тези акции били отдавна запланувани. По думите на М. Юсеинов, година и половина инициаци-

голям брой население, отколкото били в действителност българските турци, сега комунистическите управници обръщат в своя полза тази „отстъпка“ на тогавашните ни политици.

⁴⁵¹ Вж. **Маршин Стоянов**. *Нужни са политическа воля и реализъм, за да се върви напред*. – *Отечествен фронт*, бр. 13079 от 4.1.1989, с. 1.

⁴⁵² Търговията с валута продължава да е монопол на държавата; износът на парични суми без разрешително от банката се санкционира. И понеже продажбата на чужда валута за частни лица е силно ограничена, българинът е принуден да пътува без достатъчно налични средства или да влезе в нарушение на все още действащите закони. От друга страна, още тогава някои държави премахват облекченията във визовия режим с България или допълнително удължават и оскъпяват процедурата по издаването на входни визи.

⁴⁵³ Още в края на март и през април се стига до гладни стачки в село Таслаково (Разградско) и в Джебел (Хасковско), при което започнали да се изготвят писъци на желаещите да се изселят. Срв. *Етническият конфликт в България 1989 г.* София, 1990, с. 85-87.

торите се подготвяли за „дата, която да има международна значимост, за да се организират около нейното отбелязване протестите в окръзите, където живееха турци“⁴⁵⁴. Те се спират на 25 май 1989 г., когато в Париж трябвало да се проведе международна конференция за защита правата на човека. В основата на всичко заляга активността на членове на нелегалните турски организации, които успяват да координират действията си с намиращите се в затвора техни лидери. Заедно те изготвят протестни писма, свързани с малцинствените права и свободи – главно искания за възстановяване на турските имена и свободно емигриране с оглед „събиране на разделените семейства“.

Вълненията избухват в навечерието на най-големия български празник, посветен на светите братя Кирил и Методий и славянската писменост и култура. Още на 20 май се организира първият митинг в с. Пристое, Шуменско, като протестът бързо обхваща и други селища. Край гр. Каолиново, Варненска област, стават сблъсъци, при които е дадена първата човешка жертва. Шествието обаче успява да се добере до централния площад и там протестиращите издигат искания за връщане на имената и езика, свобода на изповядваната религия и освобождаване на задържаните турци. При стълкновението са ранени около 60 души, включително служители на МВР, на един от които бил отнет автомат. Той е намерен на следващия ден у един заподозрян турски селянин от Разградско, който активно участвал и в протестите от 21 май в с. Тодор Икономово. Там, след като група мюсюлмани „шурмували“ кметството, протестирайки срещу повторното арестуване на свой съселанин, от Варна било изпратено подкрепление на вътрешните войски. В суматохата милицията открила огън и трима турци починали на път за болницата, а други 13 до 18 души получили различни наранявания. На този ден инциденти станали в редица селища от Североизточна България (Вокил, Черковна, Исперих и пр.), в Джебел (Хасковско) и на други места. В Дулово демонстранти изпочупили уличните витрини и стъклата на паркирани автомобили по пътя си към Народния съвет, „въоръжени“ с камъни и тояги срещу представителите на реда. Тълпата била спряна едва на 100 м от центъра на града с помощта на сълзотворни гранати

⁴⁵⁴ Вж. *Репортер Юг*, бр. 46 от 30.VIII.1993, с. 6 (срв. тук бел. 417).

и коли на противопожарната охрана. В Исперих властите използвали колите за събиране на смет и тези на пожарната, за да разкъсат редиците на протестиращите, а край Джамийската улица се стигнало до бой между полицията, червените барети и демонстранти. В Разград турците украсили два автомобила като за сватба с цел да заблудят властите и начело с жените и децата се насочили към центъра на града, където се струпал хиляден митинг. Множеството било разпръснато от противопожарни коли с помощта на силни струи вода, примесена с чакъл.

Два дни по-късно привечер кметството на с. Езерче (Разградско) било обградено, а милиционерският отряд – посрещнат с камъни, вили и колове. След като димните гранати не помогнали, силите за сигурност използвали гумени куршуми, при което един от демонстрантите бил прострелян в окото, а друг убит на място. С викове „смърт на гяурите“ протестиращите се нахвърлили върху войниците, но били спрени от червените барети и екипи на противопожарната охрана. На самия празник 24 май протести имало в гр. Дългопол и с. Бели Лом (Разградско); те обаче преминали без особени инциденти. Последните помасови сблъсъци станали на 27 май 1989 г. Отново срещу пазителите на реда се изправили група мюсюлмани, грабнали набързо подръчни средства – ножове, камъни, шишове, тояги. В Търговище пред партийния дом се струпали няколкостотин души, които били разгонени насила от милицията. В с. Бенковски, Добричка община, турците блокирали кметството, а секретарят и кметът се заключили в сградата и останали вътре, докато всичко утихнало на сутринта. В с. Граница, Тервелска община, милиционерите и противопожарната кола били замеряни с камъни, преди митингът да се разпръсне под силните водни струи. Противопожарни коли и палки били използвани срещу мюсюлманите в гр. Омуртаг, с камъни е замеряна милицията и в с. Медовец (Варненско), където на място бил убит един демонстрант, а друг починал впоследствие от нараняванията си. На този ден размирици станали също в центъра на Шумен – трима служители на МВР били намушкани с нож (единият по-късно починал), а десетина протестиращи получили по-леки рани. Вълненията приключили на 28 май вечерта в с. Дянково. И тук срещу турците се изправили червени барети. Един селянин бил застрелян, а организаторите на протеста – арестувани и пребити от бой.

По официални сведения, между 20 и 27 май 1989 г. загинали общо 7 и били ранени 28 души. По всяка вероятност обаче пострадалите били много повече. И докато необичайните за страната събития били коментирани в чуждите мас-медии като разправа на полицията с мирни демонстранти, българското следствие по-късно упорито твърди, че безредиците са инициирани от едни и същи лица, които непрекъснато „циркулирали“ между отделните селища. Още тогава властите задържали около 40 такива „подстрекатели“, депортирани впоследствие зад граница⁴⁵⁵.

На 29 май 1989 г. Годор Живков използва повода, за да направи публично изявление по българското радио и телевизия. Съвсем неочаквано той призовава Турция да отвори границите си за „всеки български мюсюлманин“, който желае да се изсели. България не би търпяла никакви дейности, насочени срещу спокойствието и сигурността на нейните граждани – заявява държавният глава и апелира към още по-голямо единство и сплотеност в изграждането на „новото общество“⁴⁵⁶. Явно висшето партийно и държавно ръководство вече било взело своето решение – да се „освободи“ по пътя на емиграцията от лицата, които не се поддават на „превъзпитание“ и да засили асимилационния натиск над останалото мюсюлманско население. В този смисъл е и решението на Секретариата на ЦК на БКП, озаглавено *За по-нататъшно уеднаквяване на българската социалистическа нация*⁴⁵⁷. Още непосредствено след гладните стачки

⁴⁵⁵ Изявление от 15.VI.1989 г. на заместник-министъра на външните работи Иван Ганев пред посланиците на страните участнички в СССЕ, акредитирани в София. Подробности за събитията срв. също в *Повикът ни за права и свободи се чу от целия свят. – Права и свободи*, бр. 21 от 21.V.1993, с. 8; *Жестоката „екскурзия“*. – *Демокрация*, бр. 156 от 23.VIII.1990, с. 1, 2. Вж. също публикуваните от Георги Тамбуев две писма на туркини в *Работническо дело*, бр. 365 от 31.XII.1989, с. 2, както и рубриката на Калина Бозева, Първан Стоянов. *Възродителният процес – Вчера, днес, утре*. I. *Златен харман за велможи*; II. *Мисионери на правата вяра*; III. *Архитектура на вината*; IV. *Рушители на съвременна България*. – *Демокрация*, бр. 53 от 25.IV.1990, с. 1-2; 54 от 26.IV.1990, с. 1, 4; бр. 55 от 27.IV.1990, с. 3; бр. 64 от 10.V.1990, с. 1, 3.

⁴⁵⁶ Вж. *Единството на българския народ е грижа и съдба на всеки гражданин на нашето мило отечество*. – *Работническо дело*, бр. 150 от 30.V.1989, с. 1; *Отечествен фронт*, бр. 13183 от 31.V.1989, с. 1, 6; също и в отделна брошура (София, 1989).

⁴⁵⁷ То не е публично оповестено, но на него се позовават авторите на някои

и демонстрации от Каолиново и околните села обаче десетки български турци биват депортирани в Югославия, Унгария и Австрия. Това били главно лица, оказали съпротива при преименуването и отлежали вече своите присъди, членове на нелегалните турски организации или такива, за които имало сведения, че са участвали като „агитатори“ в размириците. В първите седмици след вълненията по този начин от страната ще да са били изселени към 10 000 души⁴⁵⁸. Заедно с това започнало издаването на паспорти и на всички останали желаещи да емигрират⁴⁵⁹ – представители на малцинството, но не и обикновени български граждани⁴⁶⁰.

През юни в районите с компактно турско население избухва истинска изселническа еуфория. Магазините се изпразват от най-необходимите стоки – пътни чанти, куфари и всякакви преносими вещи; теглят се спестовни влогове; нарушава се производственият цикъл на предприятията (някои от тях дори спират поради неявяване на работа); особено е застрашено селското стопан-

анонимни агитационно-просветни материали, например *Единението. – История и обществознание*. Научно-методично приложение на сп. *Народна просвета*. С., 1989, кн. 4, с. 3-5. Stefan Troebst, който е развил инстинктивен усет към възстановяването на непубликувани партийни документи (срв. тук бел. 385), основателно предполага, че този текст до голяма степен отразява резолюцията на ЦК на БКП от лятото на 1989 г. Вж. St. Troebst. *Todor Živkov's nationalitätspolitisches Vermächtnis. – SOE*, 1989, № 11-12, 739-743.

⁴⁵⁸ Срв. *Du verläßt morgen das Land. – Der Spiegel*, № 25, 19. VI. 1989, S. 144, където един 57-годишен турчин от с. Ябланово, Сливенско, разказва как още на 23.V.1989 г. бил накаран да подаде молба за задграничен паспорт и по-късно със съпругата си бил отправен в посока Виена.

⁴⁵⁹ По турски сведения близо 50 000 души напуснали България в самото начало на „голямата екскурзия“. Срв. W. Höpken. *Živkov-Erklärung zu Unruhen unter der türkischen Minderheit Bulgariens. – SOE*, 1989, № 5, 327-332 (вж. на с. 327). Липсата на достатъчно информация все още не позволява да се прецени доколко масовото изселване е било kalkulirano от комунистическите власти и какво е действителното участие на заинтересованите турски среди в събитията от лятото на 1989 г.

⁴⁶⁰ Когато с рухването на режима действително биват премахнати всички ограничения по пътуванията зад граница и навън се устремяват цели потоци от икономически български емигранти, развитите европейски страни издигат нови бариери пред нежеланите „гости“. Същото прави по-късно и Турция със своите български „съотечественици“.

ство, което през лятото на 1989 г. загубва в Източна България почти половината от работната си сила⁴⁶¹. Впоследствие се изяснява, че за организирането на новото масово преселение активно съдействали членовете на формираните през 80-те години турски съпротивителни организации⁴⁶². Колкото и да е странно обаче, тяхната дейност се покривала с желанията на висшето партийно ръководство.

Още през януари 1985 г. Т. Живков заявява, че би било най-добре да се изселят 100-150 000 български турци⁴⁶³. По-късно, на заседание на Политбюро от 16.V.1989 г. той настоява да се раздадат на турците паспорти за чужбина преди определения за всички срок⁴⁶⁴, а на 6.VI.1989 г. апелира към колегите си от Политбюро да не драматизират обстоятелството, че турците купували „едно или друго“ и подавали молби за напускане. „Трябва да изселим не по-малко от 200 000“ – изтъква той, – „иначе за няколко години България ще се превърне в Кипър“⁴⁶⁵. Десет дни по-късно Политбюро решава да бъде установена дневна квота за изселване от 2000 души⁴⁶⁶ и препоръчва набеязването на мерки за подсигуряване подкрепата не само на СССР и съюзниците от Варшавския пакт, но също на съседните на

⁴⁶¹ Само за първите три седмици тютюневата фабрика в Шумен загубва 900 от общо 1300 работника; в намиращото се на 30 км от морския бряг с. Дяново остават двама тракториста на 78 машини; от 2500 работещи в една разградска стъкларска фабрика през юли вече те са 750 и т.н. Вж. *Sie haben uns behandelt wie wilde Tiere. – Der Spiegel*, № 31, 31.VII.1989, 110-112.

⁴⁶² Някои от тях и по-специално „Турското национал-освободително движение в България“ образуват по-късно ядрото на създаденото през януари 1990 г. „Движение за права и свободи“ (ДПС).

⁴⁶³ На среща на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП от 18 януари 1985 г. с първите секретари на Областните комитети и други активисти. Вж. по-подробно при **Ст. Трифонов**. *Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989)*. – Страници от българската история. *Събития, размисли, личности*. 2. София: Просвета, 1993, 210-224 (вж. на с. 222).

⁴⁶⁴ Пак там, 223.

⁴⁶⁵ Пак там, 223. Същото и в доклад на Ст. Трифонов, изнесен на XII. Национална школа на младите историци, 8-14 юни 1992, Приморско.

⁴⁶⁶ Пак там, 223; също **Баяв, Котев**. *Изселническият въпрос*, II, 58-59 (решение на Политбюро № 118 от 16 юни 1989 г.).

Турция държави като Гърция, Кипър, Сирия, Ирак и Иран⁴⁶⁷. На друго заседание от 14 юли единодушно е прието предложението на П. Младенов за максимално увеличаване броя на изселващите се турци на 5000 дневно. „Всичко от Делиормана трябва да изтече“ – отсича П. Кубадински, – „тогава Турция няма да има претенции“. „Нека се задавят, те от друго няма да разберат!“ – допълва П. Младенов. „Нашата цел трябва да бъде колкото се може повече от тези граждани да напуснат България“ – приглася Г. Атанасов, а Т. Живков предлага на освободените места да се заселят български семейства, бесарабски българи и пр.⁴⁶⁸

В съответствие с тези решения още през юни властите ускоряват издаването на задгранични паспорти, но отхвърлят всякакви обвинения в целенасочено прогонване на малцинството. На 8 юни П. Младенов изразява пред БТА задоволството на българската страна, че Турция е откликнала на призива на Т. Живков и започнала да приема безвизово „български граждани“ – една крачка, която създавала „предпоставки за началото на постепенно нормализиране на българо-турските отношения“. На 15 юни заместник-министърът на външните работи Иван Ганев излага пред акредитираните в София посланици на страните участнички в СССЕ официалната българска версия за вълненията и отрича каквито и да било случаи на експулсация от страната. Два дни по-късно, на 17 юни, и министър-председателят Георги Атанасов заявява по този повод пред кореспондент на БТА, че „никой не желае и не може да принуждава българските граждани да напускат своята родина“.

Малко по-реалистична е картината, очертана в отвореното писмо обръщение до Народното събрание на НРБ и средствата за масова информация на стотината български интелектуалци и общественици, групирани около „Клуба за подкрепа на гласността и преустройството“. По повод организираният от Отечествения фронт между 31 май и 2 юни митинги и демонстрации срещу членовете на Клуба, те критикуват „политиката на насилие върху

⁴⁶⁷ Пак там, 223. Във връзка с това е интересно твърдението на П. Гочева. *Босфора*, 136-150 за възприемане на „българския опит“ спрямо турското малцинство също от Гърция, Ирак, Сирия и др.

⁴⁶⁸ Пак там, 223; Ст. Трифонов (доклад).

етническото самосъзнание“ и насъскването на народа срещу инакомислещата българска интелигенция. „Похвати от XV век в края XX век са анахронизъм“ – заявяват подписалите обръщението. – „Днес не може насилствено да се отнема личността на човека и неговата родова памет. ...Извършваните от властите до този момент нарушения на правата на човека приравняват в етнически смисъл хора с най-различно самосъзнание – българско, турско, българомохамеданско, татарско, циганско и прочие, и по този начин съдействат на усилията на Турция да представи всички мюсюлмани в България единствено като турци, което може да доведе и до редица непредвидени и нежелателни последици. Масовите изселвания, които започнаха, са една човешка и национална трагедия.“ По-нататък авторите призовават държавното ръководство да започне широко и задълбочено обсъждане на „проблемите на малцинствата и специално на българските граждани с турско самосъзнание“, за да бъде намерено по-мъдро и по-далновидно решение от вече възприетото. Те апелират към връщане на имената на онези граждани, които желаят това, освобождаване на всички „задържани или осъдени заради борбата им за защита на етническата самобитност и приемствена култура“ и прекратяване „насилственото прокуждане от страната на български граждани“. Отделно се обръщат към „нашите съграждани с турско самосъзнание“ да не предприемат насилствени действия, да не се поддават на провокации, да преодолеят чувството на обида и да не се вслушват „в инсинуации от чужбина, защото те идват от политици, които сами често се отнасят с жестока нетърпимост към своите малцинства“. Този отрезвяващ призив за преоценка и промяна на курса не достига до широката общественост⁴⁶⁹.

⁴⁶⁹ Обръщението е обнародвано едва година по-късно под надслов *Кои са истинските защитници на правата на човека у нас. – Демокрация*, бр. 89 от 4.VI.1990, с. 3. Днес трудно можем да разберем дали така поднесеният текст съвпада точно с оригинала. Прави впечатление, че в съответствие с духа на времето в него на три пъти е употребен изразът „български граждани с турско самосъзнание“. Заедно с това обаче в публикацията се говори и за жест към „турското малцинство“, което вече може да бъде схванато не само като стилистичен „пропуск“ с оглед терминологията през 1989 г., но и като една по-късна „прередактировка“. Защото дори в началото на 1990 г., а не само през лятото на предходната, голям бой от 120-те подписали обръщението интелектуалци все още избягваха термина „турско малцинство“. Срв. например Владимир Левчев,

Напротив, още през първите десетина дни около 250 000 души в България подават молби за напускане и биват издадени близо 150 000 паспорта с тримесечна изходна виза и право на удължаване на престоя до пет години. От спестовните каси са изтеглени 400 милиона лева, почти 100 000 турци са напуснали вече страната – предимно селяни, които били най-силно обвързани с религията и „най-лесно плащат данък на примамливите призиви на турските радиостанции“⁴⁷⁰.

В самата Турция новият ход на нещата е посрещнат с нескрито задоволство. От една страна, това се тълкува като заслужена победа на турската политика спрямо София по отношение на „изселническия въпрос“. От друга страна, най-последно турско правителство попада „на страната на ищеца в дискусията за човешките права“⁴⁷¹, а това сплотява както никога правителството, опозицията и масмедииите. Още през юни 1987 г. Turgut Özal, „опиянен от представата веднъж да бъде защитник, вместо нарушител на човешките права“⁴⁷², оповестява гръмко готовността на страната да приеме всякакво количество емигранти, дори всичките „един милион български турци“, на които обещава работни места и помощи⁴⁷³. „Могат да ни пратят колкото си искат“ – триумфира турският министър-председател. – „Към края на хилядолетието тук ще има 75-милионен народ“ и тогава българите „ще си седнат на задника и ще треперят от страх пред нас“⁴⁷⁴. Сякаш да подкрепят думите му турски военни самолети непрекъснато демонстрират сила край граничната полоса, вестниците призовават армията да се насочи към София, а когато в престараването си съобщават, че българските власти дори заразявали децата на емигриращите с вируса на

който говори за „неправомерни привилегии на турскоезичното население“, „турскоезично и мюсюлманско население“, „български мюсюлмани с различно самосъзнание“, но не и за турци или за турско малцинство (вж. *Kou sa pogoostnylnitsi? – Демокрация*, бр. 4 от 15.II.1990, с. 1, 4).

⁴⁷⁰ Вж. *Dawai, dawai, jetzt weg mit euch.* – *Stern*, № 28, 6.VI.1989, 116-120 (вж. на с. 118).

⁴⁷¹ Така *Erich Wiedemann* в *Der Spiegel*, № 31, 31.VII.1989, 110.

⁴⁷² Така *Stefanie Rosenkranz*. *Zurück mit Wut im Bauch.* – *Stern*, № 45, 2.XI.1989, 286-288 (вж. на с. 288).

⁴⁷³ Пак там.

⁴⁷⁴ Вж. *Hölle der Folter.* – *Der Spiegel*, № 35, 28.VIII.1989, 123-124.

СПИН преди да отпътуват, Т. Özal искрено се възмущава как можело „цивилизованият свят да мълчи за това“⁴⁷⁵.

В същото време изселването набира все по-голяма скорост. Българските турци масово продават къщи, добитък и движимо имущество, напускат работа и бързат към границата, където се натрупват километрични опашки. Редица селища се лишават до 70% от своите жители. Един немски кореспондент с учудване се пита как е възможно това в момент, когато България е готова „редом с Унгария и Полша да се превърне в една от най-реформиращите се страни на Източния блок?“ Посетил с. Войводино, Кърджалийско, той установява, че половината жители вече си стягат багажа. Не им ли харесва повече тук? „Напротив“ – отвръща един местен турчин, – „но знаете как са овцете. Когато една изтича напред, всичките се юрват след нея“⁴⁷⁶.

Не минава и без инциденти. В началото на месеца българските граничари са принудени да търсят лекар, защото някакво семейство е откъгнало един свой член от болницата и го е довякло със счупени кости до барриерата, където той изпаднал в кома. На друго турско семейство властите били принудени да задържат паспортите, докато не си погребее старицата, починала край границата. Намерено е и изоставено новородено с още неотстранена плацента, което сестрите в близката болница нарекли Найдан⁴⁷⁷. Нищо не спира обаче устремилите се към „майката родина“. Отблъснати от бруталната политика на Живковия режим и подмамани от пропагандните речи на Т. Özal, десетки хиляди български турци поемат пътя на неизвестността. Спекуланти от двете страни се възползват от хорската неволя за своето собствено обогатяване. „Предприемчиви“ българи, сред които и много „ръководни кадри“⁴⁷⁸ изгодно продават на изселниците своите стари автомобили или ги заменят срещу жилища и така закупуват на безценица изоставените турски имоти. От другата страна на границата мошеници опразват джобовете на новодошлите, като изкупуват българската

⁴⁷⁵ Вж. *Der Spiegel*, № 31, 31.VII.1989, 110-111.

⁴⁷⁶ Вж. *Stern*, № 28, 6.VI.1989, 119. Срв. също тук бел. 201.

⁴⁷⁷ Пак там, 118.

⁴⁷⁸ Срв. критическите констатации в едно решение на ЦК на БКП № 425 от 12 юли 1989 г. (по Баяв, Котев. *Изселническият въпрос*, II, 59).

валута по изключително нисък курс. На самия пропусквателен пункт властите конфискуват всички лични книжа без паспортите; оттатък турските граничари нерядко прибират и тези документи „за проверка“⁴⁷⁹.

Въпреки гръмките фрази и обещания, на практика Турция се оказва неподготвена за новата изселническа вълна⁴⁸⁰. Емигрантите биват настанявани на палатки край Одрин и по други места или намират временен подслон в свободните през лятната ваканция училища. Правителството предвижда те да бъдат заселени в Източна Анадола, а северокипърският президент Rauf Denktaş предлага да ги приеме в турската част на острова. Както и през 50-те години обаче българските турци бързо се ориентират към западните райони на страната. Още през първия месец на емиграцията властите буквално загубват от очите си близо 100 000 души. Около 80 000 от тях се установяват в Бурса, обитавана вече от почти 200 000 „балкански“ турци – близо 1/3 от цялото население на града. Други предпочитат Истанбул и Одрин, трети се установяват при роднини. Властите взимат мерки да облекчат тяхната интеграция – преселниците получават различни помощи, търси им се работа, осигурена е и компенсация за наема – двойно повече от турския минимален месечен доход⁴⁸¹. Много от тях обаче си остават безработни. Те продават на безценица вещите, с които са дошли; някои жени са принудени да проституират, а мъжете приемат временна работа „на черно“ за 1/10 от обичайната дневна надница⁴⁸².

В лагерите се раздава безплатна храна, буквари и една брошура *Как правилно да се молим* – подарък на българските мюсюлмани. Мюеззини призовават от високоговорителите пет пъти на ден за молитва, благотворителни организации провеждат тържествени масови обрязвания, децата изучават патриотични стихотворения за Ататюрк, а жените носят забранените в България шалвари. Представители на управляващата партия посещават преселниците, за да им вдъхнат надежда пред обекти-

⁴⁷⁹ Вж. *Der Spiegel*, № 31, 31.VII.1989, 112.

⁴⁸⁰ Тя никога не е възнамерявала сериозно да разреши проблемите по такъв начин.

⁴⁸¹ Вж. *Der Spiegel*, № 35, 28.VIII.1989, 124.

⁴⁸² Пак там.

вите на фотокамерите и постоянно критикуват България, характеризирайки я като „ад“, Тодор Живков – като Хитлер, а българите – като „бандити“⁴⁸³. С това обаче проблемите на бежанците не се решават. След като първата вълна на еуфория отшумява, местните жители започват да намират по-скоро за смущаващо присъствието на „често русите пришълци“⁴⁸⁴. Ето защо още към средата на юли в България се връщат първите 52 емигрантски семейства, разочаровани от турския прием. Това е само една капка в морето, защото на тяхно място продължават да прииждат все нови и нови тълпи. През същия месец границата вече се прекосява от по 3000 души на ден. Мотивите на много от тях обаче нямат нищо общо с ограничените малцинствени права. Повечето изселници са устремени към „лъскавата витрина на некомунистическия свят“ – група младежи например, отървали военната служба, ентузиазирано приветстват един немски телевизионен екип с „До скоро виждане в Германия!“ Това скандират и други емигранти: „Можем да работим... Ако ни искате, ще дойдем още следващата седмица“⁴⁸⁵.

Постепенно положението започва да се изплъзва от контрола на турските власти, не очаквали, че София наистина ще се откаже така лесно от толкова много работна ръка. Наближаваща есен поставяла и нови проблеми – училищата трябвало да се опразнят за предстоящите занятия, а бежанците – да бъдат прехвърлени в изоставените летни лагери или настанени в жилищни контейнери, тъй като в по-големите градове наемите скочили почти двойно. При 20% безработица и почти 80% инфлация растяло недоволството и сред коренното турско население, чиито шансове за работа силно намалели от неочакваната нова конкуренция. Профсъюзите и опозиционните партии засилили атаките си срещу правителството, обвинявайки го, че с този необмислен демонстративен ход практически лишило от възможности за съществуване хиляди местни жители. Ето защо на 21 август 1989 г. премиерът Т. Özal, е принуден да свика заседание на кабинета, който решава в 24-часов срок да преустанови безвизовото приемане на бежанци. Когато на следващия

⁴⁸³ Вж. *Stern*, № 45, 2.XI.1989, 286-288.

⁴⁸⁴ Пак там, 288.

⁴⁸⁵ Вж. *Stern*, № 28, 6.VI.1989, 118.

ден границата се затваря и поредният български влак вместо към Истанбул потегля обратно за София, сред изселниците настъпва истинска паника. Те дърпат аварийните спирачки, изхвърлят багажа си на перона, избутват жени и деца през прозорците, лягат по релсите... Към 4 часа през нощта тези последни 522 емигранти по изключение биват приети на турска територия. След тях обаче не се допускат повече никакви влакови композиции и автомобили. Около 10 000 души остават струпани в километрична опашка по пътя към граничния пропускателен пункт⁴⁸⁶.

Т. Özal аргументира внезапната мярка с желанието на Анкара да сключи нова изселническа спогодба за регулирано протичане на емиграцията и с намерението да се започнат преговори за малцинствените права на оставащите в България турци. Истината обаче е, че както през 50-те години, така и сега, турските власти не са в състояние да се справят с огромния човешки поток. „Никоя страна не може да приеме милион и половина души за пет месеца“ – признава Т. Özal в контраст с предишните си изявления. „Това той е трябвало да знае по-рано!“ – репликира го бившият министър-председател Süleyman Demirel и иска вот на недоверие, а вестник *Hürriyet* определя правителственото изявление като „банкрутирало“. И докато пресата сипе упори по адрес на турския премиер и го призовава да си подаде оставката, той самият се оттегля на почивка в гр. Бодрум на брега на Егейско море. На следващия ден в. *Sabah* го упреква, че е „избягал, за да не му се налага да слуша отчаяните вопли край границата“⁴⁸⁷.

От края на май, когато речта на Т. Живков отбелязва началото на голямото изселване, за няколко месеца към Турция се отправят 369 839 души. До 22 август 1989 г. около 320 000 от тях успяват да прекосят границата⁴⁸⁸. Това са главно селяни с

⁴⁸⁶ Вж. *Der Spiegel*, № 35, 28.VIII.1989, 123.

⁴⁸⁷ Пак там, 124.

⁴⁸⁸ Все още не е установен точният брой на изселените се през лятото на 1989 г. български турци. С нарастване дистанцията на времето тяхното количество се увеличава дори в публикациите на едни и същи автори, например от 310 000 на 330 000. Срв. при St. Troebst. *Nationale Minderheiten. – Südosteuropa-Handbuch*, Bd. IV. *Bulgarien*. Hrsg. Klaus-Detlev

ниско образователно равнище, слаба професионална квалификация и трудови умения, които и в България са били ангажирани предимно в селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост, строителството, дърводобива, рудодобива... Сред изселниците обаче има и немалко представители на интелигенцията – лекари, учители и журналисти, средно-технически кадри и инженери, научни и културни дейци и пр. Много от тях не могат да намерят професионална и личностна реализация и след свалянето на Живковия режим се прибират обратно. Още до октомври 1989 г. близо 40 до 50 000 емигранти се завръщат по родните места, разочаровани от приема и перспективите за работа и живот в Турция⁴⁸⁹. В края на месеца по преценка на турските митнически служители техният брой нараства на 60 000 души, а граничната бразда се прекосява средно от по 1000 възвращенци на ден. „Опак свят на границата с Ориента“ – коментира една немска журналистка. – „Докато другаде хиляди търсят начин да избягат от Източния блок, тук хиляди се стремят към достъп“. „Това е позор“ – споделя и един граничен полицаи. – „Вън от НАТО, вътре във Варшавския пакт. Къде го има иначе, освен в Турция?“⁴⁹⁰

С промяната на ситуацията в България до 10 септември 1990 г. в страната се завръщат 154 937 български турци – около 42% от общия брой на изселниците. В Турция по това време са останали 214 902 емигранти. Така до края на същата година турското малцинство е редуцирано на 632 682 души, приблизително 75% от неговата численост преди началото на „голямата екскурзия“ през май 1989 г.⁴⁹¹

Detlev Grothusen, Göttingen 1990, 474-489 (вж. на с. 480) и St. Troebst. *Nationalismus vs. Demokratie: Der Fall Bulgarien. – Nationalismus in Osteuropa. Gefährliche Wege in die Demokratie.* Hrsg. Margareta Mommsen. München 1993, 168-186 (вж. на с. 177).

⁴⁸⁹ *Süddeutsche Zeitung*, 21-22.X.1989 (по W. Höpken. *Emigration*, 608).

⁴⁹⁰ Вж. *Stern*, № 45, 2.XI.1989, 186-188.

⁴⁹¹ Вж. при D. Vasileva. Цит. съч., 348, табл. 3.

ПОСЛЕСЛОВА

Политическият обрат след десети ноември не решава проблемите на малцинството, въпреки че за свалянето на Тодор Живков допринасят и негативните последици на неговата национална политика. Когато Москва се произнася официално по проблемите на българо-турските отношения, тя не застава изцяло, както през 50-те години, зад своя идеологически съюзник, а призовава към търсенето на решения на базата на Белградския протокол от февруари 1983 г. Надали българският партиен елит е очаквал друга реакция – твърде големи бяха вече различията между новото поколение съветски лидери и „архитекта на Априлската линия“. Сигналите от Кремъл подсказваха недвусмислено, че играта на „преустройство“ в България е вече към своя край. Оставаше да се прецени само формата на промяна във висшите етажи на властта, която при отделните сателитни държави се проявя по различен начин.

В западните масмедии често е изтъквано, че прогонването на българските турци подкопало устоите на режима. Едва ли трябва да се доказва пресилеността на това твърдение, както и преувеличената роля на „здравите сили в Политбюро“ за настъпването на Десети ноември. Предвид международната изолация, в която бе изпаднала страната, събитията от лятото на 1989 г. несъмнено помогнаха за отстраняването на най-стария комунистически лидер в Европа. Не бива да се забравя обаче, че именно през 1989 г. след посещението си във ФРГ Михаил Горбачов потърси нови пътища за стимулиране на своята „перестройка“.

В невъзможността си да проведе набелязаните реформи и изправен пред все по-нарастващи икономически трудности, съпътствани с остри етнонационални конфликти, Горбачов заложи на сателитните държави. Разчитайки да ускори процесите на преустройството в страните от Варшавския пакт, което да рефлектира обратно в самия Съветски съюз, той проведе мнима външна политика на ненамеса и блокира съпротивата на „старата гвардия“. В резултат рухнаха един след друг тотали-

тарните режими в Централна, а малко по-късно и в Югоизточна Европа. Сценарият бе познат още от времето на Н. Хрущов и тъкмо в тази светлина на „обновление на кадрите“ трябва да се разглежда и българският „дворцов преврат“. Друг е въпросът, че промяната не спря дотук, а в зависимост от историческите си традиции, култура и национални тежнения източноевропейските народи продължиха борбата за демокрация до степен, надхвърляща първоначалните съветски намерения. Поради това на ръководството в Кремъл не остана друга възможност, освен да се примири и отстъпвайки от предишни позиции да се опита да извлече максимална полза за своята страна, което пролича най-ярко в случая с бившата ГДР⁴⁹².

Но и в България към края на 80-те години вече веше „вятърът на промяната“. След турските съпротивителни организации и Комитета за защита на Русе, през 1988/1989 г. се появиха и първите български опозиционни групи⁴⁹³, които,

⁴⁹² Тук не е място за анализ на тези събития. Оценка на противоречивата Горбачова политика и ролята на вътрешните и външни фактори за рухването на комунистическата система в Европа ще дадат бъдещите изследователи. Историческата съдба на България обаче, нейното геополитическо положение и нестабилността на Балканите изискват внимателно отношение към всички въпроси, свързани с политико-икономическата ориентация на страната, осигуряването на нейния просперитет, гарантирането на националната сигурност и обезпечаването на правата на всички български граждани. Трудностите на прехода в посттоталитарните общества изкарва наяве стари регионални, етнически и конфесионални противоречия, които винаги са били латентен дестабилизиращ фактор. Ако не бъдат взети съвременни мерки, те лесно могат да предизвикат нови огнища на напрежение, за потушаването на които – както изглежда – международната общност няма готовност...

⁴⁹³ Например: Независимото дружество за защита правата на човека (1988), Комитета за защита на религиозните права, свободата на съвестта и духовните ценности (19.X.1988, В. Търново), Движението „Гражданска инициатива“ (25.XII.1988, Русе), възникналото по полски образец синдикално обединение „Подкрепа“ (8.II.1989, Пловдив), формираното на 11.IV.1989 г. независимо сдружение „Екогласност“, основаният през септември 1989 в Пловдив Клуб на репресираните след 1945 година, учреденият на 3.XI.1989 г. интелектуален Клуб за подкрепа на гласността и преустройството в България (към края на същата година преименуван в Клуб за гласност и демокрация) и др. Вж. една „моментна снимка“ на състоянието на СДС от началото на 1990 г. при Е. Антова-Константинова. *Лидерите на Съюза на демократичните сили или*

заедно с нароилите се след 10 ноември нови или възстановени политически партии и движения, формираха опозиционния Съюз на демократичните сили (СДС). Разбира се, едва ли трябва да се преувеличава значението на българското „дисидентство“ – то в никакъв случай нямаше онзи размах и влияние, както например в Съветския съюз, Чехословакия или дори в твърдолинейната ГДР. Може би през есента на 1989 г. българският вариант на т.нар. реален социализъм действително не бе достигнал до своя жизнен край и това ще да е една от основните причини за забавяне на преобразуванията в условията на посттоталитарното общество. Но макар Десети ноември да заварва българската опозиция в едно „ембрионално състояние“, страната отдавна бе подготвена за обрат в политико-икономическата си ориентация. На това разчиташе и „реформираното“ комунистическо крило около Андрей Луканов, надявайки се да задържи властта с тактически отстъпки в духа на Горбачовото преустройство.

Първите седмици след детронирането на Т. Живков не донасят никаква съществена промяна, с изключение може би на вълната от масова мимикрия, заляла висшата и средна номенклатура. Дългогодишни блюдолизци се представят за пострадали „борци“ срещу авторитарния режим, търсейки дивиденди и укрепване за позициите си в изменената политическа конюнктура. В назряващата конфронтация между комунистическата власт и институционализиращата се опозиция въпросът за българските мюсюлмани сякаш отстъпва на заден план, но той е твърде актуален, за да не бъде използван като инструмент в предстоящите политически противоборства. Още на митинга от 18 ноември пред храм-паметника „Св. Александър Невски“ в София се издигат искания за възстановяване правата на българските турци, но ораторите са освиркани от тълпата⁴⁹⁴. Вече на 25 ноември Стоян Михайлов е принуден да критикува в Смолян „опитите за възкресяване на отдавна

“змята на нашето недоволство”. София-прес 1990, 109 с. Вж. също В. Даневски. (съст.) *Политически партии, движения и организации в България и техните лидери*. София-прес 1990, 95 с.

⁴⁹⁴ Вж. *В името на демокрацията и плурализма*. – РД, бр. 32 от 19.XI.1989, с.1-2.

несъществуващия помашки въпрос“ и тезата за наличието на „помашко малцинство“ в Родопите. Остро реагира пресата и на свиканите от Независимото дружество за защита правата на човека (НДЗПЧ) митинги в Гоце Делчев, Мадан и др. на които Румен Воденичаров призовава към незабавно връщане на „турско-арабските имена“⁴⁹⁵. На 19 декември в Народното събрание е депозирана петиция с подобни искания, подписана от близо 12 500 души. Нейният срок за отговор е фиксиран на 27 същия месец и когато времето изтича, турци и помаци от цялата страна се струпват пред сградата на парламента. На 28 декември новият държавен глава Петър Младенов приема главния мюфтия Недим Генджев, който, след като засвидетелства подкрепата на мюсюлманите за "преустройството", засяга въпроса за свободата на вероизповеданието и "възможността тези от вярващите, които желаят това, да могат да носят мюсюлманските си имена"⁴⁹⁶. За връщане на имената на това население се произнасят и редица български интелектуалци. Така под натиска на общественото мнение и външната международна общност новото партийно ръководство е принудено да се дистанцира от „възродителния процес“.

На 29 декември ЦК на БКП свиква пленум, на който е разкритикувана „като груба политическа грешка провежданата от авторитарния режим на Тодор Живков кампания за насилствено създаване на „етнически монолитна българска нация“ и свързаните с нея извращения“. Пленумът утвърждава „нова политика на партията по тези въпроси“ и призовава към „национално съгласие“ при тяхното решаване, за да се гарантира „териториалната и държавната цялост на страната, националните интереси и сигурността на България“. Същевременно с решение на Държавния и Министерския съвет на НРБ се осъждат „всички действия, които накърняват правото на доброволен избор на име, на свободно вероизповедание, както и правото на всеки при официално признаване и ползване на българския език като държавен език да говори и други езици в битовото общуване, да се придържа към своите обичаи“. На компетентните държав-

⁴⁹⁵ Вж. например *Проява на независимо движение или...* – РД, бр. 361 от 27.XII.1989, с.6.

⁴⁹⁶ РД, бр. 363 от 29.XII.1989.

ни органи е наредено „да предприемат мерки за отстраняване на допуснатите нарушения“, а към Народното събрание се аплира „да амнистира всички политически престъпления, които са извършени във връзка с промяната на имената и не са свързани с терористични действия“⁴⁹⁷.

С това наистина БКП предприема формален опит за възстановяване на справедливостта и статуквото от преди 1985 г. И ако не бяха последвалите националистически ексцесии на част от нейните симпатизанти, нещата може би щяха да получат тъкмо онова развитие, очаквано от висшето партийно ръководство – успокояване на страстите, предоставяне на ограничени права и свободи и... потъване в забрава на сложния комплекс от проблеми, свързани с „възродителния процес“. Защото нито в решенията на пленума, нито в тези на най-висшите органи на изпълнителната власт не фигурира каквато и да е точка за търсенето на персонална отговорност. Тя липсва и в доклада на Александър Лилев, който изрично твърди, че нямало документи, доказващи нечия вина⁴⁹⁸.

Решенията от 29 декември представляват важен поврат в българската национална политика. Замислени като средство за успокояване на междуетническото напрежение, те всъщност катализират нови противопоставяния, които бързо се институционализират. Обсадилите Народното събрание мюсюлмани

⁴⁹⁷ Вж. РД, бр. 364 от 30.XII.1989.

⁴⁹⁸ Ал. Лилев. *За преодоляването на допуснатите извращения сред тюрко-езичното и мюсюлманското население в страната.* – РД, бр. 364 от 30.XII.1989, с. 3. Тук партийният идеолог лансира традиционното впоследствие обяснение за „възродителния процес“ като опит да бъде отклонено вниманието на обществото от назряващата след 1984 г. „сериозна политическа, икономическа и морална криза в страната“. Частта, засягаща идейно-теоретическата оценка на процеса обаче, съдържа и два интересни момента, които бързо биват забравени от съмишлениците на Ал. Лилев: (1) че националното съзнание и самосъзнанието се уточнява чрез „самоопределяне, а не на етно-биологическа основа“ и (2) че нациите се формират „и върху различни етнически елементи“. Ако преименуваната по-късно в БСП българска комунистическа партия се бе придържала към постановките на своя „създател“, едва ли щяха да бъдат оспорвани така настойчиво резултатите от преброяването в Родопите и новата конституция щеше да е ориентирана по-скоро към една „държавна“, а не етнически обусловена нация...

ги приемат с възторг; турският външен министър Mesut Yılmaz изказва задоволството на Анкара от ревизията в българската политика. На 30 декември Бюрото на НС на ОФ обявява подкрепата си за новия курс; в отделна декларация той е приветстван и от Комитета за правата на човека. В унисон с препоръките на Политбюро за „постигането на национално съгласие“ през последните дни на бурната 1989 г. е създаден и Комитетът за национално помирение, който изразява удовлетвореност от решенията, но иска също гаранции за необратимостта на процеса⁴⁹⁹. Същевременно в разговор с външния министър на България Бойко Димитров югославският посланик в София „опипва почвата“ дали българското правителство не е готово да преразгледа и въпроса за т.нар. македонско национално малцинство“...

И докато хиляди български граждани приветстват дългоочаквания обрат, в етнически смесените райони избухват масови протести. Те биват инспирирани от местната партийна номенклатура, стопански ръководители, служители на сигурността, обществени и културни дейци, които в една или друга степен са били активно ангажирани с провеждането на „възродителния процес“. Към тях се присъединяват обаче стотици обикновени труженици, чувстващи несигурност от променената ситуация, поддали се на внушенията за растящата „външна опасност“ или страхуващи се, че по конюнктурни съображения централната власт започва нова кампания – „в обратна посока и с обратен знак“.

Особено обезпокоени са жителите на онези селища в страната, където през 1985–1989 г. бе оказан най-силен натиск върху

⁴⁹⁹ Пресата съобщава за основаното на 31 декември сутринта Дружество за национално помирение (вж. *РД*, год. 64, бр.1 от 1.1.1990). Вероятно става въпрос за едноименния Комитет, чиито говорители Антонина Желязкова, Сюлейман Гавазов и Михаил Иванов активно са ангажирани с възстановяване правата на българските турци и мисюлмани. Още през 60-те години С. Гавазов се противопоставя на започналия асимилационен курс (вж. тук бел. 264, 276, 277). Към края на „възродителния процес“ А. Желязкова критикува в научните среди тезата за масови насилствени потурчвания през османския период. По-късно тя оглавява създадения с британска помощ Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, а физикът М. Иванов става президентски съветник по тези въпроси.

турското и мюсюлманското население⁵⁰⁰. В Кърджали, Хасково, Разград, Исперих, Тутракан, Търговище и др. се създават инициативни комитети за „гражданско единство“, „защита на националната цялост“ и пр., които организират митинги и стачки, обявяват решенията от 29 декември за „груба политическа грешка“, заклеяват ги като „недемократични“ и „кабинетни“, настояват за всенародно допитване по етническите въпроси, изготвят петиции до Народното събрание и ги изпращат с протестни автоколони до столицата. Кулминацията е в София, където още на 2 януари 1990 г. пред сградата на парламента започват да се трупат стотици граждани от провинцията, скандиращи: „България – на българите“, „Не предавайте България на Йозал“, „Ние не сме националисти, а патриоти“ и т.н. Четат се декларации, призовава се към обща предупредителна стачка на 5 януари, поставят се искания за референдум, за открита преоценка на политиката на БКП по националния въпрос, за изясняване персоналната отговорност на всички, ръководели „възродителния процес“ и пр. Но независимо от привидно различните наименования на организациите, застанали зад този протест⁵⁰¹, синхронната му проява в страната и еднаквите по характер искания недвусмислено подсказват, че в дъното на

⁵⁰⁰ Това принуждава висшето ръководство на БКП отново да успокои „местните партийни, обществени, държавни и други дейци“, че няма да им се търси политическа отговорност. „Опитите да им се внушава, че те са ‘изоставени’ или ‘принесени в жертва’... са злонамерени“ – заявява Политбюро. – „Тези опити се правят от хора, които действително са допусkali беззаконие и корупция при осъществяване на дълбоко погрешната политика по този въпрос на Тодор-Живковия режим“. Въпреки призивите за единство обаче сам висшият партиен орган не крие своята пристрастност. На онези български мюсюлмани, които биха пожелали да запазят досегашните си имена, Политбюро **гарантира** подкрепа и защита „с всички средства на закона и обществения морал“. За останалите, желаси да възстановят старите си наименования, само апелира „да бъде осигурена такава **възможност**“, като очаква от тях да дадат „решителен отпор на националистични или други авантюристични прояви“. Вж. *РД*, бр. 3 от 3.1.1990, с.1.

⁵⁰¹ Всички те до голяма степен се превръщат впоследствие в секции на Общонародния комитет за защита на националните интереси, сметките на чиято „главна квартира“ в столичния хотел „Славянска беседа“ са заплащани от софийските ГК на БКП и ОФ.

всичко се крие обединената местна номенклатура, потърсила в национализма убежище от евентуално бъдещо възмездие⁵⁰².

Така първият опит за възстановяване правата на българските турци и мюсюлмани предизвиква остра реакция, породила формирания като Обединения комитет за защита на националните интереси (ОКЗНИ), Отечествена партия на труда (ОПТ), Българската национално-радикална партия (БНРП) и др.⁵⁰³, които и по-късно използват всеки удобен повод за протест

⁵⁰² Вж. Вл. Левчев. *Кои са родоотстъпници?* – *Демокрация*, бр. 4 от 15.II.1990, с.1, 4; Николай Колев-Босия. *Протоколите на Политбюро ще бъдат бестселър*. – *Начало*, бр. 12 от 19.VI.1990; Атанас Спасов. *Щрихи от картината на националния срам*. – *Демокрация*, бр.120 от 11.VII.1990, с.3; Радослав Черкезов. *Атрофия на съвестта. И сценаристите, и режисьорите са между нас и... "наг" нас*. – *Демокрация*, бр. 136 от 31.VII.1990, с.3; както и материалите в *Демокрация*, бр. 12 от 27.II.1990, с.1; бр.15 от 2.III.1990, с.6; бр.17 от 6.III.1990, с.1 и др. Вж. също *Работническо дело*, броеве 2-5 от 2 до 5.I.1990 г., където (едва ли случайно) е отделено доста място за отразяване на протестите в страната и само мимоходом се споменава например, че успоредно с националистическото сборище край Народното събрание е имало и митинг на Комитета за национално помирение.

⁵⁰³ От тях особено активна е малобройната, но крайно „шумна“ БНРП, чийто лидер Иван Георгиев претендира партията да е основана още на 1 септември 1955 г. В нейната програма се апелира за „целокупна и обединена българска държава с единен български народ, ...зачитащ правата, свободите и вероизповеданията на националните малцинства: арменци и евреи“ (тук турците липсват); призовава се за „етническо обединение на всички българи на базата на историческите факти и аргументи“ и за борба срещу „всякакви прояви на разединение на българската нация, поставени на етническа или религиозна основа“, като се предвижда „сключването на изселническа спогодба за оная част от мюсюлманското население, което желае това“. Впоследствие БНРП се „ласкае“ да бъде единствената политическа формация от страната, приета за член на т.нар. Черен интернационал. Нейните акции и лозунги обаче, както и сценичното поведение на нейния лидер, превръщат партията в едно наистина атрактивно, но засега не особено сериозно явление от българската политическа сцена. Малко по-„осъвременен“ вид има също така дясната Българска християндемократическа партия – център (БХДПц) на отец Георги Гелеменов, чийто младежка организация и гравитиращите към нея групи на skin heads с проявите си срещу циганското население и чужденци от Третия свят копират антисемитизма и ксенофобията на германските и френски неонацисти. В сравнение с тях Българската националдемократическа партия (БНРП) на Лъчезар Стоянов държи съвсем умерено традиционно поведение,

срещу „толерирането“ на турското малцинство. СДС наистина се разграничава от „шовинизма, патриотарството, nihilизма и конюнктурните решения по националния въпрос“, но в този момент Съюзът е прекалено ангажиран с подготовката на Кръглата маса⁵⁰⁴, за да обърне по-голяма внимание на въпроса с българските турци. Ето защо не е изненадващо, че национа-

насоочвайки интересите си към „орязаните“ от Ньойския договор български етнически територии и въпроса за характера на българското население в Пиринския край, т.е. нещо, което правят всички политически организации в страната, включително и СДС (срв. материалите на Александър Кюркчиев, Божидар Димитров, Боян Гюзелев и др. *Демокрация*, бр.144 от 9.VIII.1990, с.2; бр.49 от 27.II.1991, с.4; бр. 62 от 14.III.1991, с.5; бр.63 от 15.III.1991, с.4; бр.64 от 16.VVV.1991, с.4 и пр.). За задържащия ефект на пробудения национализъм по пътя на демокрацията вж. St. Troebst. *Nationalismus vs. Demokratie* и St. Troebst. *Nationalismus als Demokratisierungshemmnis in Bulgarien. Von der Verfassungsdiskussion zur Präsidentschaftswahl (Mai 1991 – Januar 1992)*. – SOE, 41, 1992, No 3-4, 188-227. Не може да не се отбележи обаче, че наред с фактологично верните констатации тук авторът заема все по-определена антибългарска позиция, която личи не само по отношение на въпроса за т.нар. македонско национално малцинство (срв. още навремето St. Troebst. *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien, 1976–1982*. München: Oldenbourg 1983), но също в отделни изрази (например за „обсадната психоза“ на българите и тяхната „ларанойчна представа“ за исляма), както и в редица необосновани твърдения, като това, че днес в България имало около 1 милион турци, че новата конституция била по-недемократична и от Живковата, че едва ли не умишлено (а не поради недостатъчната им квалификация) на обикновените турци в смесените райони са предоставени професии с по-нисък социален престиж и заплащане и т.н. Особено показателно за еволюцията в неговите възгледи е определението за помаците като: „Muslime südostslavischer Zunge“, т.е. „мюсюлмани, говорещи южнославянски език“ (любопитно, кой от трите възможни: български, сръбски или македонски?) – една нова концепция, обслужваща навярно нечии стратегически интереси, към които се присъединява и немският източноевропеист, доколкото няколко години по-рано, позовавайки се на Фехим Байрактаревич от 1936 г., той все още дефинира българомохамеданите неутрално като „българоезични мюсюлмани“ – „Muslime bulgarischer Zunge“ (срв. St. Troebst. *Nationale Minderheiten*).

⁵⁰⁴ Вж. за декларацията на СДС в РД, бр. 3 от 3.I.1990, с.2. По-късно е оповестена и съвместна декларация на различни политически и обществени организации в подкрепа на решенията на пленума и за национално единство. Под нея стоят подписите на д-р Ж. Желев за Съюза на демократичните сили, инж. В. Пчеларов за Българския комитет за балканско

листическите прояви от първите дни на 1990 г. провокират мюсюлманската секция на Независимото дружество за защита правата на човека при СДС да се отдели от организацията на Румен Воденичаров. На 4 януари амнистираните водачи на Турското национал-освободително движение в България (ТНОДБ) основават във Варна като легално негово продължение Движението за права и свободи (ДПС), което на 26 март провежда в София своята Учредителна конференция⁵⁰⁵. Така предизвиканото от Живковия режим етническо противопоставяне в страната предопределя появата на политически организации на национална основа, които, конфронтирайки се помежду си, укрепват взаимно своя имидж и обсебват ролята на едва ли не единствени пазители на националните интереси, респективно – защитници на малцинствените права.

След като още на 1 март лидерите на ДПС подписват съвместна „Декларация за взаимодействие“ с ръководството на ОКЗНИ, а малко по-късно се отказват и от вече извоюваната административна процедура при реституиране на мюсюлманските имена⁵⁰⁶, Движението бива официално регистрирано и с благословията на комунистическите власти участва в парламен-

разбирателство и сътрудничество, ген. о.з. Сл. Трънски за Комитета за солидарност с народите на Азия и Африка и др. (РД, бр. 5 от 5.1.1990). На 15 януари своя „Декларация по националния въпрос“ в духа на решенията от 29.XII.1989 г. гласува и тогавашното Народно събрание.

⁵⁰⁵ Вж. Светослава Стаева. *Едно пътуване с Ахмед Доган*. – *Демокрация*, бр.15 от 2.III.1990, с.2; Ирина Йорданова. *Гарант за национално съгласие*. – *Демокрация*, бр.33 от 28.III.1990, с.1 и пр.

⁵⁰⁶ Предложеният през февруари Проектозакон за имената на българските граждани съдържа постановки още от Живково време. Чл. 6 например гласи, че „не се допуска име, което е осмиващо, опозоряващо, обществено неудобно или несъвместимо с достойнството и традицията на българския народ“, а това създава предпоставки за субективна интерпретация и отваря вратата пред местния административен произвол. Чл. 7 задължава бащините и фамилни имена да завършат на наставките -ов, -ев (респ. -ова, -ева) и неговото действие е директно насочено към мюсюлманското население в страната. Особено оспорвана обаче е предвидената в чл. 16 съдебна процедура при смяната на имената, съобразно условията на чл. 6 от Проектозакона и по реда на чл. 436 от Гражданско-процесуалния кодекс, изискващ на свой ред предоставянето на факти, доказателства и аргументи. Ето защо под натиска на общественото

тарните избори със своя собствена листа⁵⁰⁷. По такъв начин за пръв път в България е легализирана една de facto малцинствена партия, която претендира да е общонационален застъпник на колективните интереси на българските турци и мюсюлмани.

В последвалите години ДПС играе важна роля в общественopolитическия живот на страната. На изборите за Велико народно събрание през юни 1990 г. то спечелва 23 от 400 депутатски места и образува третата по големина парламентарна фракция – пред тази на бившия казионен БЗНС⁵⁰⁸. Изказването на Ахмед Доган обаче, че новата парламентарна група ще бъде балансиращ център в Народното събрание, а пътят на страната

мнение и главно на Комитета за национално помирение предложеният от Законодателната комисия при НС вариант е ревизиран и на 28 февруари се приема решение за въвеждането на административна процедура при смяната на имената, което е оповестено още същата вечер по Българска телевизия. Незабавно ОКЗНИ реагира с протестни митинги, като призовава за всеобща политическа стачка на 1 и 2 март, а два дни по-късно площад "Ал. Невски" в София отново е изпълнен с мюсюлмани. Междувременно обаче, за да получи признание и утвърди ДПС като реална политическа сила, А. Доган провежда разговори с ръководството на ОКЗНИ, по чиято инициатива установява контакт и с висшето държавно ръководство. На тези срещи Движението е „склонено“ да се съгласи със съдебната процедура. Това, разбира се, не пречи на своята Учредителна конференция ДПС да гласува декларация, настояваща за нейното замаяне с административна...

⁵⁰⁷ Срв. споделените от Йенал Бекир подробности около „хинтергрунда“ и ходовете на Ахмед Доган, довели до признаването на ДПС като самостоятелна политическа сила и улеснили впоследствие изборната победа на бившата комунистическа партия в *Ще паднат ли дуварите на недоверието? – Демокрация*, бр. 89 от 4.IV.1990, с.3. Вж. също коментара на **Калина Бозеба, Първан Стоянов**, *Национален въпрос и избори*. I. *Ябълката на сговора*; II. *Хазарт по реформаторски*. – *Демокрация*, бр.115 от 4.VII.1990, с.1, 3; бр. 116 от 5.VII.1990, с.1, 3.

⁵⁰⁸ Изборният резултат е посрещнат чувствително от парламентарното мнозинство на БСП, депутатът на ОПГ Д. Арнаутов и десетилетният „верен съюзник“ на управляващата компартия. В новия парламент БЗНС се стреми да запази своя авторитет както чрез подреждането на приветствените речи (Виктор Вълков взема думата преди Ахмед Доган) или с участие в ръководството на Народното събрание (в последния момент за зам.-председател е предложен Иван Глушков), така също при изборите за президент на страната (на три пъти е издигана кандидатурата на В. Вълков) и в последвалото разпределяне на отговорни дипломатически постове (Елена Кирчева става посланик в Швейцария).

към Европа трябва да мине първо „през Босфора“, изненадва неприятно българската общественост. БНРП, ОКЗНИ и ОПТ организират шумни протестни действия, първото заседание на парламента е отложено с една седмица, а на 10 юли във Велико Търново групата на ДПС е принудена да се добере до сградата по заобиколен път, за да избегне тълпата, скандираща: „Дайте ни Доган“, „Турци в парламента – не“ и „Парламентът – български“⁵⁰⁹. Нищо чудно, че при тази ситуация Движението за права и свободи на първо време се ориентира към по-тясно сътрудничество с опозицията по основните въпроси, свързани с разграждането на комунистическата система. За това допринася и обстоятелството, че всеки опит за възстановяване на отделни малцинствени права или за повдигане завесата около „възродителния процес“ се натъква на организираната съпротива на извънпарламентарните националистически сили и определени среди в БСП⁵¹⁰. Но макар депутатите от ДПС нерядко да бойкотират парламента и заедно с дясното крило на СДС да не подписват новата конституция, те определено допринасят за оформянето на нейния характер.

Приетият на 12 юни 1991 г. основен закон на страната декларира някои общочовешки права и свободи, засягащи

⁵⁰⁹ Вж. **Волен Сидеров**. *Парламентът – български! Не лynch за Доган, а съд за престъпленията на комунистическия режим*. – *Демокрация*, бр. 124 от 17.VII.1990, с.2; **Юлия Аюцканова**. *Един спекулативен диктат. Още веднъж за политическото вагабонство, криещо се зад грижата за националните интереси*. – *Демокрация*, бр. 132 от 26.VII.1990, с.1, 4; **Юлия Аюцканова**. *Политика на етническа основа*. – *Демокрация*, бр. 128 от 21.VII.1990, с.2, 3 и 4.

⁵¹⁰ През 1990/91 г. започва масова чистка на документи, имащи отношение към лица, свързани с „възродителния процес“. Избухват пожари в сградите на редица общински партийни комитети, в АОНСУ и дори в централния Партиен дом в София; на места е предприето целенасочено унищожаване на евентуално компрометиращи материали (срв. **Милена Дикова**. *И в Нови пазар горят архиви*. – *Демокрация*, бр. 186 от 27.IX.1990, с.3). Вече под домашен арест Милко Балев оспорва твърденията на Ал. Лилков, заявявайки, че в „тайния архив на Политбюро“ имало достатъчно документи, разкриващи имената на инициаторите и ръководителите на асимилационната кампания – не само Т. Живков, но също Д. Стоянов, П. Кубадински, Г. Атанасов, Ст. Михайлов и др., към които през април 1986 г. се присъединил и П. Младенов (вж. *Демокрация*, бр.85 от 31.V.1990, с.4). По-късно Минчо Минчев от Отечествена партия на труда присъединява към идеолозите на

всички български граждани, включително и представителите на малцинствата, като: правото на сдружаване (чл. 44, ал. 1) и свободно упражняване на религията (чл. 13, ал. 1), правото покрай задължителното изучаване на български да се изучава и използва също „собственият език“ (чл. 36, ал. 2), безпрепятствено да се развива собствената култура в съответствие с етническата принадлежност (чл. 54, ал. 1) и т.н. Както и преди, конституцията не допуска ограничения на правата или привилегии, основани на расови, национални, етнически или религиозни различия (чл. 6, ал. 2). Като допълнителна гаранция в нея е въведен текст, отхвърлящ насилствената асимилация (чл. 29, ал. 1). Освен това изрично се забраняват „организации, чиято дейност е насочена срещу суверенитета, териториалната цялост и единството на нацията, към разпалването на расова, национална, етническа или религиозна вражда, към нарушаване правата и свободите на гражданите“, както и такива, които изграждат тайни структури или се „стремят да постигнат целите си с насилие“ (чл. 44, ал. 2).

Същевременно, както в епохата на Живков, новият основен закон не признава колективни малцинствени права. Той въобще не визира понятието „малцинство“, а само говори за лица с друга етническа принадлежност или граждани, на които българският език не е майчин⁵¹¹, с което далеч отстъпва и пред т.нар. Димитровска конституция от 1947 г. Това предизвиква остра критика сред някои чужди наблюдатели, на която се поддават и представители на етническите малцинства⁵¹². Незави-

"възродителния процес" и Александър Лилев (вж. интервюто му в *168 часа*, бр. 5 от 5.ІІ.1991 г.; също *Демокрация*, бр.38 от 14.ІІ.1991, с.4).

⁵¹¹ Срв. конституцията от 1971 г. – „граждани с небългарски произход“.

⁵¹² Тук навярно трябва да се спомене и оспорваният чл. 11, ал. 4, който забранява образуването на „политически партии на етническа, расова или верска основа“, както и на такива, поставящи си за цел насилственото завземане на властта. Чрез него е прехвърлен мост към горещитания чл. 44, ал. 2, а етническите партии на Балканите – основателно или не – биват осъзнати като потенциална опасност за държавата. Може би поради тази причина основният закон не допуска и никакви автономни териториални образувания (чл. 2, ал. 1), забранява използването на религията за политически цели (чл. 13, ал. 4) и не дава право на гражданските сдружения извън партиите да развиват политическа дейност (чл. 12, ал. 2). По този начин „бащите“ на новата конституция вероятно са

симо от външния натиск обаче сред специалистите надделява мнението, че при сегашните условия индивидуално-правното гарантиране на човешките права представлява много по-надеждно защитно средство, отколкото едно прибързано предоставяне на малцинствен статут на отделните етнически общности. Ето защо все още в България не може да бъде прокаран специален закон, регламентиращ правното положение на малцинствата. За момента обаче той едва ли е необходим, тъй като държавата се придържа към всички споразумения за защита на човешките права. Проблемът е, че редица основни положения в конституцията подлежат на допълнително прецизиране чрез закони, които да регулират естественото право на употреба на майчиния език или неговото изучаване в училищата, правото на свободно вероизповедание, на развитие на етническата култура и т.н. Това обаче са въпроси, по които може да бъде постигнат консенсус, стига политическите сили да надхвърлят теснопартийните си пристрастия и да заработят искрено за общонационалния просперитет, с което да бъдат осигурени сигурността и благополучието както на самите българи, така и на инородните малцинства.

Съгласно резултатите от последното преброяване на 4.XII.1992 г. 14,33 % от жителите на страната (1 216 132 души) не принадлежат към титулярния народ. Това е доста голямо количество, за да се претендира за етническа национална хомогенност. От „небългарското“ население 800 052 души (9,42 % от общия брой) са регистрирани като турци, 313 396 души (3,69 %) – като цигани и 102 684 души (1,22 %) – като представители на други етноси⁵¹³. В традиционно християнска Бълга-

се опитали да поставят пречки пред етническия сепаратизъм и религиозния фундаментализъм, за да предотвратят евентуални политически конфронтации между отделните народности в страната.

Но независимо от техните мотиви, този текст се възприема като нарушение на човешките права. При една по-благоприятна ситуация на Балканите той би могъл да бъде ревизиран. Засега обаче, когато подобни ограничения съществуват и в други съседни страни (Албания, Гърция, Турция), всякакви външни критики и внушения са несъобразени с тукашната политическа реалност и не допринасят ни най-малко за стабилизирането на положението в региона.

⁵¹³ Ако се вземе под внимание майчиният език, тогава турците би трябвало да бъдат дори 813 539 души (9,58 %), циганите обаче – 310 425 души (3,65 %), а другоезичните „небългари“ – едва 87 536 души (1,07 %).

рия⁵¹⁴ втората по значимост религия е ислямът – нещо, което не бива да се игнорира при изграждане на национално-културната ни политика. Общо 1 110 295 души (13,05 % от всички български граждани) са мюсюлмани: по-голямата част от тях сунити⁵¹⁵, а останалите шиити⁵¹⁶. Освен това в страната има около 2580 практикуващи юдеи (0,03 % от населението), 6430 привърженици на други религии (0,07 %) и 8481 души (0,09 %) без отбелязано вероизповедание⁵¹⁷.

По такъв начин етнорелигиозната картина в България се оказва доста пъстроцветна. С над 800 хиляди души численост турското население заема първо място сред етническите малцинства⁵¹⁸. Това, разбира се, не дава основание да се претендира за наличието на два отделни народа в страната, да се иска въвеждането на втори официален език, да се призовава към политическа автономност или федеративно устройство на българската [едно]национална държава. Но и другата крайност в търсенето

⁵¹⁴ Основната религия се изповядва от 7 349 544 души (86,63 % от цялото население на страната). Преобладаващата маса от тях принадлежи към източното православие (7 274 592 души или 98,99 %). Между останалите има 53 074 католици (0,72 %), 21 878 протестанти (0,29 %), 9672 представители на армено-грегорианската църква (0,11 %) и 315 привърженици на учението на Петър Дънов.

⁵¹⁵ Последователи на ортодоксалния ислям са 1 026 756 души, т.е. 12,05 % от цялото население или 92,56 % от всички мюсюлмани.

⁵¹⁶ Привърженици на Али са 83 537 души, т.е. 0,98 % от цялото население или 7,44 % от всички мюсюлмани.

⁵¹⁷ Вероятно тъкмо 8481 души не са обхванати от преброяването, тъй като тази цифра се повтаря също при групирането на населението по етнически признак и според майчиния език.

⁵¹⁸ Не може да се определи със сигурност, дали данните от преброяването наистина отговарят на действителността. Съгласно някои критични публикации в пресата, в края на 1992 г. етническите турци в България едва ли са надхвърляли границата от 500-600 хиляди души, а остатъкът до 800 хиляди е бил „запълнен“ от регистрираните като „турци“ роми и българи мохамедани. Въпросът обаче е твърде комплициран, тъй като в случая става дума за недостатъчно проучените процеси на турцизиране сред другоезичните мюсюлмани и не е толкова лесно да се прецени, доколко всъщност сме изправени пред своеобразна форма на „потурчване“ или по-скоро на едно закономерно и съзнателно „турчезене“. Изхождайки от религиозния принцип, помаците в България често са се самоопределяли като „мюсюлмани“, а в отделни случаи дори като „турци“, за да подчертаят разликата си от българския християнски народ (срв. тук.

на решение на „турския проблем“ чрез сключване на изселническа спогодба или чрез рестриктивни мерки от страна на държавата също не предлага никаква алтернатива, а представлява връщане назад към вече отдавна отречени похвати. Може би изходът е в намирането на баланс между зачитане на човешките права и съблюдаване на националните интереси, при което и българи, и турци да бъдат еднакво заинтересувани от бъдещото развитие на страната. Разбира се, необходими са про-

гл. III и бел. 239). Сега, когато след десетилетия на натиск населението в Родопите за пръв път има възможност да изяви свободното си самосъзнание, резултатите от преброяването са повече от логични. И ако някои българомохамедани предпочитат да бъдат „турци“, независимо че не владеят турски език, би трябвало да се съобразяваме с тяхната воля, освен ако няма безспорни доказателства за оказано влияние върху тях от страна на определени среди...

Прави впечатление, че „спорните“ случаи са концентрирани главно в Западните Родопи и Пиринския край, където години наред това население е давало отпор на административния произвол. Може би затова днес то е по-склонно да бъде смятано за „турско“ и по-лесно се поддава на внушенията, че произлязло от евентуално заселили се в региона кумано-печенежки племена или дори от чистокръвни турци, „забравили“ своя собствен език. Останалите българомохамедани в по-голяма степен запазват българското си самосъзнание или са готови да търсят някаква нова идентичност. „Езиковият натиск“ на отделни функционери на ДПС, зачестилите откази да бъдат ритуално погребвани хора с все още невъзстановени имена, слуховете, че един ден Родопите отново щели да бъдат турски и т.н., всичко това обезпокоява местното население и го кара да се противопоставя на „турската алтернатива“. В Средните Родопи например, където са запазени добрите отношения между българите мюсюлмани и християни, функционира учреденият в началото на 1990 г. от Бранко Давидов Съюз „Родолюбие“, който се стреми да интегрира българомохамеданите в обществото чрез стимулиране на техния икономически просперитет. На изток, в Кърджалийско, развива апостолска дейност отец Боян Саръев. Сам потомък на българомохамедани, той основава през 1990 г. Движението за християнство и прогрес „Йоан Предтеча“ и чрез поредица от групови покръствания успява да върне към българската християнска култура вече над 2000 млади помаци. (Вж. някои подробности при *Мая Стоянова*. *Някои съвременни аспекти на българомохамеданския проблем в Средните и Източните Родопи*. Доклад от „Приморски срещи Клио-93“.) Опитите за търсене на специфична етническа идентичност, макар да подкопават българския дух в региона, се конфронтират също и с турското културно влияние (срв. за тях тук бел. 67). При тези сложни диференциационни процеси да се прогнозира бъдещото развитие в Родопите би било чиста спекулация. Това обаче не отменя задължението на властите към българомохамеданското население, което е сред най-силно засегнатите от продължаващата вече с години в страната икономическа и духовна криза.

дължителни усилия на добра воля от двете страни, за да се преодолеят негативните напластявания и се изгради един нов поглед върху общото ни минало, изчистен от историческия етноцентризъм и свързаните с него предубеждения.

Все пак изминалите няколко години дават основание за надежда, че независимо от острите дискусии и съпротивата на определени среди етническият въпрос в България ще бъде решен в интерес на цялото общество. Вече са предприети първите стъпки и положението с правата на турци и мюсюлмани днес е зачитано по-добро, отколкото в навечерието на „възродителния процес“. Те могат свободно да изповядват своята религия, възстановяват или строят нови джамии, разполагат с духовни училища за подготовка на религиозни кадри⁵¹⁹, имат възможност да изучават майчиния си език⁵²⁰, притежават и собствена преса⁵²¹. Естествено постигнатото засега е несравнимо със състоянието от първата четвърт на века или дори с това през 50-те години, но след една дългогодишна стагнация то представлява

⁵¹⁹ Освен съществуващият от 70 години Шуменски „Нюваб“ в страната функционират още три мюсюлмански средни духовни училища (в Русе, Момчилград и село Глоджево, Разградско), както и един полувисш Ислямски институт към Главното мюфтийство, който предлага тригодишно специално обучение и чийто възпитаник е избраният през 1993 г. за главен мюфтия на България, Хаджи Фикри Сали Хасан. Наред с религиозните и някои общообразователни предмети, в тези училища задължително се изучава също арабски и турски език.

⁵²⁰ Извън духовните училища турският език е застъпен като учебен предмет също във Висшия педагогически институт в Шумен, в полувисшия педагогически институт в Кърджали и в специалността „Тюркология“ при Центъра за източни езици и култури към Софийския университет. След дълги отлагания и обструкции, през 1992 г. е въведено и четиричасовото му на седмица факултативно изучаване в държавните български училища. (Вж. обаче за създаваните изкуствени пречки в *Права и свободи*, бр.4 от 22.I.1993, с.6; бр.9 от 26.II.1993, с.6; бр.30 от 23.VII.1993, с.1, 3 и пр.).

⁵²¹ Най-малко три централни вестника излизат днес на турски или поотделно на турски и български език: *Güven* („Доверие“ – приемник на бившия *Yeni ışık*), *Müslümanlar* („Мюсюлманин“, издание на Главното мюфтийство) и *Hak ve Özgürlük* („Права и свободи“ – партиен орган на ДПС). Възстановени са и турскоезичните радиопредавания (за съжаление само по един час дневно). Те обаче не се приемат във всички райони, обитавани от турци, поради което на места се предпочита ретранслирането на радио и телевизионни програми от Турция.

значителна крачка към подобряване на малцинствените права. Освен това за пръв път от Освобождението насам българските турци могат на практика да изграждат свои политически партии⁵²², а това им помага да участват по-пълноценно в живота на собствената си родина и да поемат гражданска отговорност за нейната бъдеща съдба. Дано след като първоначалната еуфория отшуми, постепенното им ангажиране в решаване проблемите на страната да помогне и за тяхната още по-голяма интеграция със самия български народ. За това обаче е необходимо чрез конструктивно толериране в културно-просветната област и едновременно приобщаване във всички сфери на живота да се създадат предпоставки за „отваряне“ на турската общност, за да може тя, запазвайки своята идентичност, да се развие като активен съзидателен елемент на „общодържавната“ ни нация. Само по този начин, а не чрез етническа конфронтация,

⁵²² Не само ДПС, чието съществуване би могло да се смята и за едно от завоеванията на българската демокрация, защото независимо от честите критики, на практика Движението засега води сравнително умерена политика. Това обаче едва ли може да се каже за целите на противоконституционната и затова нелегализирана партия на Адем Кенан. На 12.XII.1992 г., след като конфронтацията между лидерите на СДС и ДПС достигна своя апогей, някогашният член на Централния съвет на Движението и бивш депутат във Великото народно събрание А. Кенан обяви учредяването на Турска демократическа партия (ТДП), чиято програма съдържа искания за турско-българска федерация с два официални езика, при което автономната турска република да разполага със собствено знаме, столица, самоуправление, полиция и армия... (Вж. *Партия иска турска автономия у нас.* – Труд, бр. 262 (14141) от 9.XI.1993, с.1; *Борим се България да стане федерация, а турският – официален език* – Пак там, бр. 263 (14142) от 10.XI.1993, с.1-2; *Кенан може да бъде забрнен до месец.* – 24 часа, бр.312 (842) от 17.XI.1993, с.5 и др.) В последно време продължава роенето на мюсюлмански политически организации, с което на практика се отслабва потенциалният електорат на ДПС. Още през ноември 1992 г. бе провъзгласена „помашката“ Демократическа партия на труда (ДПТ) от кмета на източнородопското село Жълтуша г-н Камен Буров. След пищната сватба на А. Доган, раздразила бедните мюсюлмански слоеве, се заговори за възможно оттегляне на подкрепата за ДПС от страна на татарите в Североизточна България, които през 1993 г. регистрираха първата си културно-просветна организация „Асабай“. През 1994 г. турският народен представител от Кърджали Мехмед Ходжа обяви създаването на нова

България би могла спокойно да навлезе в новото хилядолетие и да заеме достойното си място на онзи цивилизационен кръстопът, който общите ни предци избраха някога за своя „обетована земя“.

Партия на демократическите промени (ПДП), която за разлика от центристката позиция на ДПС се ориентира към дясното политическо пространство и възнамерява да се бори за признаването на малцинствен статут на българските турци. Образоването на лявоориентирана общомюсюлманска "Демократична партия на справедливостта" (ДПС) в България прокламира и бившият главен мюфтия Хаджи д-р Недим Хафъз Ибрахим Генджев. Съществуват и някои благотворителни организации като кърджалийската фондация „İstikbal“, българо-арабската „İrşad“, проиранската „Tawhid“ и др.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение I. Численост на турското население в България

Година	Общ брой	Бележки
1878	466 000	Роровис
1880	523 099	Нөркен (1987): 26,1%.
1887	607 331	По език: 19,25%. Нөркен (1987): 19,3%, но Нөркен (1993): 20,5%. Şimşir – 603 331.
1892	569 728	По език: 17,21%. Şimşir. Нөркен (1987): 17,2%, но Нөркен (1993): 19,2%.
1900	539 656	По език: 14,41%. Şimşir. По народност: 531 084 – 14,18%. Нөркен (1987): 539 656 – 14,4%, но Нөркен (1993): 539 656 – 17,2%.
1905	514 658	По език: 12,75%. По народност: 488 010 – 12,09%. Нөркен (1987): 488 010 – 12,1%, но Нөркен (1993): 497 820 – 12,4%. Şimşir: 505 439.
1910	504 560	По език: 11,63%; също 504 681 – 11,63%. По народност: 454 641 или 465 988 или 466 089 – 10,74%. Нөркен (1987, 1993): 504 560 – 11,6%. Şimşir: 504 560.

1920	542 904	По език: 11,20%. По народност: 520 339 – 10,74%. Нөркен (1987): 520 339 – 10,7%, но Нөркен (1993): 542 904 – 11,3%.
1926	607 763	По език: 11,09%. По народност: 577 552 – 10,54%. Нөркен (1987): 607 763 – 11,1%, но Нөркен (1993): 577 552 – 10,6%. Şimşir: 577 555. Supran: 608 000.
1934	618 268	По език: 10,2%. Нөркен (1987): 618 268 – 10,7%, но Нөркен (1993): 591 193 – 9,7%. Şimşir: 618 268.
1946	675 500	9,61%.
1956	656 025	8,62%. Нөркен (1987): 8,6%. Нөркен (1993): 9,6%.
1965	746 755	9,08%. Косев: 760 000. Eminov: 780 928 – 9,5%. Supran: 781 000.
1970	859 000	Гочева. Şimşir: 850 000.
1975	821 775	Нөркен (1986): 9,4%.
1980	806 260	Eminov: 9,1%.
1985	850 000	Михайлов. Vasileva: 847 584.
1990	632 682	Vasileva.
1992	674 000	Генчев. (Срв. обаче Приложение III).

ИЗВОРИ: СГБЦ, СГЦБ, СГНРБ за 1909, 1911, 1912, 1923–1924, 1926, 1931, 1935, 1937, 1959, 1970. Д. Мишайков. *Населението на България*. – ГСУ, ЮФ, XIII–XIV (1916–1918), С., 1921, с. 47; Г. Данаилов. *Изследвания върху демографията на България*, С., 1931, с. 38; К. Косев. Цит. съч.; Н. Генчев. *Съвременни аспекти на българския национален въпрос*. Доклад, изнесен на 13 юни 1992 г. на XII. Национална школа на младите историци в Приморско; С. Михайлов. Цит. съч., 268; П. Гочева. *Загадки*; D. Vasileva. Цит. съч., 348, табл. 3; B. Şimşir. *Türk Dünyası El Kitabı* Ankara, 1975, p. 1071; H. D. Топр. Цит. съч., 141, A. Eminov. Цит. съч., 511; A. Поповиc. *Les Turcs*, 384; A. Supran. Цит. съч., табл. 2-а; W. Нөркен. *Modernisierung* (1986), табл. 1, 2; W. Нөркен. *Minderheiten* (1987), табл. 1; W. Нөркен. *Emigration und Integration* (1993), табл. 1.

Приложение II. Изселвания на турци от България

Таблица 1. Съгласно А. Ю. Томев. *Населението на България.*
– ГСУ, ЮФ, 59, 1968, с. 25.:

1880–1926	450 000
1927–1930	16 873
1931–1935	33 665
1936–1940	65 676
1941–1945	7 298
1946–1950	58 219
1951–1955	98 350
1956–1960	9
1961–1965	11
Общо:	730 101

Таблица 2. Съгласно В. N. Şimşir. *The Turks of Bulgaria and the Immigration Question.* – *The Turkish Presence in Bulgaria.* Ankara 1986, pp. 39-58:

1893–1902	70 603
1912–1913	200 000
1923–1933	101 507
1934–1944	115 228
1945–1960	160 766
1969–1980	130 000
Общо:	778 742

Таблица 3. Съгласно D. Vasileva. *Bulgarian Turkish Emigration and Return.* – *International Migration Review*, 26, 1993, № 2, 342-352 (с. 346, табл. 2):

1878–1912	350 000
1923–1933	101 000
1934–1939	70 632
1948–1951	155 581
1968–1984	113 393
Общо:	719 836

БЕЛЕЖКА: Авторката цитира като извор W. Hörken (1987): 252. В посочената от нея литература обаче срещу това е дадено W. Hörken. *Modernisierung und Nationalismus. Sozialgeschichliche Aspekte der bulgarischen Minderheitenpolitik gegenüber den Türken.* – *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa* Ed. R. Schönfeld. München: Oldenbourg, 1987, 255-303. Обаче нито тук, нито в публикацията на същата статия в сп. *Südosteuropa*, 35, 1986, № 7-8, 437-457, няма таблица за изселванията на българските турци. Освен това на с. 252 от сборника на Schönfeld се намира статията на St. Troebst. *Zum Verhältnis*, а не на W. Hörken. *Modernisierung*. Тъй като не можах да открия от кое изследване на Wolfgang Hörken авторката е взела обобщените данни, се позовавам тук на нея, а не на извора, който тя е ползвала. В други свои публикации W. Hörken посочва, че данните за 1878–1912 г. е заимствал от К. Попов. *Стопанска България през 1911. Статистически изследвания*. С., 1916, с. 71 (вж. например W. Hörken. *Emigration und Integration*, с. 375, табл. 2).

Таблица 4. Съгласно Статистически годишници и други извори:

1931	2 141
1932	1 252
1933	1 382
1934	6 128
1935	22 762
1936	14 207
1937	14 598
1938	15 688
1939	15 543
1940	5 758
1941	3 557
1942	2 567
1943	1 174
1944	без данни
1945	без данни
1946	без данни
1947	без данни
1948	41
1949	1 537
1950	55 789
1951	98 341
1952	-
1953	5

1954	4
1955	-
1956	4
1957	1
1958	1
1959	2
1960	1
1961	1
1962	1
1963	5
1964	4
1965	-
1966	1
1967	1
1968	-
1969	2 529
1970	11 018
1971	9 581
1972	10 465
1973	5 295
1974	1 348
1975	346
1976	2 252
1977	10 501
1978	61 137
1979	6
1980	8
1981	5
1982	2
1983	6
1984	1
1989	214 902
до 1993	140 000

ИЗВОРИ: За 1931–1975 г.: СГЦБ, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943–1946; СГНРБ, 1959, 1961, 1966, 1970, 1976. За 1976–1978: К. Керемиков. Цит. съч. За 1979–1984: *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 1985, p. 97 (по W. Höpken. *Im Schatten*, 95, Tab. 3; W. Höpken. *Emigration und Integration*, 375, Tab. 2). За 1989: D. Vasileva. Цит. съч., 348, табл. 3. (В случая от емигриралите до 10.IX.1990 г. 369 839 турци е приспаднал броят на завърналите се 154 937 души.

Според П. Гочева. *Босфора*, 57, от 362 000 изселници 140 000 се завърнали обратно, т.е. към 220 000 са останали в Турция.) За 1992–1993 г.: П. Гочева. *Босфора*, 56–57 и публикации в пресата (става въпрос за т.нар. „стихийни“ изселвания в Турция след 1990 г.).

БЕЛЕЖКА: За периода 1970–1975 г. Ст. Михайлов. Цит. съч., 65 посочва други стойности: 1970 г. – 13 025; 1971 г. – 10 582; 1972 г. – 9954; 1973 г. – 5321; 1974 г. – 1448 и 1975 г. – 638. Различни са данните и в двете публикации на W. Нөркен, базиращ се на СГНРБ за 1960, 1969 и 1979 г.: 1970 г. – 11 010; 1971 г. – 9540; 1972 г. – 10 555; 1973 г. – 5296; 1974 г. – 1348 и 1975 г. – 343. Освен това, използвайки *Türkiye İstatistik Yılığ*, 1985, 97, той сочи за 1977 г. 12 005 и за 1978 г. – 60 738 емигранти. Що се отнася до по-ранния период (1948–1959 г.), то сведенията му почти се покриват с информацията на Н. Мизов. *Ислямът* (1965), с. 15, докато при Н. Д. Торр. Цит. съч., 142 броят на изселниците варира между посочения тук (за 1948–1969, 1972–1974) и този при W. Нөркен (за 1963, 1970–1971).

Приложение III

Етнически състав на населението в България към 4 декември 1992 г.

Общ брой на населението:	8 487 317	100,00%
Българи	7 271 185	85,67%
Турци	800 052	9,42%
Роми	313 396	3,69%
Руснаци	17 139	0,20%
Арменци	13 677	0,16%
Араби	5 438	0,06%
Власи	5 159	0,06%
Каракачани	5 144	0,06%
Гърци	4 930	0,05%
Татари	4 515	0,05%
Евреи	3 461	0,04%
Албанци	3 197	0,03%
Румънци	2 491	0,02%
Виетнамци	1 969	0,02%
Украинци	1 864	0,02%
Англичани	1 578	0,01%
Гагаузи	1 478	0,01%
Поляци	1 218	0,01%
Германци	879	0,00%
Африканци	718	0,00%
Чехи	588	0,00%
Черкези	573	0,00%
Словаци	452	0,00%
Сърби	418	0,00%
Босненци, Херцеговинци	365	0,00%
Унгарци	343	0,00%
Кюрди	128	0,00%
Хървати	71	0,00%
Словенци	66	0,00%
Французи	56	0,00%
Други	16 288	0,19%
Непосочени	8 481	0,09%

Приложение IV

Индекс на цитираните автори

(с цифри са означени номерата на поредните бележки)

Аврамова, Б.	– 278
Александров, А.	– 422
Александрова, Т.	– 131
Алиев, А.	– 298, 319
Андреев, А.	– 422
Андреев, Й.	– 421, 422
Андреева, Ж.	– 422
Антова-Константинова, Е.	– 493
Арунов, А.	– 278
Асенов, Б.	– 6
Аспарухов, С.	– 422
Аспарухова, Н.	– 421
Баев, Й., Н. Котев	– 149, 150, 182, 466, 478
Балкански, Т.	– 421
Бейтулов, М.	– 298, 319
Боев, Е.	– 32
Боев, П. Н.	– 421
Бозева, К.	– 455, 507
Велков, А.	– 422
Венедикова, К.	– 399, 422
Веселинова, Л.	– 158
Виденев, А.	– 278
Гавазов, С.	– 264, 276, 277, 279, 280
Гарабедян, А.	– 339
Георгиев, В, Ст. Трифонов	– 113
Георгиева, Ц.	– 422
Гочева, П.	– 6, 24, 136, 296, 302, 308, 309, 313, 321, 323, 326, 327, 330, 335, 336, 339, 341, 342, 351, 352, 353, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 372, 373, 384, 401, 412, 416, 423, 428, 467

Градешлиев, И.	– 62
Грозданова, Е.	– 422
Даневски, В.	– 493
Дачев, Г.	– 266
Дерибеев, Б.	– 422
Джамбазов, И.	– 319
Дикова, М.	– 510
Димитров, С.	– 36, 403, 422
Димитров, Х.	– 50
Добрев П.	– 48
Добруский, В.	– 59
Дойчинова, Е	– вж. Манчев, К.
Донев, Д.	– вж. Марков, М.
Живков, Т.	– 256, 257, 275
Загоров, О.	– 6, 407, 421, 422 (вж. също Тахиров, Ш.)
Илиев, Б.	– 422
Илиев, Р.	– 422
Йонов, К.	– 422
Йорданова, И.	– 505
Кертиков, К.	– 1, 77, 82, 148, 149, 296
Колев-Босия, Н.	– 502
Косев, К.	– 291, 311
Костурков, П.	– 278
Лазаров, И.	– 421
Левчев, В.	– 469, 502
Лилов, Ал.	– 314, 386, 498
Люцканова, Ю.	– 509
Мавродинов, Н.	– 22
Манчев, К.	– 5, 121, 123, 124, 127, 128, 132, 135

- Марушиакова, Е. – 131
Маринов, В. – 421, 422
Марков, М. – 264, 279, 280
Марков, Ю. Г. – 154, 155, 215, 230, 231, 232
Мемишев, Ю. – 102, 104, 114, 115, 119, 129,
136, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 146, 155, 319, 444
Мизов, Н. – 149, 155, 170, 213, 217, 218,
224, 229, 236, 261, 262, 265, 278,
303, 319, 421, 422, 444
Митева, Т. – 421
Михайлов, С. – 6, 131, 230, 296, 342, 357, 374
Мюслюмов, М. – 278
Недков, Б. – 26
Николчовска, М. – 422
Панайотов, Н.. – 422
Петров, П. – 279, 319, 421, 422
Петрова, Н. – 421
Платиканов, И. – 422
Плетнева, С. А. – 58
Попов, Л. – 323, 389
Радушев, Е. – 422
Рошковска, А. – 421
Сачев, Е. – 319
Сидеров, В. – 509
Сотиров, Г. – 344
Спасов, А. – 502
Стаева, С. – 505
Стефанов, И. Г. – вж. Боев, П. Н.
Старченков, Г. И. – 336
Стоянов, В. – 26, 64, 289
Стоянов, Д. – 6
Стоянов, М. – 451
Стоянов, П. – Вж. Бозева, К.
Стоянова, М. – 518

Татарлъ, И.	– 63, 278, 443, 448
Тахиров, Ш.	– 319, 331 (вж. също Загоров, О.)
Тодоров-Бемберски, Х.	– 46, 56
Тодорова, Р.	– 180, 181
Тотев, А. Ю.	– 82, 148, 149
Трифонов, С.	– 150, 217, 284, 463, 464, 465, 467, 468
Трифонов, Ю.	– 59
Ферадов, М. Ю.	– 303
Хаков, Дж.	– 339
Христов, Г.	– 422
Христов, Х.	– 421
Черкезов, Р.	– 502
Юнузов, К.	– 319
Adamović, M	– 51
Alp, I	– 419
Ashley, S.	– 327
Atabinen, R. S.	– 338
Ayda, A.	– 338
Aydın, M.	– 430
Baest, T. F.	– 332, 343, 345, 346, 367, 368, 370, 371, 374, 385
Boyle, J. A.	– 47
Brandes, O.	– 186
Brockelmann, C.	– 35
Çavuş, M.	– 379, 418
Dede, A.	– 418
Denev, J.	– 420
Doerfer, G.	– 44

- Eminov, A. – 68, 75, 76, 291, 302, 303, 306,
307, 333, 365
- Eren, H. – 403
- Eroğlu, H. – 403, 405
- Gabain, A. von – 39
- Girard, A. – 95, 97
- Glazer, N. – 78
- Gündüz, A. – 418
- Hafesoğlu, İ. – 419
- Halaçoğlu, Y. – 430
- Hartl, H. – 186
- Haussig, H. W. – 49, 51
- Heuberger, V. – вж. Suppan, A.
- Höpken, W. – 4, 71, 73, 74, 77, 80, 82, 106,
122, 149, 175, 193, 198, 200, 203,
212, 213, 216, 217, 218, 219, 220,
221, 222, 223, 224, 291, 296, 312,
324, 366, 374, 376, 404, 408, 409,
412, 414, 415, 424, 426, 427, 439,
459, 489
- Hösch, E. – 70
- İlgürel, M. – 430
- İnan, A. – 338
- Karpat, K. H. – 23, 328, 340
- Kaya, P. – 338
- Keskioğlu, O. – 418
- Kofos, E. – 67
- Kolendić, A. – 350
- Köni, H. S. – 419
- Korkud, R. – 419
- Kostanick, H. L. – 221
- Kraas-Schneider, F. – 79

Lewitzkyj, B.	- 300
Martinez, A. P.	- 36
Meissner, B.	- 300
Memişoğlu, H.	- 419, 445
Menges, K. H.	- 40, 42
Mithat Pacha	- 21
Mollov, R.	- 446
Moynihan, D. P.	- вж. Glazer, N.
Nikolaev, R.	- 347, 370, 371, 374
Oikonomides, N.	- 57
Okday, İ. H.	- 418
Pohl, W.	- 47
Popovic, A.	- 70, 72, 90, 91, 94, 95, 117, 133, 147, 353
Poppe, N.	- 41
Pritsak, O.	- 35, 43
Rásonyi, L.	- 24, 56
Reuter, J.	- 195, 199, 284, 304, 350, 351, 367, 371, 374, 376, 385
Róna-Tas, A.	- 49
Rosén, S.	- 38
Saray, M.	- 69, 374, 385
Sarides, E.	- 67
Schütz, I.	- 55
Shaaban, A. H.	- 434
Şimşir, B. N.	- 94, 200, 223, 313, 323, 366, 403, 418, 419
Slavov, G.	- 346
Spuler, B.	- 155, 172, 199, 200
Stojanow, V.	- 27, 34, 45, 234, 289
Suppan, A.	- 291, 306

Teofilova, M.	- 406
Topp, H. D.	- 82, 149, 211, 213, 217, 218, 224, 293, 296, 310
Troebst, S.	- 298, 327, 374, 385, 392, 457, 488, 503
Tuncoku, M.	- 419
Tzvetkov, P.	- 33
Vasileva, D.	- 374, 491
Vernadsky, G.	- 47
Wolff, R. L.	- 81, 82, 156, 186, 192, 194, 198, 200, 202, 206, 217, 219
Yücel, Y.	- 403

Приложение V

Съкращения

а.е.	– архивна единица
ал.	– алинея
АТ	– <i>Атеистична трибуна</i> . София
БЕ	– <i>Български език</i> . София
бел.	– бележка
бр.	– брой, бройки
бълг.	– български .
гр.	– гръцки
ГСУ, ЮФ	– <i>Годишник на Софийския университет</i> , Юридически факултет
ДА	– Държавен архив
ДВ	– <i>Държавен вестник</i> . София
ИБАИ	– <i>Известия на Българския</i> <i>археологически институт</i> . София
ИДА	– <i>Известия на Държавните архиви</i> . София
ИИБЕ	– <i>Известия на Института по български език</i> . София
ИПр	– <i>Исторически преглед</i> . София
иран.	– ирански
ИФФО	– Историко-филологически и философско-обществен
кл.	– клас
кн.	– книжка
м.с.	– машинописна страница
НВ	– <i>Ново време</i> . София
НЖ	– <i>Нов живот</i> . София
НЖ-К	– <i>Нов живот</i> . Кърджали
НС	– <i>Нова светлина</i> . София
оп.	– опис
ОФ	– <i>Отечествен фронт</i> . София
ПС	– <i>Права и свободи</i> . София
РД	– <i>Работническо дело</i> . София
Сб. НУНК	– <i>Сборник за народни умотворения, наука</i> <i>и книжнина</i> . София
СГБЦ	– <i>Статистически годишник на Българското</i> <i>царство</i> . София
СГНРБ	– <i>Статистически годишник на Народна</i> <i>република България</i> . София

- СГЦБ – *Статистически годишник на Царство България*. София
- Сп. БАН – *Списание на Българската академия на науките*. София
- тур. – турски
- ф. – фонд
- ЦДА – Централен държавен архив
- ЦДИА – Централен държавен исторически архив
- ЦПА – Централен партиен архив
- чл. – член
- якут. – якутски
- АЕМАе – *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Wiesbaden
- AJAMES – *Annales of the Japan Association for Middle East Studies*. Tokyo
- АОН – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest
- AS – *Asiatische Studien*. Bern
- Belleten – *Türk Tarih Kurumu Belleten*. Ankara
- BHR – *Bulgarian Historical Review*. Sofia
- BS – *Balkan Studies*. Thessalonike
- Byzantion – *Byzantion*. Bruxelles (New York)
- CAJ – *Central Asiatic Journal*. Wiesbaden
- CMRS – *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*. Paris
- EB – *Etudes balkaniques*. Sofia
- Islam – *Der Islam*. Berlin – New York
- JIMMA – *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*. Jedda
- KCsA – *Körösi-Csoma Archivum*. Budapest
- MT – *Materialia Turcica*. Bochum
- RFER, BSR – *Radio Free Europa Research. Bulgarian Situation Report*
- SOE – *Südosteuropa*. München
- SOEM – *Südosteuropa-Mitteilungen*. München
- SOF – *Südost-Forschungen*. München
- TD – *Türk Dili*. Ankara
- TK – *Türk Kültürü*. Ankara
- WDSOE – *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa*. München
- ZDMG – *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Wiesbaden

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	5
Първа глава	
Историко-теоретическите аспекти на проблема	12
Втора глава	
Българските турци и мюсюлмани до края на Втората световна война	57
Трета глава	
От национално малцинство към етнокултурна анихилация	94
Четвърта глава	
“Възродителният процес” и българо-турската конфронтация (1985–1989)	160
Послеслов	215
Приложения	
I. Численост на турското население в България	235
II. Изселвания на турци от България	237
III. Етнически състав на населението в България към 4 декември 1992 г.	241
IV. Индекс на цитираните автори	242
V. Съкращения	249

Валери Григоров Стоянов
ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ
ПОЛЮСИТЕ НА ЕТНИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА:
BULGARO-TURCICA 2

Българска, първо издание

Коректор Любомира Костангиева
Художник Димитър Николов
Технически редактор Любен Козарев
Компютърна обработка Маргарита Томева
Бойко Атанасов

Формат: 32/84/108

Обем: 16 п.к.

Дадена за печат: януари 1998 г.

Излязла от печат: януари 1998 г.

Предпечатна подготовка: Издателство "ЛИК"

Печат: Издателство "ЛИК"

